

**A CRITICAL STUDY OF THE POETRY OF THE
PRAN SANGLI**

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

THESIS

SUBMITTED FOR THE DEGREE OF
Doctor of Philosophy
IN THE FACULTY OF LANGUAGES
PANJAB UNIVERSITY
CHANDIGARH
1983

Gurdev Singh

ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਤੀ ਦੀ ਰਵਿਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦਨਾਮਕ ਅਧਿਐਨ

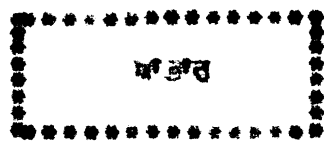
**ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਦੀ
ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਗ੍ਰੇਜ਼-ਪ੍ਰੀਥ
1983**

ਬੋਲ ਭਰਤਾ :

ਕੁਰਦਵ ਸਿੰਘ

**ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ**

ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੁਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨ-ਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧੰਨਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਝਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਈਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਨੀਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰਨਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਯਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਨਾ ਲਾ ਦੇਣ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਈਂ ਅਨੇਕ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਨੂੰ 'ਰਿਸ਼ੀ ਰਿਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕ ਬੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਰਿਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਾ, ਵਿਸ਼ੇ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਤਕ ਡਾ. ਸੁਚਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇਹਰੀ ਦੀ ਅਠਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਥੜੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਅਵੇਂਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਕਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਨਾਮ ਦਾ ਚਿਹ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਈਂ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਚਿੱਠੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਨਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਕਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਚਿੱਠੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਰਿਣ ਕਿਵੇਂ ਚੁਕਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਅਠਵਾਈ ਜਿਮਿਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਠੀ ਕੇ ਬੇਜ ਕਾਰਜ ਨਈਂ ਚੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚਿੱਠੇ ਯਾਤਰੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਠੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ

ਕ੍ਰਮਿਕ

1 - 9

ਖੰਡਕਾਇ 1: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਕਿਤਵ

10 - 55

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ -

ਪੁਰਬ ਪੰਖ -

ਬਿਰੀਵੀ ਪ੍ਰਾਣ - ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ, ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ, ਰੁਰੁ ਨਾਠਕ ਦੀ ਨਾਵਾਪ, ਰੁਰੁ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਕਵਾਬੀ, ਰਚਨਾ ਉੱਠੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉੱਨਖ - ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਨੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਨੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਥ।

ਪੁਰਬ ਪੰਖ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ - ਸਿੰਠ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਸਬਦ ਮੁਹੰਮਦ ਠਤੀਰ।

ਉੱਤਰ ਪੰਖ -

ਬਿਰੀਵੀ ਪ੍ਰਾਣ - ਰੁਰੁ ਖਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਖਣੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਚਨ, ਰੁਰੁ ਨਾਠਕ ਦੀ ਕੋਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਤਾਕੇ-ਮੰਤ੍ਰ, ਆਸੁਰਵੇਦ ਖਣੇ ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਖਯੋਗ ਨੁਸਖੇ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਖਣੇ ਆਸਪਸੁਟ ਵਰਣਨ, ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਖਣੇ ਰਿਖਾਠ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਚਨਾ ਉੱਠੀ, ਰੁਰੁ ਖਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਠੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਚਨਾ-ਉੱਠੀ, ਵੀਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਠਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉੱਠੀਘਣਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਰਪਤਾ ਦਾ ਖਠਾਵ।

ਪੁਰਬ ਪੰਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਯਾ - ਬਿਰੀਵੀ ਪ੍ਰਾਣ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉੱਨਖ, ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਥੀ ਆਧੁਨਿਕ ਨੇਖਕ।

ਰਚਨਾ ਕਾਨ - ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ -

ਅਧਿਆਇ 2: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ

56-82

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ - ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਾਣ ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਸੰਗਲੀ
 ਉੱਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਿੰਘਣੀ ਸੁਬਦ, ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸੋਮੇ - ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖੋਰ ਕ੍ਰੀਬ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ
 ਅਤੇ ਠੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਖਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਤਰੀਵੀ ਵੰਡ - ਉਥਾਨਿਕਾ, ਸਿਰਨੇਖ,
 ਅਧਿਆਇ, ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ - ਰਚਨਾ ਬਨਾਮ ਬਾਣੀ,
 ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ, ਖੋਰ, ਪੋਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ
 ਫੁਟਕਨ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗਲਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼।

ਅਧਿਆਇ 3: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

83-172

ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ: ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ— ਵੇਰਾਭ ਭਾਰ, ਖੜ੍ਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,
 ਅਸੁਟਾਰ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ, ਠਾਕੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ-ਸਾਧਨਾਂ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ -

ਵੇਰਾਭ ਭਾਰ - ਵੇਰਾਭ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਵੇਰਾਭਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਮਹਿਣੀ,
 ਵੇਰਾਭ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ।

ਖੜ੍ਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,
 ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ, ਮੁਕਤੀ।

ਅਸੁਟਾਰ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ - ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਖਾਸਣ, ਪ੍ਰਤਿਯਾਗਾਰ, ਸਮ, ਦਮ,
 ਧਿਆਨ, ਧਾਰਨਾ, ਸਮਾਧਿ।

ਠਾਕੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ-ਸਾਧਨਾਂ - ਖਟਕੁਮ, ਖਾਸਣ, ਮੁਦਾ, ਪ੍ਰਤਿਯਾਗਾਰ,
 ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ, ਧਿਆਨ, ਸਮਾਧਿ।

ਹਠ ਖੋਰ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ - ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਯ, ਖਟ-ਚਕ੍ਰ, ਕਮਲ,
 ਠਾਕੀਆਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ, ਖੋਰ
 ਜੁਗਤਿ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼।

ਅਧਿਆਇ 4: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ

173-187

ਰੋਸ਼ਟਿ - ਵਾਰ - ਬਾਵਨ ਖੋਖਰੀ - ਦਖਣੀ ਉੱਚੀਰਾਰ - ਬਾਰਾ ਮਾਹਾ -
 ਸਹੀਸਰਨਾਮ - ਭਾਰਤੀ - ਮਾਕ੍ਰਾ - ਰੋਛਿਯਾ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼।

ਅਧਿਆਇ 5: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ

188 - 246

ਫੰਟ-ਪ੍ਰਬੰਧ - ਫੰਟ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਉਨੇਕ, ਚੋਪਈ, ਚੋਪਈ, ਸਾਰ, ਚੋਬੋਲਾ, ਕੁਕੁਡ।

ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ -

ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ - ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਰਸ ਬਿੰਬ, ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ, ਵਿਵਰਾਗਿਕ ਬਿੰਬ, ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ, ਜਨ ਬਿੰਬ, ਗੰਧ ਬਿੰਬ, ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ, ਅਕਾਸ਼ ਬਿੰਬ, ਵਿਰੋਧਮੁਕਤ ਬਿੰਬ, ਪੋਰਾਟਿਕ ਬਿੰਬ, ਯੋਗ ਬਿੰਬ।

ਪੁਤੀਕ - ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁਤੀਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪੁਤੀਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੁਤੀਕ, ਪੋਰਾਟਿਕ ਪੁਤੀਕ, ਸੰਖਿਅ ਮੁਕਤ ਪੁਤੀਕ, ਸਮਾਨਸ ਪੁਤੀਕ।

ਅਨੰਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ - ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ।

ਸੁਬਦ ਅਨੰਕਾਰ - ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ।

ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰ - ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ, ਰੂਪਕ, ਅਤਿਸੁਖੇਕਰਿ ਅਨੰਕਾਰ, ਵਿਭਾਵਨਾ ਅਨੰਕਾਰ।

ਰਸ - ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ, ਸਥਾਈ ਭਾਵ, ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ, ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਸ ਯੋਜਨਾ - ਸਾਂਤ ਰਸ, ਵੀਰ ਰਸ, ਸਿੰਹਾਰ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ।

ਅਧਿਆਇ 6: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

247- 277

ਪੰਜਾਬੀ -

ਧੁਨੀ ਰੂਪ - ਸਰਨੀਕਰਣ, ਵਿਪਰੀਤ ਧੁਨੀ।

ਵਿਅਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ - ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ, ਕ੍ਰਿਯਾ (ਧਾਤੂ) ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾ, ਹੋਰ ਡੁਟਕਲ ਵਿਅਕਰਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ - ਸਰਮਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ-ਫਾਰਸੀ-ਉੱਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਉੱਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ-ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਨੀ

ਫਾਰਸੀ -

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਉੱਨੀ -

ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ -

ਨਿਯੰਕਰਣ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਉਪਸੰਹਾਰ

278-281

ਬੰਤਰ

282-299

ਸਰਾਇਰ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

300-313

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿੱਤ: ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਅਣਬਰ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਡਰਪੂਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਲਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮਰ ਅਤੇ ਅਟਲ ਖਾਨਦਾ ਖਾਨੀ ਹੈ।

ਪੂਰਬ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਇਥੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਖਾਪਣੇ ਚਿਨ ਅਤੇ ਚਿਮਾਰ ਦੇ ਜੋਹਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਨੇ ਨਈਂ' ਦਿਖਾਏ।

ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿੱਤ: ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ (ਭੇਸ਼ਟੀਆਂ) ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੈਰ ਨੂੰ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਭੇਸ਼ਟਿ) ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਣਹੋਏ ਸਿਖਰ ਪਿਛਨੀਆਂ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਭੇਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨ ਦਰਸ਼ਨ ਖ਼ਾਸਕੂ, ਭੇਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭੂਭੋਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀਆਂ ਕਈਆਂ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਭੇਸ਼ਟਿ) ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹਨ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਭੇਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਪੋਥੀਆਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਈਆਂ।

ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਸਾਹਿੱਤ: ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ — ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨਥਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਉਲੰਥਿਆਂ ਵਿਚਨਾਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਘੜ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ 'ਮਹਾਭਾਰਤ', 'ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ', 'ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ', ਅਦਿ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ' ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਕੀਮੀਆਇ ਸਾਫ਼ਰ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਪਾਰਸ ਭਾਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਰਰ-ਏ-ਖ਼ਫ਼ਾਇਰ' ਜਾਂ 'ਸਿਰਰ-ਉਲ-ਖ਼ਾਸਰ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਉਪਨਿਸ਼ਚ ਭਾਸ਼ਾ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੁਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉੱਠੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਣਵਾਏ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਨਿਕ ਅਤੇ ਬਣਵਾਇਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਅਤੇ ਅਮੋਹ ਪਰੰਪਰਾ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਵਨ ਠੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਹਿੱਤ ਨਿਖਿੱਛਾ ਰਿਖਾ, ਉਹਨਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਨਈਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ - ਰਾਜ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਹਠ ਸ਼ੇਰ - ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੈਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਕਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਕਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਾ ਬਾ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਨਥਧੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਦਮਈ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਠਾਦੀਪ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਠਾਨਿ, ਉਠਾਰ, ਸ਼ੇਰ ਦੀਆਂ 68 ਗਾਣਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧ ਰੋਸ਼ਨਿ ਯਾਂਦਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਝਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਕਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਕਤੀ, ਨਿਰਜੇਰ ਭਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਝਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਝਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਸਬੇਦ ਝਾਣੀ, ਅਰਮਝਾਣੀ, ਕੁਯਜੀ ਝਾਣੀ, ਅਚਰਜ ਝਾਣੀ ਯਾਂਦਿ ਕਈ ਸਿਰਨੇਆਂ ਹੇਠ ਰਖਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਠ ਸ਼ੇਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਿਥਾਵਾਂ, ਨਾੜੀਆਂ, ਚਕ੍ਰਾਂ, ਕਮਲਾਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ੁਕਤੀ, ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਅਤੇ ਸੁੰਠ ਸਮਾਧਿ ਯਾਂਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਖ ਚਰਚਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨੌਂ (?) ਖੰਡਾਂ, ਵੇਰਾਠ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਵ੍ਰੇਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੌਰਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ, ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਕਣੀਆਂ ਸ਼ਾਕਣੀਆਂ ਯਾਂਦਿ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਉਪਨਥਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਦੇ ਅਯੋਰ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਸਥੇ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਰਸਾਇਣੀ ਨੁਸਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕ੍ਰਿਤਿਤ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਬਿਹੰਤਾ ਝਾਣੀ', 'ਤੇਰਨ ਪੁਰਾਣ', 'ਜੁਗਾਵਨੀ' ਅਤੇ 'ਕਿਯਾਨ ਸਰੋਦੀ' ਯਾਂਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਵੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤਿੰਨ ਜਿਨਦਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਤਿੰਨੋਂ ਜਿਨਦਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਈਂ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਤਨਾ ਪੂਰਨ ਸੰਸਕਰਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ ਖੈ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ 'ਪਾਠ' ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ: ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਕੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾਂ ਖਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਜ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਫਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਹੋਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਪਟਨਾ ਸਾਰਿਬ ਤਕ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ, ਤੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਖੈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੰਕ੍ਰਮਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਸੁਆਇਦ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰੀ ਹੋਰ-ਨਿਖਤ ਖੈ ਕੁਠੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ 'ਪਾਠ-ਆਲੋਚਨਾ-ਵਿਧੀ', (Textual criticism) ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪਾਠਾਂ-ਤਰਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਖੈ ਆਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਮ-ਭੇਦ ਆਦਿ ਤਰੁਟੀਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਭ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਖਟਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀਆਂ ਹੋਰ-ਨਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਦਕਾਲ ਸੁਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਇਕ ਉਨੀਖਣਯੋਗ ਉਤਰਾਈ ਹੈ।

ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਰ-ਨਿਖਤ ਦੇ ਸੋਢੀ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਕਲ ਖੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਆਪੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੁਨਾਕਣ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਖੈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਦੱਖਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੀ ਆਠਹੋਰੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ 'ਕੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਖੈ 'ਕੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਆਦਿ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਕੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਟ੍ਰੈਕਟ ਖੈ ਲੇਖ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਇਕ ਸੁਭਵਾਨ ਅਤੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਦੀ ਕੋਠ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੋਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬੇਜ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੱਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ: ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਵਿਵਾਦ ਕੁਸਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਉੱਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਨਈਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਿਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੇਜ ਉਪਲਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬੰਦਰਨੀ ਕਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਾਹਰਨੀ ਕਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਭੁੱਲੇਖੇ ਪਈ ਹੋਈ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ੱਕਿ ਕੀਤੇ ਕਈ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਚਕ੍ਰਵਿਉ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦਾ ਉਧਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿੱਥੇ ਨਿਖੀ ਕਈ? ਕਿੱਥੇ ਨਿਖੀ ਕਈ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਥਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਛੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਉੱਲੇਖਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਉੱਲੇਖਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਨਾਮਕਰਣ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤ ਵਿਵਾਦ ਸਿੱਖ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨਈਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਿਠਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਨਾਥ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਰਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 'ਦਖਣੀ ਚੀਕਾਰ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਉੱਲੇਖ 'ਪੋਥੀ ਸਿੱਖੀ' ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਠਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੇਜ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਨੰਕਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉੱਲੇਖ ਸ੍ਰੀ ਨੰਕਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਠਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਂਦ ਤਕ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਟੰਕ-ਕਥਾ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਰਚੇਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੁਰਧਾਨ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੁਝਾਇਦ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ 'ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਲੇਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਸੁਰਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਨੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਪ੍ਰਾਣ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਖਾਦ ਪ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ 'ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਨੇਖ ਵਾਲੀ ਚੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵਾਧੂ ਅਤੇ ਕੋਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਸ਼ੁਕੀ ਬੰਤਰੀਵੀ ਬਣਤਰ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਠੀਕਾ ਪੱਧਰ, ਇਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਫੈਲ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਤੁਰੂ ਅਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੌਨਾਂ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਤੀਸਰਾ ਵਿਵਾਦ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ ਰਹੂ ਨਾਠ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਾਰਿਯਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਪਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਰਖਠਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਖ਼ੁਦ ਨਾਠ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਤੰਗੀਰ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਸਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੋਰ ਤੋਂ ਇਠਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਭਤਤੀ (ਨਿਰਜੋਰ ਭਤਤੀ), ਪ੍ਰਮਾ ਭਤਤੀ, ਸ਼ਿਰਾ ਕੁਕੀਰਾ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸਰਬ ਹਰਮ ਸਮਠਵੇਵਾਦੀ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਉਨੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ੁੱਖ ਰੱਤਾਂ ਦੀ ਯਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰਚਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਇਕ ਵਿਰਿਯਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਖੋਜ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਖਾਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖਾਪਣੀ ਵਸਤੂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕਠਿਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਿਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਯਾਨ ਚਰਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰਹੂ ਨਾਠ ਵਾਚਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ। ਦਰਅਸਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵੇਰਵਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਨ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਪਾਧੀ ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਖਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨੇਮ ਪੱਤਰ ਪਤਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖਸ਼ੋਕ ਦਾ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੁਝਣ' (ਨਵੰਬਰ 1970) ਵਿਚ ਵਪਿਐ ਨੇਮ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦਾ 'ਬੇਜ ਪੜ੍ਹਕਾ' (1967-68) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਐ ਨੇਮ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਰਕਿੰਦ ਪਰਿਰਧ' ਆਦਿ।

ਇਸ ਅਨੁਪ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬੁਣ/ਬਣਵਾਂਗੀ ਅਤੇ ਅਣ-ਬਣੇਨੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਸ ਅਣ-ਬਣੇਨੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਖਧਿਐਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਸਮਸਿਐਵਾਂ ਨਾਨ ਜੁਝਣ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਖਵਸਰ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਖਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਬੇਜ ਪੜ੍ਹੇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ: ਇਸ ਖਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

- 1) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਖੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਨਬੰਧੀਐਰ ਪ੍ਰੇਸ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 1921 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਕੇਵਲ 21 ਖਧਿਐਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਖੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੰਜ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਨਾਰੀ ਖੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵਪਿਐਉਣ ਦਾ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚੋਖਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਖਧਿਐਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਰੀ ਖੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਜਿਨਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਐ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵੀਰ ਪ੍ਰਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੇਸ, ਮਿੱਠਾ ਬਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਪਿਐ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ 'ਪੁਰਬ ਖਰਧ' ਅਤੇ 'ਉਤਰ ਖਰਧ' - ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 'ਪੁਰਬ ਖਰਧ' ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਤੁਜੀ ਜਿਨਦ (41 ਖਧਿਐਵਾਂ ਤਕ) ਅਤੇ 'ਉਤਰ ਖਰਧ' ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਜਿਨਦ (ਖਧਿਐਵਾਂ 42 ਤੋਂ 80 ਤਕ) ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਖਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਖਧਿਐਵਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਸੰਖਿਆ 113 (ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਤੇ 160 ਵੀ) ਦੱਸੀ ਹੈ ਪਰ ਖਧਿਐਵਾਂ 80 ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਾ ਭਾਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖਧਿਐਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖਧਿਐਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

- 2) ਇਸ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਖਾਪਣੀ ਨੀਮੀ ਰੋਹੀ ਕੁਮਿਕਾ

ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਈਂ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁਰਚੁਰ ਰਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁ ਪਤਾ ਕਿਣੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਣ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੇ ਕਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਸ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਦੇ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਪਾਦਨ ਪ੍ਰਯਾਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਨੈਰ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਪੁਸ਼ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖਧਿਕਨ ਦੀ ਇਹ ਉਚੇਚੀ ਅਤੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਣਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

- 3) ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ, ਫੋਟੋ, ਸਿਰੀਟ, ਅਨੰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਨੈਰ ਉੱਤਰਾਈਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਤਰਾਈਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਰਚਾ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਖਾਇਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਭਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾਧੁਨਿਕ ਪਾਠਕ ਨਈਂ ਇਕ ਕਰੜੀ ਪਰੀਖਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਸਵਿਦਨਸ਼ੀਲ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰੀਖਿਆ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਖਧਿਕਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੂਰੀ ਉਪਲਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖਧਿਕਨ ਨਈਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 80 ਖਧਿਕਾਵਾਂ ਵਾਲੀ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਤੁਨਠਾਤਮਕ ਪਾਠ-ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਠੇਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਖਧਿਕਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਫੋਰਿਕਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੁਸ਼ਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਖਧਿਕਨ ਪੁਸ਼ਤਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਸ਼ਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਪਣਾਈ ਗਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਣਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬਨੈਰ ਤੱਤ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕੇ।

ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖਧਿਥਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਧ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਖਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਠਿਕੋਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਧਿਥਨ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਮੂਠ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ।

ਸ਼੍ਰੋਧ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੈਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਮੂਠ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਨਠਾਤਮਕ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ।

ਚੂੰਕਿ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਪਾਠ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਨਠਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਖਧਿਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਧ ਪਾਠ ਦੀ ਯੋਜ ਕਰਨ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨੇਖਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰਿਆ।

- ੳ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਠੀਵਰਸਿਟੀ, ਖੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਬ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਠੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ੲ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਸੁਠੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਸ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਹ) ਸਿੱਖ ਰੀਡਰੀਜ਼ ਨਾਇਬੇਰੀ, ਖੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਕ) ਸੇਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਨਾਇਬੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਖੰਡਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ 'ਹੱਥ-ਨਿਖਤ-ਵਿਰਿਥਾਠ' ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮੇਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਫੰਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਖਧਿਥਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਫੰਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਰਾਗੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਜਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੁਖੇਨਤਾ ਨਈਂ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਿਕਾਰ,
- ਅ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ,
- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ,
- ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਾਗ-ਰੂਪ,
- ੴ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਾਗ-ਰਚਨਾ, ਅਤੇ
- ੵ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ।

ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਮੁੱਖਿਕਾ, ਬੰਤ ਵਿਚ ਉਪਸੰਹਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਲਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਬੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰਾਈਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰੁਟੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਨ ਮਨੁੱਖੀ ਖਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਖਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਚਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਭਯ (*Destiny*) ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਚ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਨਿਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ:

ਮੁੱਠਣ ਬੰਦਰ ਸਤ ਹੋ,
ਅਮੁੱਠਨ ਕੁਰੁ ਕਰਤਾਰ।

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ
(ਕਰਦੇਵ ਸਿੰਘ)

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਹਾਰੀ ਪੰਚਲ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਵਿਤਾ

ਅਧਿਆਇ 1

*****
 * ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਿਕਵ *
 *****

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਨੇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਨਾਕਰੀ ਥੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਇਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕਰਣ ਨਾਕਰੀ ਥੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕਰਣ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਸਕਰਣ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤ ਬਾਣੀ (ਵੈਨਏਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ) ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸਦੇ ਕਰਤਿਕਵ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ^{ਕਰਤਾ} ਕੌਣ ਸੀ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਗਿਣਾਠ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਛਪੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰ,

-
1. 6) 'ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪ੍ਰਕਾ. ਡਾਈ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੰਦ, ਮਿਓਂਸੀਪਠ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ (ਪੰਜਾਬ) ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸੰਸਕਰਣ)
    - 1) ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 1 ਤੋਂ 10 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਹਨ।
    - 1.1) ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 11 ਤੋਂ 41 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਹਨ।
    - 1.1.1) ਤੀਜੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 42 ਤੋਂ 80 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਹਨ।
  - 7) 'ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਮਹਾਤਮਾ ਰਯਾਨ ਹਰੀ ਜੀ ਚਕੁਵਰਤੀ), ਪ੍ਰਕਾ. ਡਾਈ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਲਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਾ 1 ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਲਈ 'ਕੁਰੂ ਕਰੀਬ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਰਧਾਨੁ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਰਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਮੰਨਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਰਠ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਤਾਠ ਨਾਠ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਅਨੇਕਾਂ 'ਸਠਮਸਾਖੀਆਂ', 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਮਠਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਆਦਿ ਕ੍ਰਿੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉੱਠਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਰਬ ਪੱਖ' ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਠਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਧੁਰ ਵਿਚ ਬਹੁਰਿਣਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਧੁਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬੇਜੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਰਠ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪੁਰਾ ਵਾਂਗ, ਇਸਦੀ ਉਠਾਠਿਕ, ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਰਚਣਾ, ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੁਠਾਠਾ ਪਰਥਾਇ ਇਸਦਾ ਉਚਾਰਣ, ਇਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤਠਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸੁਠਾਠੀ ਕਸਵੰਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਨਾਠ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਠਿਰਣੇ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪੁਰਬ ਪੱਖ

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉੱਠਮਾਂ' ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਠ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵੱਡੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਧ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਜਦ ਤਕ ਪਰਮ ਤੱਤ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨਾਠ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ, ਆਪਣੀ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ

1. ਦੇਖੋ: ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖੋਸ਼ਕ, ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ, 'ਕੁਰੁਦਵਾਰਾ ਕਚਰਾ', ਨਵੰਬਰ, 1970.
2. ਭਾਰਤੀ ਚਰਚਨ ਸੁਠਾਠੀ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਪੱਖ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਠ ਕ੍ਰਿੰਦਾਰ ਆਪ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿੰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਠਿਜੀ ਮੱਤ ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ ਉਹਨਾਂ ਤਰਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਸ਼ਟਤ ਸੁਠ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਰ ਇਕ ਪੌਧਤੀ ਘੁਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਾ ਨੁਕਾਉਣ ਜਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਧੁਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਠੇਖਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਾ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂ, ਪਤਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਸੇ ਆਪਾ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਰਚਣਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਠੇਕੜੇ ਵਰਗੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੜਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਚਨਾ ਕਾਲ, ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਅਤੇ 'ਯਠਾਰ੍ਧ ਪੁਰਾਣ' ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਠੇਖਰ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾ ਬੇਣ ਜਾਂ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠਾਂਠ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਚਣਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਠਾਠ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਠਾਂਠ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਦੇਹਭ ਚੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਾਨ ਦਾ ਇਹ ਭੰਡਾਰ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਛਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਮਨਕੀਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਗਿਣਾਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਡਠੇ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਆਪਾ ਬੇਣ ਜਾਂ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਠੇਖਰ ਨੇ ਠਰਠਰ ਇਕ ਚੜ੍ਹਾਰ ਪੀਠਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਠ ਠਾਠ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਰਗਾ ਉਸਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਰ ਨੇ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਸੁਰਧਾ ਭਾਵ ਠਾਠ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਠ ਠਾਠ ਜੋੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਅੰਗਤ ਠੇਖਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਾਧਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਠਾਠ ਹੀ ਉਸਦੇ ਇਸ ਪੂਰੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਯੋਗ ਠੱਠਾਂ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਠ ਠਾਠ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਸੀ?

ਵੇਦਿਕ ਦੇ ਕਿੱਠੇ ਹੀ ਅਯੋਗ ਨੁਸਖੇ, ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਮਹੁਰਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਯੋਗ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਠਾਂਠ ਠਾਠ ਜੋੜਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹਨ:

I ਸੰਦਰਭੇ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਤੌਰ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਰੂ ਠਾਠਕ ਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਉਚਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1) ਉਥਾਠਿਕਾਵਾਂ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਾਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਚਮਈ ਉਥਾਠਿਕਾ ਠਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਥਾਠਿਕਾ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

- ੳ) "ੴ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਠੀ ਸੈਠੀ ਭਰਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਸਮ੍ਰਿਦ ਕੇ ਖਾਰ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ - ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਜੇਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੋਯਾ, ਤਬ ਬਾਬਾ ਪਉਠ
ਅਹਾਰੀ ਥਾ॥ ਸੁੰਠ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਯਾਨ, ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ
ਮਬੰਤ, ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਦਾ ਬੇਠਣਾ॥ ਧਿਆਉ ਪਹਿਨਾ ਉਠਮਠਿ ਕਾ॥ ਰਾਗ ਖਾਸਾ ਮਹਲਾ
੧॥ ਸਠੇਕ॥" ¹
- ਅ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 26ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਥਾਠਿਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:
"..... ਜਾਂ ਇਹ ਵਾਕ ਸਿਧਾਂ ਕੇ ਸਤਿਕੁਰੂ ਜੀ ਠੇ ਸੁਣੇ, ਤਾਂ ਦਯਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਹਸੰਸਟੀ ਠਾਮ
ਛਬੀਸਵਾਂ ਧਿਆਉ ਬੇਠੇ॥ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਖੋਰ ਕਲਾ ਰਾਗ ਮਾਠੀ ਕਉੜੀ ਨਿਹਸੰਸਟੀ ਮਹਲਾ
੧॥" ²
- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਇਹ ਉਥਾਠਿਕਾ ਵੀ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਠਿਕਾਵਾਂ
ਠਾਠ ਮੇਠ ਖਾਂਦੀ ਹੈ:
"..... ਤਾਂ ਸਮਰਥ ਭਰੂ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਸੁਖਮ ਕਰਿ ਕੇ ਕਹਿਤੇ ਡਥੇ॥ ਮਿਹਰ ਕੀ ਠਜਰ ਸੋ -
ਰਾਗ ਖਾਸਾਵਰੀ ਮਹਲਾ ੧॥" ³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 1.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 371.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 829.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਾਠਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਜਾਂ 'ਮਠਲਾ ੧' ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ (ਉਚਾਰਠ ਕਰਤਾ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2) ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰਚਨਾਤੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਠ ਸਥਾਨ, ਵਕਤ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ) "ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਰਵਿਥੇ ਸੁੰਠ ਮਹਠ ਠਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਯਾਠ ਨਾਮ ਪ੍ਰਥਮੇ ਧਿਯਾਉ॥੧॥"¹
- ਅ) "ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਰਵਿਥੇ ਨਿਹਸੰਸਯਪਦ ਵਰਠਠੰ ਨਾਮ ਛਬੀਸਵੰ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥26॥"²
- ੲ) "ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਰਵਿਥੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਠਾਠ ਪੁਤਿਸ਼ਠਾ ਵਰਠਠੰ ਨਾਮ ਸੰਗਲਾਵੀਪ ਸਾਖੀ ਸੰਪੂਰਣ।"³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ "ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ" ਅਰਥਾਤ ਕੁਰੂ ਚਵਾਰਾ ਰਚਿਯ ਕ੍ਰਿਥ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਹੈ।

3) ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਠਾਂ ਛਾਪ

ਠਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਠਾਂ ਅਰਸਰ ਦਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ — ਇਸ ਨੂੰ ਠਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠੋਰਖਠਾਬ ਤੋਂ ਠੇ ਕੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਉਤਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਠਾਠਕ' ਛਾਪ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਜ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਠਾਠਕ ਛਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਲਰ ਅੱਲਰ ਪਛਾਣ ਮਠਲਾ 1, ਮਠਲਾ 5, ਅਤੇ ਮਠਲਾ 9 ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 7.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 373.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 833.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਛਾਪ ਵਰਤੀ ਰਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਟੁਕਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ) ਨਾਨਕ ਹੋਸ਼ ਵਾਸਨ ਕੇ ਵਾਸਾ। ਤਬ ਪਰਮ ਤੋਂ ਕੇ ਪਾਵੈ।¹
- ੲ) ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਾਠਿਯਾ ਸਹਜੇ ਹੋਸ਼ ਸੇ ਹੋਈ।²
- ੳ) ਨਾਨਕ ਵਾਸ, ਰਹੀਬ, ਖਯੀਨਾ। ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤਾ ਕੀਨਾ।³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

4) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਰਵਾਹੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਜ਼ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਖਨੇਕ ਵਚਨ ਸੰਗ੍ਰਿਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਤਲੇ ਖੰਧਿਆਇ ਵਿਚ ਖਾਇਆ ਇਹ ਬਚਨ ਉਲੇਖਣੀ ਯੋਗ ਹੈ:

"..... ਤਾਂ ਭਾਖਾ ਬੇਠਿਯਾ — ਰਾਜਾ ਤੇਰਾ ਫਾਰਜ ਸਿਧ ਹੋਯਾ — ਖਬ ਖਸੀ ਰਮਦੇ ਹਾਂ, ਤੇਰੀ ਕਲਯਾਣ ਹੋਵੈ॥ ਇਹ ਜੇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕਰੀਬ ਹੈ — ਤਿਸ ਕੇ ਸੁਨਣੇ ਤੇ ਤੇਰਾ ਫਾਰਜ ਹੋਯਾ ਹੈ॥ ਇਹ ਕਿਰੀਬ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਹੈ॥ ਸਬੁਠ ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਹੈ॥ ਪ੍ਰਾਣੇ ਮੇਰਿਓ ਕਾ ਸੰਕੁਠ ਹੈ॥ ਕਹੀਏ ਕਬਰ ਹੈ॥ ਜਗਤ ਸਮੁੰਦ ਕਾ ਇਹ ਪੁਠ ਹੈ॥ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ — ਇਹ ਖਜ਼ਰ ਵਸਤੂ ਹੈ ਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗੀ ਹੈ॥ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਖਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ — ਤੇਰੇ ਹੀ ਮੁਖ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ॥ ਹੋਰੁ ਤਿੰਨ ਠੋਕਾਂ ਚਿਰ ਇਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਤਾਠੇ ਪ੍ਰਾਣੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਰਖਣੀ॥ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਧਰਤੀ ਥਾ ਖਵੈਰਾ ਉਸਨੇ ਸਠ ਧਿਯਾਉ ਨਿਖ ਦੇਣੇ ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਫਰੀਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਇਹ ਕਹਿ ਕਰ ਬਾਬੇ ਉਚਾਰੀ ਗੀਤੀ ਸਾਖੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।"⁴

ਇਸ ਟੁਕ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਖਾਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਖਾਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 9.
 2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 323.
 3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 769.
 4. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 832-853.

5) ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਇਕੋ ਹੀ ਰਚਣਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਉਸੇ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਾਣੀ 'ਯਾਦਿ ਰੁੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ

ਖ) ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ

ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾ, ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਯਾਦਿ ਰੁੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨਾਨ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖਾਸਣ, ਖਟਚਰੂ, ਸਹਸ੍ਰਨਾਮਨ ਯਾਦਿ ਕਈ ਤੌਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਯਾਦਿ ਰੁੰਥ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨਕਾ ਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹

ਖ) ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ

ਯਾਦਿ ਰੁੰਥ ਦਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਠੋਕਾ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਠੋਕਾ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 5੪ਵੇਂ ਯਥਾਰਥਿ ਦਾ ਇਹ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧॥ ਸਠੋਕਾ॥

ੳਥੈ ਯਾਦਿ ਕੀਤ ਅਧਸ ਮਹਿ ਪੁਰ ਰਹਿਯਾ ਡਰਵਾਨ।

ਏਕੇ ਏਕ ਵਖਾਨੀਏ, ਨਾਨਕ ਸੁਯਯ ਸੁਜਾਨ।

॥ ਪਉੜੀ॥

ੳਥੈ ਯਾਦਿ ਕੀਤ ਮਧਸ ਤੁੰਠੇਈ॥ ਯਾਦਿ ਯਾਦਿ ਪੁਰ ਰਹਿਯਾ ਪੁਠ ਸੇਈ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਰਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 10 ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ:

"ਯਾਸਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੰਠੀ ਪੁਰਬੀ, ਡੇਰਉ, ਮਾਝ, ਮਾਠੀ ਰੋੜਾ, ਸੁਹੀ, ਕੇਦਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋੜਾ।"

1. Surindar Singh Kohli (Dr), A Critical Study of Adi Granth, pp-271-274

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 378.

ਰਾਗਾਂ ਰਾਗੀਂ ਕੀਤੀ ਰਈ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ 'ਵਾਦਿ ਕ੍ਰਿਬ' ਦੀ ਰਾਗਾਂ ਖਨੁਸਾਰੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਖਨੁਰਰਟ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਾਦਿ ਕ੍ਰਿਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਲੇਖ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਲੇਖ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

- 1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ
- 2) ਝਾਠੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
- 3) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
- 4) ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਬ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
- 5) ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਬਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਬ

ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਖਵਰਰਨ ਵਾਰਣਯੋਗ ਹਨ:

1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਕਿਨਖਤੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ, ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ... ਸਿੰਘਲਾਦੀਪ ਰਾਜੇ ਸਿਉਨਾਡ ਕੀ ਧਰਤੀ ਹੋਈ। ਤੰਦਰੁ ਸੰਦੇ ਖਤੇ ਸਹਿ ਬੇ ਸਿਖ, ਤਬ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਹੋਈ... ਤਿਤੁ ਮਹਨਿ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਹੋਈ। ... ਉੱਥੇ ਹੀ ਫੁੱਡੀ ਸੰਦੇ ਕੋਹੇ ਲਿਖਾਈ ਚਰਨ ਮਝਾਰ ਕੈ... ਪਰਕਟਿ ਕੀਤੀ ਨਾਥੀ ਖਨਾਹਰ ਬਾਣੀ... ਬਚਨੁ ਹੋਯਾ, ਜੇ ਇਕ ਖਾਦਮੀ ਖਵੈਰਾ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਤੇ, ਉਸ ਜੇਰੁ ਨਿਖਿ ਦੇਵਣੀ... ਸੰਦੇ ਬੇ ਸੰਪੁਰਣ ਬੀ, ਦੁਇ ਉਦਾਸੀ ਹੋਏ, ਬਾਠੇ ਖਪਣੇ ਨਾਠਿ ਰਬੇ, ਰਾਜੇ ਸਿਉ ਨਾਠਿ ਜੇਰੁ ਇਕ ਸੰਜੀ ਮਿਠੀ।²

ਇਸ ਖਵਰਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਥਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖਸੀ ਖਰੋ ਚਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਾਏ।
2. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਭਾ.), 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨੇ 245-246.

- ੳ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਛਵਰਨ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਛਵਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ, ਸ਼ੁੱਠੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠਕਠਕ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।¹ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਅਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਨੇਅਕ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ੴ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਛਵਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਾਫ਼ਮਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਸੋਏ' ਅਤੇ 'ਬੋਏ' ਸਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਹਨ:
- ੱ) ਸੀਹਾ, ਖੇਂਦੂ, ਸੇਂਦੂ: ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਛਵਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

"ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗੇਰ ਵਸਤੁ, ਜੇਕ ਜੁਗਤਿ, ਜੇਕ ਰਿਖਾਨ ਕਾ ਵਰਤੰਤ ਆਖਦੇ ਕਏ ਤੇ ਸੀਹਾ ਖੇਂਦੂ ਸੇਂਦੂ ਤਿੰਨੇ ਜੋ ਪਰਮ ਸਿੱਖ ਥੇ ਸੇ ਲਿਖਦੇ ਕਏ।"²

ਇਸ ਛਵਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਰਮ ਸਿੱਖ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਠਾਠੇ ਠਾਠ ਲਿਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਖੇਂਦੂ, ਸੇਂਦੂ ਅਤੇ ਸੀਹੇ ਦੱਸੇ ਕਏ ਹਨ:

"ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਰਬਰ ਪੁਰਖ ਬਚਨ ਕਰਿਸੁ। ਖੇਂਦੂ ਸੇਂਦੂ ਸੀਹੇ ਲਿਖਿਯਾ।"³

ਇਸ ਛਵਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਠਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਂਦੂ, ਸੇਂਦੂ ਅਤੇ ਸੀਹੇ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਨਾਂ ਸੀਹਾ, ਖੇਂਦੂ ਅਤੇ ਸੇਂਦੂ ਹੀ ਹਨ। ਅਧਿਆਇ 44 ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਸੀਹਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੀਹੇ' ਆਇਆ ਹੈ।

- ੲ) ਸੀਹੇ, ਮੀਹੇ, ਖੇੜੂ: ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 67ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਚਾਠਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀਹੇ, ਮੀਹੇ ਅਤੇ ਖੇੜੂ ਠਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਕਈ ਹੈ:

"ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੂਦਸ ਮਾਤਰਾ ਬਰਾਧਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਰਨਨ ਕਰਨੇ ਠਕੇ। ਸੀਹੇ ਮੀਹੇ ਖੇੜੂ ਲਿਖੀ।"⁴

1. ੳ) 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 670), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੁਠੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ ਪੱਤਰਾ

ੴ) 1-ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 750), ਪੱਤਰਾ 1.

ੲ) ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 1072), ਪੱਤਰਾ 1.

ੳ) ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 511), ਪੱਤਰਾ 1.

ੴ) ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 6116), ਸਿੱਖ ਰੀਰੀਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ 3.

2. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਅਧਿਆਇ 29 ਦੀ ਉਚਾਠਿਕਾ, ਪੰਨਾ 391.

3. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 44 ਦੀ ਉਚਾਠਿਕਾ, ਪੰਨਾ 622.

4. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 67 ਦੀ ਉਚਾਠਿਕਾ, ਪੰਨਾ 710.

ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਠਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਖੇੜੂ' ਅਤੇ 'ਮੀਠੇ' ਇਹ ਦੋ ਨਾਂ ਠਾਵਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ 'ਖੇੜੂ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਖੇੜੂ' ਵਾਧੇ ਦੀ ਭੁੱਠ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ 'ਮੀਠੇ' ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ ਠਾਵਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

111) ਸੰਦੇ ਖੇੜੇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ 7 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਦੇ ਅਤੇ ਖੇੜੇ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਆਏ ਹਨ:

"ਤਦਹੂੰ ਬਾਬਾ ਰਮਤਾ ਰਹਿਯਾ। ਬਾਟੀ ਸੰਦੇ ਖੇੜੇ ਜਟ ਲਿਖੀ।"¹

ਇਸ ਅਵਤਰਨ ਵਿਚ 'ਸੰਦੇ' ਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਖੇੜੇ', 'ਖੇੜੂ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੂ' ਇਹ ਇਕੋ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਅਵਤਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਰਭਰ ਸਮਾਨ ਹਨ ਪਰ 'ਮੀਠੇ' ਤੇ 'ਸੰਦੇ' ਇਹ ਦੋ ਨਾਂ ਇਕ ਇਕ ਵਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 'ਸੰਦੇ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੇ'² ਨੂੰ ਜੰਟ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਠੇ, ਮੀਠੇ ਅਤੇ ਸੰਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਤੀਸੁਚਕ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

'ਸੰਦੇ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੂ' ਨੂੰ ਪਹੁਣ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

"ਜਨਮ ਮਰਣ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਟਿਆ, ਸਿੱਖ ਹੋਯਾ। ਸੰਦੇ ਅਤੇ ਖੇੜੇ ਹੁਕਮ ਠਾਠਿ ਪਹੁਣ ਦਿੱਤੀ।"³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕੱਠ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਚਾਟੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਤੋਂ ਉਭਰਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ੲ) ਸੰਚੀਆਂ

'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਤਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਬੰਟੇ ਬੰਟ ਦੇ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਚੀਆਂ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਨਿਰਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਕਲਪਿਤ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 175.

2. "'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਿਚ 'ਖੇੜੇ' ਨੂੰ ਜਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤਿ (ਭੇਡ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"
'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 167.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 97 (ਉਚਾਰਨ)।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ੈਲੀ 'ਸੰਦੇ' ਨਿਖਾਰੀ ਕੋਲ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿੰਠਾਡ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਤਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹

ਬ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਜੰਬੂ ਦੀਪ' ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਾਪੀਪ ਖਾਉਣ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ;

"ਬਚਨੁ ਹੋਖਾ, ਜੋ ਇਕ ਵਾਦਮੀ ਆਵੈਰਾ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਤੇ, ਉਸ ਜੇਰੁ ਲਿਖਿ ਦੇਵਈ।"

ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਤੀਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭੂਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਉਲੇਖ ਤੇਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿੱਥ ਸੁਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ।

2) ਭਾਈ ਬਾਨੋ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਜਾਂ ਹੰਦਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ)

ਭਾਈ ਬਾਨੋ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ;

"... ਤਿਥੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਸੰਗਲੀ ਉਚਾਰੀ ਇਕ ਸੇ ਤੇ ਤੇਰਾ ਧਿਖਾਉ ਬੈਠੇ। ਗੁਇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਉਥੇ ਰਹੇ।"²

1. "ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਪਤ ਰਖਾਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੁਕਮ ਸਾਥਿ ਪ੍ਰਕਟ ਹੋਈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਜੋ ਕੋਈ ਬੰਦੀ ਬੰਦੀ

(3) ਪਲਮੇਸੁਰ ਕਾ ਲੋਕੁ ਹੋਵੈ ਤਿਸੁ ਜੇਰੁ ਪੰਡਿ ਸੁਣਾਵਈ। ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਦੇਵਨੀ। ਜਿ ਕੋਈ ਰਹਤਾ ਚਿਤ ਕਾ ਮੁਕਤਾ ਸਤਿਵਾਦੀ ਬੁਧਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਵੈਰ ਜਤਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹੋਵੈ ਸੇ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ।"

'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ. 750), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ 1.

ਸ) ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਬੰਤਰ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

"ਇਹ ਬਾਣੀ ਬਾਬੇ ਕੀ ਜੇ ਕੋ... ਤਿਸ ਜੇਰੁ ਪੰਡਿ ਸੁਣਾਵਈ ਸਕਤਿ ਜੇਰੁ ਲਿਖਿ ਨਾਹੀਂ ਦੇਵਈ।... ਜਿ ਕੋਈ ਰਹਤਾ ਚਿਤ ਕਾ ਮੁਕਤਾ ਸਤਿਵਾਦੀ ਬੁਧਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਵੈਰ ਜਤਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹੋਵੈ ਸੇ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ।"

'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ 1.

2. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਚਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 156.

ਇਸ ਟੁਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਗਲਾਈ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 113 ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

3) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਤੱਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:

"... ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਉਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਏਥੀ ਲਿਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਸਿਫਨਾਥ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤੀ ਅਰ ਕਹਿਯਾ ਕਿ ਇਸ ਏਥੀ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਰ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਸੰਜਮ ਰਖਣਾ।"¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗਲਾਈ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵਾਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸ਼ਿਵ ਨਾਥ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਟੁਕ ਵਿਚ 'ਸਿਫ ਨਾਥ' ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਛਾਪੇ ਦੀ ਖੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਗਲਾਈ ਦੇ ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਵਾਦ ਖੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਨਸਾ' ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਲਾਈ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੇਠ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਪਾਰ ਉਤਰ ਸਯੂ ਤੇ ਸਾਰੇ।
ਸੰਗਲਾਈ ਨਿਰਖਯੇ ਆਏ।
ਨਿਪ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਗਿਠਯੇ ਤਰਿ ਆਏ।
ਜੇਵਾ ਸਭ ਬਿਧ ਕਰੀ ਮਰਾਏ।²

ਉਪਰੋਕਤ ਟੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਨਿਤ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤਿਕ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਕਥਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਬ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਪ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਬ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਬ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

1. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਗਿਰਪਾਠ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 355.

2. 'ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨਾ 55

ਭੁਪਤ ਯੋਰ ਦੇਠ ਕੇ ਕਾਜਾ॥ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਕੁੰਥ ਸੁ ਸਾਜਾ॥
 ਇਕ ਸੇ ਤੇਰਸ ਧਯਾਇ ਬਖਾਨੇ॥ ਜਾਹਿ ਪਵ ਯੋਰ ਕਲਾ ਸਭ ਜਾਨੇ॥ 16॥
 ਦੇਕਰ ਸੋ ਸੰਪਯੋ ਖਵਨੀਪਾ॥ ਬੇਠੇ ਪੁਠ ਬੇਦੀ ਕੁਠ ਕੀਪਾ॥
 ਜਬ ਸਿਖ ਕੇ ਖਵੇ ਹਮ ਦੇਸੁ॥ ਜਾਰੇ ਤੁਮ ਪਹਿ ਦੇਹ ਨਰੇਸੁ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਯੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਗਠਾਈ ਪੈਰ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ 113 ਅਧਿਆਇ ਸਨ।²

III ਪੁਰਬ ਪੰਖ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਪਰਾਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰਠ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਿਤ ਦੱਸ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰਖਕੇ ਆਦਿ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਾਠਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਇਥੇ ਹਨ:

- 1) ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ
- 2) ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ
- 3) ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਵਾਣਾ
- 4) ਸਧਰ ਮੁਹੰਮਦ ਠਤੀਰ

1) ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੇਜ ਡਰਪੁਰ, ਰਿਵਾਨ ਪੁਰਿਤ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨੀਮੀ ਆਧੀ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਠਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੀ ਬੇਜ ਪੜਤਾਠ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬੇਜ ਪੜਤਾਠ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦੋ ਸੰਸਕਰਣ ਨਾਮਗੀ ਖੋਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸੁਰਧਾਨੁ ਡਰਤ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਕੁੰਥ ਨੂੰ ਆਦਿ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ

1. ਸੰਤ ਰੇਣ (ਉਮ ਸਿੰਘ) 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੁੰਥ', ਡਾਡ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 185.

2. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਡਾਈ ਬਾਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 11.

ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਥੜਕ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਰਾਜਾ ਕੇ ਘਪਣਾ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰਵਾ ਸਰਵ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਖੁਲ੍ਹਕਰਣ ਕਰਤਾ ਜਾਨ ਕਰ ਰੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਖੰਧਕਾਰੀ ਸਮੁਦਾਯ ਪਰ ਉਪਕਾਰ ਖਰਬ, ਘਪਣੀ ਇਸ... ਖੁਲ੍ਹਕੀ ਝਾਣੀ ਕਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਕੇ ਮਿਸ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਸੁਣਾਯਾ। ... ਨਿਜ ਮਾਠਿਕ ਕਾ ਪਰਤਖ ਠਿਰਣੈ ਇਸ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਕ੍ਰਿਯ ਵਿਖੇ ਠਿਰੁਪਣ ਕਿਆ।”¹

ਕੌਰੇ ਚਲ ਕੇ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ... ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਕਾ ਸਾਰਾ ਸੰਕ੍ਰਿਭ ਸਰੂਪ 113 ਖਧਯਾਯ ਰੂਪ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੀ ਰਚਨਾ ਟਵਾਰਾ ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਖੋਰ ਸੇ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਕੇ... ਰਾਜਾ ਕੇ ਖਰਪਣ ਕਰ ਦਿਆ।”²

ਇਹਨਾਂ ਟਵੇਂ ਟੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਮਸਿਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਮਸਿਖਾਵਾਂ ਹਨ:

- ੳ) ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਣਕਾਰ ਕੌਣ ਹੈ?
- ਖ) ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?
- ੲ) ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖੰਧਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਖਾਧੁਨਿਕ ਖੰਧਕੋਨ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਟਵਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਡਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਮਸਿਖਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਨੇ ਖੁੰਮ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣਾ ਉੱਠਾ ਥੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਚੱਠ ਨੱਡਣਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਢਲਾ ਥੜਕ ਸੁਣਾਯਾਯੋਕ ਹੈ।

ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ਇੰਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) ਰਚੇਤਾ ਖੜੇ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ: ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹਕਾਰ ਖਾਦਿ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਟਵੇ ਜੀ ਨੇ ਘਪਣੀ ਦੁੱਖਣ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।³
- ਕੁਝ ਕਰਮਾਤੀ ਥਟਠਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਟਵੇ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਸਮੂਹ ਠੇਕੇ ਨੂੰ ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਖੜੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਕੋਠ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਖੜੇ ਉਸਨੂੰ ਖਾਦਿਖਾ

1. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 18 (ਭੂਮਿਕਾ).
 2. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 67 (ਭੂਮਿਕਾ).
 3. ਟਵੇ: 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 8, 9 (ਭੂਮਿਕਾ).

ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਉਸ ਖਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆਵੇਗਾ।¹ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਸ਼ਟਕਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੰਕਲਾਪੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

- ਖ) ਖਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਖਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਠਕਠ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨ ਠਾਠਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜੇ ਪੱਛਮੋਂ ਰਵਾਨਾਪੰਡੀ ਅਤੇ ਡੇਹਰਾ ਖਾਨਸਾ ਤੇ ਪੂਰਬੋਂ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬੋਂ (ਬੰਦੂਕੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਟਾਵੇ ਟਾਵੇ ਟੁਕੜੇ ਠੰਡੇ ਕੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਕ ਸੁਰੰਤਰ ਵਿਉਂਤ ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਬਲਾਹਾਬਾਦ (ਪਰਸਾਰ) ਬਲਵੰਡਿਰ ਪ੍ਰੇਸ ਵਿਚ 21 ਖਧਿਕਾਰੀ ਛਪਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਰਚੰਬ (ਬੌਸੀ ਖਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਯਮ ਸਰੂਪ) ਸੁਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਦੇਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ।²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਹੈ।

- ੲ) ਯਾਦਿ ਰੁੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਉਨੋਖਣਯੋਗ ਹਨ:

"ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰੁੰਬ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਡੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੈ"

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਕਲਾਪੀ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਣਾਈ ਗਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਯਾਦਿ ਰੁੰਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਪੰਕਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਪੁਸ਼ਟਕ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਯਾਦਿ ਰੁੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਯਾਦਿ ਰੁੰਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

ਦੇਖੋ:

1./ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 19, 20 (ਕੁਮਿਕਾ).

2. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ 'ਜੀਵਨ ਠਾਠਾ', ਪੰਨਾ 52.

ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

“ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾ ਹਿੰਸਾ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਮੇ ਸੇ ਜਬੋ ਕਾ ਤਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਬੋ
ਕੀ ਬਾਣੀ ਕੇ ਸੰਕਲ ਮੇ ਪ੍ਰਵਿਸੁਟ ਕਿਆ ਥਾ, ਖੋਰ ਕੁਛ ਏਕ ਇਸ ਕੇ ਭੀਤਰ ਵਿਸਥਾਰ
ਸਹਿਤ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕਾ ਸਾਰੀਸ ਕ੍ਰਿਹਣ ਕਰਕੇ ਮਿਲਾਯਾ ਥਾ; ਖੋਰ ਕੋਸਾ ਹੀ ਕਈ
ਬਾਣੀਓ ਕੇ ਭਾਵ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨੇ ਕਰ, ਉਨ ਕੇ ਖਯਾਰ ਪਰ ਸੰਬਿਪ ਰੂਪ ਮੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਬਦ
ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਖਪਣੇ ਖਯਕਾਰ ਸੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕ੍ਰਿਯੇ ਥੇ। ਜੇਸਾ ਕਿ - ਦੱਖਣੀ ਓਕਾਰ, ਏਕ
ਸਿਧ ਤੇਸੁਟਿ ਰਾਮਕਲੀ ਕੇ ਰਾਰ ਕੇ ਭੀਤਰ ਤਥਾ ਕੁਛ ਭਾਰ ਸੁਬਦ ਸਨੇਕ ਸਰੂਪ ਮੇ ਇਸੀ
ਰਾਰ ਕੀ ਏਕ ਵਾਰ ਮੇ ਦ੍ਰਿਸੁਟਿ ਖਾਤੇ ਹੈ। ਖਲਯ ਖਲਯ ਰਾਏ ਮੇ ਕੀ ਕਹੀ ਕਹੀ ਇਸ
(ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ) ਮੇ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜਯੋ ਕੀ ਤਿਉਂ ਸੁੀ ਗੁਰੂ ਰਚੀਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇ ਮਿਲੀ ਹੁਈ
ਦਿਖਲਾਈ ਦੇਤੀ ਹੈ, ਜੇਸਾ ਕਿ ਬਾਰਾ ਮਾਹ ਮਾਝ ਰਾਰ ਕਾ ਤਥਾ ਮਾਰੂ ਰਾਰ ਕਾ ਸੇਨਹਾ
ਜੇ ਸਰੀਸਰਨਾਮਾ ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਯਹ ਬਾਣੀਓ ਵਿਸਤਾਰ ਕੇ ਸੰਕਿਰ ਕਰ ਸੰਬਿਪ ਰਚਨਾ
ਕੇ ਰੂਪ ਮੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।”¹

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਤਰ ਨਾਨ ਕੁਛ ਕੀਏ ਖਾਦਿ ਵੀਥ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦਾ ਕੁਛ ਭਾਰ ਖਾਦਿ ਵੀਥ ਵਿਚ ਸਿੱਧਿ ਤੋਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦੇ ਕੁਛ ਭਾਰ ਦਾ ਸੰਬਿਪ ਸਾਰ ਗੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਦਿ ਵੀਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਖਪਣੀ ਇਸ ਨਿਵੈਕਲੀ ਖਤੇ ਵਿਚਿਕੁ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪੁਸੁਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੋਈ
ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ: ਧੋਣ ਗੁਰੂ ਵੀਥ ਸਾਹਿਬ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਖਲਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦੇ 80 ਜਾਂ 113 ਖਯਕਵਾ ਨੂੰ ਖਾਦਿ ਵੀਥ ਦੀ ਬੀੜ ਉੱਤੇ
ਉ-ਬਹੁ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸੰਕਿਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ
ਨਾਨ ਖਾਦਿ ਵੀਥ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਖਕਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਚਿੰਘਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁੰਕਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ
ਨਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਕੋਸੀ ਬਾਣੀ (ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ) ਗੁਰੂ ਸੁਬਦ ਰੂਪ ਮੇ ਸੁੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੇ ਮੁਖ ਸੇ ਉਚਾਰੀ ਜਾ ਕਰ
ਸੁੀ ਗੁਰੂ ਕੀਤਰ ਦੇਵ ਦੁਖਾਰਾ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ ਕੀ ਰਸਨਾ ਸੇ ਸਰਵਣ ਹੋਕਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਓ ਕੇ
ਭੀਤਰ ਖਾ ਉੱਕੀ ਥੀ। ... ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕੇ (ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ) ਭੀਤਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨੌਰ ਪੱਕ
ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਉੱਕੀ ਥੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸੁੀ ਗੁਰੂ ਵੀਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇ ਉਸਕਾ ਨਾਨਾ
ਕੋਸਾ ਉਪੋਕੀ ਨਾ ਸਮਝਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਕਾ ਖਕਾਰ ਨੌਰਪੱਕ ਧੋਣ ਗੁਰੂ ਵੀਥ ਸਾਹਿਬ ਜਿਤਨਾ

1. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 20, 21.

ਹੋਣੇ ਸੇ ਭੀ ਸਦਿ ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਰ ਹੋਣੇ ਕੇ ਕਾਰਨ ਝਾਟੀ ਕੇ ਸਿਰੇ ਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀਯਾ ਜਾਤਾ ਤੇ ਰੁਰੂ ਕ੍ਰਿਬ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਪੁਕਾਸ਼ ਹੋਣੇ ਤਥਾ ਥਰ ਥਰ ਮੇਂ ਇਸੇ ਪਹੁੰਚਣੇ ਯਦਿ ਮੇਂ ਅਨੰਤ ਕਠਨਾਈਓ ਕਾ ਸਾਹਮਣਾ ਰੁਰੂ ਸਿੱਖਿ ਕੇ ਹੋਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਤਿਯਦਿ ਵਿਚਾਰੋ ਕੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੂ ਅਰਜਨ ਭੀ ਨੇ ਇਸੇ ਉਕਤ ਕਾਟ ਛਾਟ ਕਰਕੇ ਸੁਮਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਾ।¹

2) ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਅਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਰਧਾ ਕੇ ਵਿਦਵੰਤਾ ਨਾਨ ਯਦਿ ਕ੍ਰਿਬ ਦੀਯਾ ਮੁੱਖ ਝਾਟੀਯਾ ਦੀ ਵਿਯਾਪਿਯਾ ਕੀਤੀ — 'ਰੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਮਤਕਾਰ' (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਯਦਿ ਅਨੇਕ ਵੱਡਮੁੱਠੀਯਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀਯਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਯਾ ਮੁੱਢਲੀਯਾ ਸਮੀਖਿਯਾਵਾਂ ਝਾਰੇ ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਖਏ ਹਨ:

"ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸੀਏ ਤੇ ਸਹਿ ਨਿਖੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇਯਾ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਉਚਾਰੀ ਪਰ ਸੀਏ ਸਹਿ ਨਾਨ ਨਾ ਨਿਕਾਏ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਯਾਏ ਤੇ ਕਹਿ ਯਾਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨੇਣ ਯਾਏ ਤਾਂ ਦੇਵਣੀ।"²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਨੇਖ ਕਈ ਜਨਮਸਾਖੀਯਾ ਵਿਚ ਮਿਲਏ ਹਨ। ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਯਾਪਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਅਤੇ 'ਡਾਈ ਝਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਯਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਰੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

3) ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀਰਵਾਨਾ

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀਰਵਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਇਹ ਹਨ:³

ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਯਦਿ ਕ੍ਰਿਬ ਤੇ ਝਾਹਰਨੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਅ) ਇਸ ਵਿਚ ਜਪੁ, ਸਿਧ ਕੋਸ਼ਟਿ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਓਕਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਡਾਵ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਪ੍ਰਕਟਾਇਯਾ ਗਿਯਾ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 21.

2. ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਮਤਕਾਰ', ਉਤਰਾਰਧ (ਦੂਜਾ ਖੰਧ), ਪੰਨਾ 76.

3. Mohan Singh (Dr), History of Panjabi Literature, Second Edition, p. 30.

ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਉਸ ਸੁਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮਿਤ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਮੋਠ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਬਨੁਸਾਰ:

“ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਰਕਿਤਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾ ਪਈ ਖੋਲ੍ਹੀ ਠਾਹੀ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕਲੀਠ ਜਾਂ ਸਬੂਤ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”¹

4) ਸਮਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼

ਸਮਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਠਿਕਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕ੍ਰੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪਾਸ ਸੰਕਲਾਦੀਪ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।²

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ — 1. ਪੂਰਬ ਧੰਮ 2. ਉਤਰ ਧੰਮ।

ਪੂਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪ੍ਰਭਾਇ ਸੰਕਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਇਸ ਤੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕੋਠ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੰਗੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭਵਿੱਖਭਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕ੍ਰੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਨਿਕ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਆਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਆਗਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੋਠ 60 ਆਧਿਕਾਰਿ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ

1. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਕਰਕਿਤਾਬ ਪਰਿਚਯ, 'ਬੇਜ ਪਤ੍ਰਕਾ' 1967-68, ਖੰਡ 1, ਪੰਨਾ 75.

2. Extract from Syad Mohammad Latif's history as compiled in The Panjab Past and Present, Vol. III, 1969, p. 179.

ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼।

ਉਤਰ ਪੱਖ

ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਠਾਠ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਠਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਬਹੁਤਾ ਡਰਕੇ ਪਰਿਪਾਵਾਂ, ਦੰਦ-ਕਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤਰਕ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਿਰਭਰ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਸੁਫਲਾਨ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੁਠੇਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਠੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੰਡਿਤ-ਖੰਡਿਤੀ ਪੱਖ ਤਕ ਇਕ ਆਧਾਰਹੀਣ ਵੱਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਇਕ ਤੌਰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਠਾਠਕ ਦੇਣ ਜੀ ਦੇ ਠਾ ਠਾਠ ਸੋਫਲ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰੁਕੂ ਠਾਠਕ ਦੇਣ ਜੀ ਨੂੰ ਬੋਧ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਬੀਨ ਬੇਗੀ ਮਾਤਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਵੱਡੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਡਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਠਾਠਕ ਦੇਣ ਜੀ ਦੇ ਵਿਖਰਿਤਤਵ ਉੱਤੇ ਨੋਸਟ ਦੀ ਪੁੰਕੁਯ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।¹

I

ਬੰਦਰਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਰਕਾਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਯ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਰਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੁਠੇਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਆਦਿ ਰੁਕੂ ਠਾਠਕ ਦੇਣ ਜੀ ਦੀ ਕੋਵਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਰਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਸ਼ੁਧ-ਪ੍ਰਬੀਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਵੱਡੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਕਿਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਚੌਠੇ ਆ ਰਹੇ ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਧੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਬੰਦਰਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਠਈ ਇਹਨਾਂ ਵਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਰੁਕੂ ਆਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਵੱਡੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਚਨ,
- 2) ਰੁਕੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਕੋਵਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ,
- 3) ਤੰਦੁਮੰਤ੍ਰ, ਆਧੁਰਵੀਦ ਵੱਡੇ ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਆਖੇਰ ਨੁਸਖੇ,
- 4) ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵੱਡੇ ਆਸਪੋਸ਼ਟ ਵਰਣਨ,

1. ਓ) ਦੇਖੋ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, 'ਜੀਵਨ ਡਾਕੂ' ਪੰਨੇ 51, 52.

ਖ) Mohan Singh (Dr), History of Panjabi Literature, p. 30.

- 5) ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਖੜੇ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜਣਾ,
- 6) ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੁੰਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਚਨਾ ਸੁੰਨੀ,
- 7) ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉੱਠੀਘਟਾ,
- 8) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਖਤਾਵ।

1) ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਖੜੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਚਨ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਖੜੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਚਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

- ੳ) ੧ੳ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਕੁਰ ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ: ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸੁਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨਈਂ '੧ੳ' ਜਾਂ '੧ੳ ਸਤਿਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁਰੂ ਖਰ ਵਿਚ ਉੱਠੀ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ 'ਕੁਰਆ-ਏ-ਪਾਕ' ਖੜੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ 'ਕਾਇਤੁਹੀ' ਦੀ ਹੈ। ਇਥਨਾਂ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਬਦ ਸੰਭਿਧੀ ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਰਨਾ ਨਾ ਠੇਕਣ ਖਨੁਚਿਤ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਖਾਪ ਮੀਂਠਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੇ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ (੧ੳ ਸਤਿਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਯਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਨੰਕ ਖਧਿਯਾਵਾਂ ਵਿਚ '੧ੳ ਸਤਿਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੀ ਥਾਂ '੧ੳ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਕੁਰ ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' - ਇਹ ਉੱਠੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ ਫੇਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 21 ਖਧਿਯਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਯਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਖੜੇ ਰਹਿਤ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਯਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਖੀ ਹੋਵੇ ਪਰ 'ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਏਨਾ ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਖਨੁਚਿਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੈ।² ਜੇ ਕਰ 'ਮਧਣਾ ੧' ਖੜੇ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਜਿਹੇ ਉੱਠੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਂਹ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਠੇਕਣ

1. ਵੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਘ), ਖਧਿਯਾਵਾਂ 16, 17 ਖਾਦਿ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਖੀਤਕਾ ੳ. ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਯਾ ਹੈ।

2. ਖਨੰਕ ਖਧਿਯਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਉੱਠੇਖਯੋਗ ਹੈ:

"ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਰੀਬ ਪਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੋਂ ਕੁਰੂ ਖਰ ਹੋਝਿੰਦ ਨੇ ਕਰੀਬ ਜੀ ਪਰ ਖਾਪਣੀ ਮੋਧਰ ਛਾਪ ਕਰੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੇ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਾ ਜੇ ਕੋਈ ਕਰੀਬ ਜੀ ਕੀ ਖੰਧ ਮਾਤਰਾ ਕੇ ਖੰਠਾ ਕਰੇਕਾ ਸੇ ਕੁਰੂ ਕਾ ਮਾਰਾ ਹਤਿਯਾ ਹੋਵੇਕਾ। ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਕਰੀਬ ਜੀ ਬਰਾ।" ਖਨੰਕ ਖਧਿਯਾਵਾਂ, 'ਖਰਤੀ ਟੀਕਾ', ਪੱਤਰਾ 59.

ਇਹੋ ਸਿਰਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਲਾਉਣ ਦਾ ਘੋਰ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜਾਬਲੀ ਸਿੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਕਟਨ ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਰੋਰਖਝਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਰਖਝਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਮਫ਼ੈਦੁ ਪ੍ਰਸਾਦੇ' ¹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ 'ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ² ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਰੋਰਖਝਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰੋਰਖਝਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ 'ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਖ) ਮਹਲਾ ੧ : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 'ਮਹਲਾ ੧', 'ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧' ਆਦਿ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਆਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਝਾਣੀ ਲਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਝਾਣੀ ਕੁਰੂ ਆਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਮਹਲਾ ੧' — ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣਾ ਨਾਂਹ ਕੇਵਲ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਤਰੁਟੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਐਸ਼ ਡੇਰ ਤੇ ਕੁਰੂ ਆਰਜਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਝਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਠਿਠੇਗੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ³ ਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਛਾਪ ਵਰਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਤਵਾਂ ਜਾਂ ਬੱਠਵਾਂ ਮਹਲਾ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਹਲਾ ੧ — ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਕੁਰੂ ਆਰ ਦੀਆਂ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ੲ) ਕ੍ਰਿਸ਼: ਕੁਰੂ ਆਰ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਸ਼' ਜਾਂ 'ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਦਾ ਵਰਜਾ ਕੇਵਲ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਲਈ ਸੁਰਖਿਅਕ ਹੈ। 'ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੇ ਬੁਕਮ ਹੈ, ਕੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਕ੍ਰਿਸ਼' — ਇਹ ਬੁਕਮਨਾਮਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ

1. ਦੇਖੋ: 'ਰੋਰਖਝਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨੇ 120, 123, 125.

2. ਦੇਖੋ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 129, 137, 140.

3. 'ਮੀਟਾ ਹੋਇਆ ਪਿਰਬੀਆ, ਕਰ ਕਰ ਟੇਕਰ ਬਰਨ ਚਲਾਇਆ।'

'ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ', ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 33.

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਚਰ ਇਕ ਕੁਰਦੁਵਾਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਰਦਾਸ ਵੇ ਨੇ ਕੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਈ 'ਕੁਰ ਕੁੰਬ' ਸ਼ਬਦ ਖਨੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਖਧਿਆਇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਦਾ ਇਹ ਉੱਲੇਖ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੁ ਕੁੰਬੇ ਸੁਨ ਮਹਿਠ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਥਮੋਧਿਆਯ॥ 1॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੁ ਕੁੰਬ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 72 ਖਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ 8 ਖਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।¹

ਉਪਰੋਕਤ ਟੱਬਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਠੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਈ 'ਕੁਰੁ ਕੁੰਬ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਖਰਬ ਦੇ ਭਰਮ ਫੇਲਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਸ) ਅਮਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ 'ਨਿਰਝਾਣ ਪੁਸ਼ਾਦਿ' ਵਾਂਗ 'ਅਮਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ' ਵਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

“ੴ ਸਤਿਕੁਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ, ਰਾਰ ਬਸਿਤੁ ਅਮਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ।”²

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਸ਼ੁਠੀ ਖਟੇ ਧੰਧਤੀ ਦੇ ਖਨੁਰੂਪ ਇਕ ਠੇਕੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਮਿਠਿਆ ਕਠਪਣਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੁਰੁ ਖਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਖਟੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ।

- ਹ) ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬੋਲਣਾ: 'ਨਿਰਝਾਣ ਪੁਸ਼ਾਦਿ' ਖਟੇ 'ਅਮਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ' ਜਿਹੀ ਅਮਰਯਾਦਿਤ ਉਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ 'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬੋਲਣਾ' ਇਹ ਵਾਕ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਖਾਪਣੇ ਢਾਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ “ੴ ਸਤਿਕੁਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ ਵਾਰ ਰਾਰ ਕਉਛੀ” — ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ “ਸਿਰੀ ਸਤਿ ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬੋਲਣਾ”³ — ਇਹ ਵਾਕ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਖਟੇ

1. 'ਕੁਰੁ ਕੁੰਬ' ਸਬੰਧੀ ਉੱਲੇਖਾਂ ਢਾਰੇ ਦੇਖੋ ਖੀਤਕਾ ੨ .

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੁ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖੀਮੂਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ 233.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾ 80, 81, 82, 84, 90 ਖਟੇ 112 ਉੱਤੇ ਵੀ 'ਅਮਰ ਪੁਸ਼ਾਦਿ' ਵਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੁ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖੀਮੂਤਸਰ, ਪੱਤਰੇ 99, 104, 107, 110, 111, 114, 115.

ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਠੀਯਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2) ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ — ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ। ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਖੇਲੋਕੀਆਂ ਤਪਸਿਆਵਾਂ, ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਚਕਰਵਿੰਦੂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਕਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਉੱਠਣ ਹੇਠ ਖੋਰ, ਤੰਕੁ ਮੰਕੁ ਅਤੇ ਸਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉੱਠੀਯਾ ਹੈ।

3) ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ: ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜੇ ਰਤੁ ਲਕੇ ਕਪਕੇ, ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ।

ਜੇ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ, ਤਿਠ ਕਿਉ ਠਿਰਮਠੁ ਚੀਤੁ।¹

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਉੱਠੀਯਾ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਠ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਮਾਸ ਰਿੰਨੂ ਕੇ ਪਖੋਸਟ ਠਈ ਕਿਠਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਠ ਨੇ ਕੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਾਠਣ ਕੀਤਾ।²

ਖ਼ੈਰ ਇਹ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਠ ਦੀ ਸੁਰਧਾ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਕਤੀ ਨਾਠ ਰਿੰਨੂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਸਾਫੀ ਬਣਨਾ ਨਾ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਸੀਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਮੇਠ ਖਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਚਿੱਤ ਦਾ ਸਹੀ ਚਿੱਤਰ ਧਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵੀਡਤਸ ਰਸ ਡਰਪੁਰ ਇਸ ਬਣਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠਿਕ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਹੀ ਧਿਰਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਗੀਡਿਕ ਟੁਕ ਤੋਂ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਿੱਤਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਥਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝਾਣੀ ਦੇ ਬਿਨਕੁਠ ਵਿਪਰੀਤ, ਇਕ ਕਰਮਾਤੀ ਯੋਗੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

1. 'ਅਹਿੰਸਾ ਕ੍ਰਿਸ਼', ਪੰਨਾ 140.

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਏ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 94, 95.

ਖ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖੜੇ ਹਠ ਧੋਰ: ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਧੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੰਦੁ-ਮੰਦ੍ਰ ਖੜੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਖੜੇ ਉਸਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।¹

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਉਛਾਨਿਕਾ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵੀ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਖਨੇਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਖੜੇ ਕਰਮਾਤਾਂ ਨਾਠ ਜੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਵਾਣਾ।²
- 11) ਖੜਾਬੁ ਵਿਚ ਉੱਠਣਾ।³
- 111) ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਖਾਟੀ ਨੂੰ ਤੁਰਕੇ ਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਖਾਦਿ।⁴

ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਖਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਮਾਤੀ ਖੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੩) ਤੰਦੁ ਮੰਦ੍ਰ, ਖਾਧੁਰਵੰਦ ਖੜੇ ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਖਯੋਰ ਨੁਸਖੇ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਸੁਖਾਮੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਛਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਦੁ ਮੰਦ੍ਰਾਂ, ਵੰਦਿਕ ਦੇ ਖਯੋਰ ਨੁਸਖਿਆਂ ਖੜੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੁਰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ੳ) ਤੰਦੁ ਮੰਦ੍ਰ : ਤੰਦੁ-ਮੰਦ੍ਰਾਂ ਖੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਖਾਕਰਯੁਠ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਖੜੇ ਖਯੋਰਾਤਮਕ ਜਕਤ ਦੀਆਂ ਖਨੇਕਾਂ ਖੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੰਦੁ-ਮੰਦ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਧਰਮ, ਮਜ਼ਹਬ ਖੜੇ ਡਿਰਕੇ ਵਿਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੇਰਖਨਾਬ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਤੰਦੁ-ਮੰਦ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

1. "ਕੋਈ ਮੁਰਦੁ ਨ ਹੋਖਾ ਖੀਕਾ ਕਿਨੈ ਨ ਪਰਚਾ ਲਾਇਕਾ" (ਖਾਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 418). ਖਾਦਿ ਵਾਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਧੁਰ ਦੇ ਹਠਧੋਰੀਆਂ ਖੜੇ ਹੋਰ ਤਾੜਿਕਾਂ ਪਰਛਾਇ ਉਚਾਰੇ ਸਨ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਏਬੀ ਸੰਚਪੰਡ) ਵਿਚ ਖਾਬਰ ਖਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 94, 97 (ਉਛਾਨਿਕਾ).

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 161.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 90.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਤੰਦੁਮੀਦਾ ਰਾਗੀ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਉਪਾ ਵੱਸਿ ਕਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੰਦੁਮੀਦਾ ਰਾਗੀ ਅਨੰਤ ਸਿੰਧੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉਨੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੋਗਠ ਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭੋਜੁਟਿ ਵਿਚ ਰੋਗਠ ਨਾਥ ਪਰਥਾਇ ਤੰਦੁਮੀਦਾ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਸਿਧ ਰੋਗੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤਨੇ ਮਿਤਰ ਤੰਤਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇ ਤੁਮ ਭੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਸੁਣਾਈਏ ਜੀ ਜੇ ਪਾਠ ਵੀ ਬੋਝਾ ਹੋਵ ਅਤੇ ਸਭਨਾ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਖਾਝਾ ਜੀ ਸਰਬੰਗ ਪੁਰੁਖ ਬਚਨ ਕਹਿਸੁ ਬੇਦੁ ਸੇਦੁ ਸੀਠੇ ਲਿਖਿਯਾ - ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਬੜੀ¹ ਰਵਿਯਾ ਲਿਖੀ ਮਹਲਾ ੧.੨²

ਇਸ ਉਥਾਠਿਕਾ ਨਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਤੰਦੁਮੀਦੁ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਓਥੀ ਬਥੀਬਰ ਦਿਤੀਯਰ ਬੋਰ ਮ੍ਰਿਕਠਾਲਾ।

ਫਿਰ ਬੇਠੇ ਤੇ ਮਾਰੇ ਹਨਮਿਤ ਜੀ ਕਾ ਤਾਲਾ।

ਨੇਠੇ ਕਾ ਕੋਟ। ਤਾਬਿ ਕਾ ਦਰਵਾਜਾ।

ਜਲਾ ਬਿੰਬ ਕੀ ਖਾਈ। ਡਾਈ ਬਹਿਠੇ ਕੀ ਚੋਕੀ ਨਾਠਕ ਸ਼ਾਥ ਕੀ ਦੁਹਾਈ।³

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮੀਦਾ ਵਿਚ ਸਾਕਟੀ, ਤਾਕਟੀ, ਭਾਕਟੀ, ਤੁਰਨੀ, ਖਵੀਸਨੀ, ਦੇਵਕੀ, ਅਠੀਬੀਰ, ਮੀਖ ਸੁਖ ਸੰਦੇ, ਅਨੁਟੀ ਰਮਿਯਾਰੀ⁴ ਆਦਿ ਤੰਦੁਮੀਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੰਦੁ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਿੱਤ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਤੰਦੁਮੀਦੁ ਸੰਖਿਪੀ ਇਹ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਿਸਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਬਣ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅੰਗਿ ਚੱਠ ਕੇ ਇੱਕ ਵਾਂ ਤੇ ਖਾਪ ਹੀ ਤੰਦੁਮੀਦੁ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਮਾਯਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

1. ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਤ ਰੱਖਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਠ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁੱਠਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਸ਼ੋਰਵਾਰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਰਣ ਯੋਗ ਹੈ — "ਰਖ ਖੇਵੇ ਸਾਈਂ ਦੀ ਤੰਦੁਮੀ... ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗੋਠਿਯਾ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖਿ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 622.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 624.

4. ਦੇਖੋ: ਉਥੀ, ਪੰਨੇ 622-625.

“ਚੇਟਕੀ ਹੋਸ ਕਰਿ ਚੇਟਕ ਲਾਈ। ਡਕਾ ਪਖੀਡੀ ਜਨਮ ਕਵਾਈ।
ਜੰਗ ਮੰਤਰ ਸਭ ਮਾਯਾ ਕਾਰਨਿ। ਕ੍ਰਿਭ ਕੁਟੰਬ ਤਜਿ ਲਾਰਾ ਹਾਰਨਿ।
ਕਾਠੇ ਕਾਰਨਿ ਸੁਖ ਸੇ ਭਾਵਾ। ਠਾਠਕ ਕਹੈ ਕਰਿ ਉਠ ਜਮੁ ਲਾਰਾ।”¹

ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਠਾਠ ਇਠਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੂਰੀ ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਬਧ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਬਰਨ ਠਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ।

ਖ) ਵੰਦਿਕ ਦੇ ਨੁਸਖੇ: ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਵੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।² ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਸਟ ਤੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਆਵਾਏ ਗਏ।³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸਿਖੀਏ ਕੀ ਤਦਬੀਰ’, ‘ਕੁਮਾਰ ਰਸ’, ‘ਮੁੰਡੀ ਕਲਪ’ ਅਤੇ ‘ਕੀਮਤ ਕੁਟਕਾ’ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ‘ਕੀਮਤ ਕੁਟਕੇ’ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਲਾਭ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਜੇ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਖਾਏ ਫੇਰ ਸੁਖਮ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਮਹੀਨੇ ਬਲ ਬਹੁਤ ਧਾਤੁ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ। ਤੀਜੇ ਮਹੀਨੇ ਲਖਮੀ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ... ਪੰਜਵੇਂ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋਵੇ। ਛਟਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਲਕ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੱਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਚਿਠ ਮੇਂ ਤਾਰੇ ਦੇਖੇ।... ਠੇਠੇ ਮਹੀਨੇ ਵਾਠ ਕਾਠੇ ਹੋਣ। ਦਸਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇ। ਬਾਰਵੇਂ ਸੁਸ਼ੁਤਰ ਨਾ ਲਭੇ। ਬਾਰਵੇਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਸਿੰਧ ਹੋਵੇ।”⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਧਿਕ ਨੁਸਖਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ:

“ਨਿਮ ਪੱਤਰ ਮਾਸੇ ਤ ਸਵੇਰੇ ਬੋਟੇ — ਖਛਾਕ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਠ ਨਾ ਪਵੇ। ਪਰਹੇਜ਼ ਬੰਟੇ ਦਾ ਕਰਨਾ। ਜੇ ਝਾਰ ਮਹੀਨੇ ਖਾਏ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋਵੇ। ਵੀਰਜ ਜਾਏ ਨਾਹੀ।”⁵

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਏ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 655.

2. ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਆਧੁਰਵੰਦਿਕ ਰਚਨਾ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਹੀਣ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਸੰਟਰਨ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 645 ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸਦੇ 200 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ 437 ਨੁਸਖੇ ਛਪਕੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਆਏ ਇਹ ਆਧੁਰਵੰਦਿਕ ਨੁਸਖੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ।

3. ਦੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਏ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 804-805.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 810.

5. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 812.

ੳ) ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਡਬੀਕੇ: ਸੈਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਖ ਤੋਂ ਧਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਖਾਰਿ ਸਿੰਘਾ ਨੂੰ ਰੁਝੂ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੈਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਡਬੀ ਰਸਾਇਣੀ ਨੁਸਖੇ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਸਦਾ ਸੇਰ ਸੁਖਲ ਡਾ ਮਾਸ। ਇਸਦੀ ਬਿਧਿ ਸੁਨ ਨੇਹੁ ਸੰਤ ਡਾਖ।
 ਏਕ ਸੇਰ ਨੇ ਕੀਮਾ ਡਰੇ। ਬਿਚ ਪੰਜ ਸਿਰਸਾਥੀ ਪਾਰਾ ਯਥੇ।
 ... ਉਹ ਉਲਟੇ ਕੁੰਦਨ ਹੋਯ ਜਾਯ।¹

ਇਹ ਰਸਾਇਣੀ ਨੁਸਖੇ ਰੁਝੂ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਾਨ ਦੇ ਖਨੁਕੁਠ ਨਹੀਂ ਹਨ।

4) ਵਿਉ-ਵਸਤੁ ਦਾ ਖਮੁਆਟਿਕ ਖਏ ਖਸਪੋਸੁਟ ਵਰਣਨ

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਖੋਰ, ਰਾਜ ਖੋਰ, ਪ੍ਰਿਮਾ ਡਰਤੀ ਖਏ ਮੁਕਤੀ ਝਾਰੇ ਝਾ ਝਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਨਾਠ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਖਾਂ ਝਾਰੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੁਟੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੋਠ ਪੁਆਟਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਖਠਾਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਖਏ ਚਿਖਾਦਾਤਰ ਉਸਨੇ ਸੁਣੀਖਾਂ ਸੁਣਾਈਖਾਂ ਕੋਠਾਂ ਦਾ ਖਿਤਲਾ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ੳ) ਹਠਯੋਰ: ਹਠਯੋਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਾਡੀ ਝਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸਫਾਰ ਨਾਠ ਚਿਕ੍ਰਿਖਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹਠਯੋਰ ਝਾਰੇ ਕੋਈ ਠਵੀ ਠਵੀਕਲੀ ਵਿਸ਼ੁਟੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਰਹੀ, ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਠ ਖੋਰ ਦੀਖਾਂ ਮੁੱਢਲੀਖਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹਠਯੋਰ ਦੇ ਖਸਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਸਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਆਟਿਕ ਹਠਯੋਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਠ ਡੀ ਖਸਣਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਸਪੋਸੁਟ ਖਏ ਡਾਡੀਪੁਠਣ ਹੈ। ਹਠਯੋਰ ਝਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਪੁਸਤੁਰ ਸ਼ੇਧ-ਪੁੰਥੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਖਠਿਖਾਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖ) ਰਾਜ ਖੋਰ: ਰਾਜ ਖੋਰ ਝਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਖਸਪੋਸੁਟ ਖਏ ਪੁਆਟਿਕ ਮਾਨਤਾ ਪੁਸਤੁਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਜ ਖੋਰ ਦੇ ਖੋਠ ਖੋਰਾਂ ਦੇ ਝਾਰੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਬਹੁਤ ਡਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਝਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੁਆਟਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਉ ਦਾ ਲੇਖੀਟਾ ਵਿਸਫਾਰ ਵੀ ਪੁਸਤੁਰ ਸ਼ੇਧ-ਪੁੰਥੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਖਠਿਖਾਇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 803.

- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ ਭਰਤੀ: ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਿਯ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰਤੀ ਆਰੰਭ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਠ ਸਾਰਿਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਭਰਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕਰ ਯੋਗ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੇ ਚਕਰਵਿਉ ਵਿਚ ਰਸਿਕਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ।
- ਸ) ਮੁਕਤੀ: ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਬੀੜਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕਰ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਆਰੰਭ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਆਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 52^1 ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ 7^2 ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਤੇ 2^3 ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਥਾਂ ਤੇ 12^4 ਮੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਝੁੰਗਲੀਪੂਰਣ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।
- ੳ) ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਗਿਣਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਖਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਖਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਗਿਣਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ; ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰਚਣਾ ਤੰਤੂ ਸੰਵਾਦਮਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕਰ ਨੇ ਪਦ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਤਰਕ ਪ੍ਰਯਾਨ ਰੋਸ਼ਟੀ ਨਈਂ ਪਦ ਇਕ ਉਪਯੁਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਠੇਕਰਾਂ ਨੇ ਚਰ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਰਤਕ ਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਦ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਗਿਣਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਰੱਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕ ਉਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਠੇਕਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੰਘਾਂ (ੴ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਰੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਵਾਠ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਸ਼ਟ ਹੋਈ ਤਾਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 728.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 731.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 732.

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਨ ਉੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉੱਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਫੈਨੋਮੀਨਾ ਮਨਥਰਤ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਿਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਉਚਰਵਾਈਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਕੀਤ ਤਕ ਕਿੱਠੀਆਂ ਥੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਵਬੁਯਮ ਦੇ ਮੂੰਹਿਂ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਵਾਈ ਕਈ ਹੈ:

ਜਿਥੇ ਤੇਰਾ ਭੋਗਪਵਕੁ, ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਨਿਖੀਬਸੁ। ਸੇ ਬਾਣੀ ਸੁਬਦ ਪਵਿਕੁ ਹੋਕੁ।
ਸੁਧ ਹੋਕੁ। ਜੇ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜਪਨਰੇ ਸੇ ਪਵਿਕੁ ਹੋਵਨਿਰੇ।¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੂੰਹਿਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸੰਰਨਾਦੀਪ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਕਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਕਈ ਹੈ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਨਾ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6) ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸੁੱਠੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾ ਸੁੱਠੀ

ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਮਹਤਾ ੧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੰਸਿਖਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਰ ਸਠੇਕਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਠੇਕਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉੱਟਰਾਈਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਟਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਧਿਯਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿਥੀ ਕਮਚੋਰ ਅਤੇ ਅਮੁਆਟਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਹਾ ਪੁਸ਼ੀਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਮਸਨੂਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਕਰ-ਸੋਝਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੁਧ ਭੁਤਕਾਨੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ 'ਉਵਾਰ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁੱਠੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ 'ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕ੍ਰਿਯਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 729.

2. ਵੇਖੋ: ਉਥੀ, ਪੰਨੇ 832, 833.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਉਵਾਰ' ਦਾ ਅਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵੀ 'ਸ੍ਰੀ ਕੋਰਖੇਵਾਰ'¹, ਕੁਰੇਵਾਰ,² ਖਤਮਵਾਰ,³ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਝਾਟੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ।

7) ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਮਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਪਦੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਫੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਫੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਫੰਦ-ਯੋਜਨਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਅਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਅਕਨਾਤਮਿਕ ਤਰੀਕੇ ਠਾਠ ਹੀ ਫੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫੰਦ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਉੱਚਾ ਅਨੁਭਵੀ ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਫੰਦ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਠਾਠ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਭੀਯ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

8) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਖਫਾਵ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਖ ਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਖੜੀ ਬੋਲੀ (ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ) ਦਾ ਪੱਧਰ,
- 2) ਧੋਨੇਗਾਰੀ (ਲਹਿੰਦੀ) ਦਾ ਪੱਧਰ,
- 3) ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੱਧਰ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਝਾਹਰਨੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਠਾਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

-
1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 237.
  2. ਵੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 244, 639, 674.
  3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 751.

ਖੜੀ ਬੈਠੀ, ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਰਲਰਡ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਬੈਠੀ ਰੰਗ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਸੰਦਰਭ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਡਾਸ਼ਾਈ ਮੁੱਠ ਬਹੁਤ ਥੱਟ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਧ ਧੋਠੇਧਾਰੀ ਜਾਂ ਨੀਲੀ ਬੈਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਈ ਬਾਠੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾਈ ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਬੰਮੁਰਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਕੋਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਇਸ ਕੋਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਠ ਬਹੁਤ ਥੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਸਮੱਰਥ ਨੇਪਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਚਰਚਾ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੁੱਧ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਛੇਵੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

II ਪੁਰਬ ਧੰਮ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਕਿਤਕ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਰ ਧੰਮ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੇਠਾ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਆਰਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਬਾਰੇ, ਆਮ ਸੁਧਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਬਹੁਤ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਕਿਤਕ ਬਾਰੇ ਸੰਕੀਰਣ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।¹

ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਧ ਦੇ ਗਿਣਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਧ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ ਵਸਤੂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾ ਵੀ ਵਰਤਾਠ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪਈ ਭੁੱਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਨਖੇੜਾ ਇਸ ਸੁਧ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੁਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਭੁੱਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾ ਭਰੀ, ਬੇਜ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਚਰਚਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਪੁਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. "ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨ ਰਾਥਾ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ, 'ਜੀਵਨ ਰਾਥਾ', ਪੰਨਾ 206.

1) ਬੰਦਰਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣ

ੳ) ਉਥਾਨਿਕਾ ਖਏ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ : ਪੂਰਬ ਪੰਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ 'ਮਹਲਾ ੧' ਦੇ ਉਠੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਕੁਚੇਸ਼ਟਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰੂ ਠਾਠ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੌਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਹਲਾ ੧' ਦੇ ਇਹ ਉਠੇਖ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖਏ ਖਏਰ ਵੰਰ ਠਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਤਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਸੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ 'ਕੁਰੂ ਕੁੰਬ' ਖਾਦਿ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਚਿਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਠਿਖਤਾਂ¹ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਇਹ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਹਨ ਖਏ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ। ਇਸਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਇਹ ਤੌਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਖੇਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਵਧਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਖਏ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਦਾਂ, ਵਾਕ-ਬੰਧਾਂ ਖਏ ਸੁੰਠੀ ਦੀ ਇਕਰੁਪਤਾ² ਦਾ ਵੀ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਖਏ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਖਾਪਣੀ ਹੀ ਮਤਲੂ ਠਾਠ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਖਏ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਖਧਾਰਹੀਣ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਤੌਰ ਵੀ ਖੋਏ ਪਠੇਖੇ ਠਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਖਏ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਠਿਖਣ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਠਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1. ਏਥੇ: ੳ) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 6116) ਸਿੱਖ ਰੇਡਰੇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਖ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 7240), ਉਠੀ।

ੲ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 5039-42), ਉਠੀ।

ਸ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 1298), ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਹ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 5002), ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਧੁਨਾਵਰਜਿਟੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਕ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 1002), ਉਠੀ।

ਖ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 511), ਉਠੀ।

ਗ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 10), ਉਠੀ।

ਘ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 1053), ਉਠੀ।

ਙ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 610), ਉਠੀ।

ਚ) ਉਠੀ (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 1072), ਉਠੀ।

ਛ) ਉਠੀ, (ਹੋਥ-ਠਿਖਤ ਨੰ. 750), ਉਠੀ।

2. ਉਥਾਨਿਕਾ ਖਏ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਇਕਰੁਪਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਠੇਖਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਠੇਖਕ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਖਏ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਚ ਸਮਝ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਖ) ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਾਂ ਛਾਪ : ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਦੀ ਨਾਂ-ਛਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੌਰ ਨਾਨ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਖਾਰਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਠੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੱਠ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਖੋਰ ਕੱਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਝਾਰੇ ਡਾ. ਕੋਪਾਠ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹਨ:

"ਪਦ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਚੀ ਤੇ ਠਕਠੀ ਝਾਟੀ (ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ) 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਨਾਨ ਜੋੜੀ ਬਹੁਤ ਖਾਮ ਮਿਠਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਖਾਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪੁਰਾਰ ਕਰਨਾ ਉਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।"¹

ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਪੁਰੁਖ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਨੂੰ ਬਧਿਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਕੁਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੋਚੀ ਝਾਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਕਵਾਹੀ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਠੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਰਚਨਾ ਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।² ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਰਕ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80ਵੇਂ ਖਧਿਯਾਇ ਵਾਲੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦਾ ਇਹ ਤਰਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ੳ) ਰਚਨਾ ਸੁਣੀ: ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ (ਭਠਯੋਗ ਖਾਰਿ) ਕੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਕਥੋਰ

1. ਡਾ. ਕੋਪਾਠ ਸਿੰਘ, ਕੋਚੀ ਝਾਟੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਸੂਠੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਪੰਨਾ 329.

2. ਕੋਚੀ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 832-833.
ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਪਿਛੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰੁਕਿਆ ਹੈ।

ਤਕ ਖੜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਧਾ ਸੁਖਾਮੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਇਸ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤਿਕ ਝਾਰੇ ਕੋਈ ਠਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਖੜੇ ਰਾਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਦਿ ਕੁੰਝ ਖੜੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਮਾਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਖੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ 'ਆਦਿ ਕੁੰਝ' ਵਾਲੀ ਪੱਧਰੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਬਾਂ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਸੰਗਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਵਲ ਛੰਦਾਂ ਖੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਖੁਲਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉੱਲੇਖ

ੳ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਛਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਨੇੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਪੋਥੀ 'ਸੰਚ ਖੰਡ' ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੈ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਪੋਥੀ 'ਸੰਚ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਝਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਯੋਗ ਯੋਗੀ ਕਿ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਭਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ ਖੜੇ ਪੰਚਮ ਤੁਰੂ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤੁਰੂ ਆਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪਰਪਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਛਵਾਹੀ ਚੌਤਮ ਖੜੇ ਠਿਰਣਾਇਕ ਛਵਾਹੀ ਮੰਨਣੀ ਪਵਿੱਗੀ।

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਛੇ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾ ਕੋਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਹਨ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਮਿਤ ਕਾਰਣ ਹਨ।

ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖੜੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਲੋਚਕ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਠਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹਨ ਖੜੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਭੀ ਵਿਚ ਠਈ ਝਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਗਿਯਾ ਹੈ।

1) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀ: ਪੁਰਬ ਧੌਖ ਦੇ ਵਿਵਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਚੁੱਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਇਸਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੋਈ ਖਰਬ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਿੱਠ ਡਿੱਠ ਦਰਸਾਏ ਕਏ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਵਲ¹ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੀਠੇ, ਮੀਠੇ, ਸੀਏ, ਖੇਠੇ, ਕੇੜੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਿਖਾਰੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਡਿੱਠਤਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਰੰਡੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

11) ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ: ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਨੇ ਕੁਝ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾਢੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 'ਵਾਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਈ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕ ਇਸ ਥਾਰੇ ਇਕ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਨੁਕਤੀ ਵਿਖੜੀ ਸੰਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰ² ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਨਈ ਲਿਖੀ ਕਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਚੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕਿਣ ਠੇਕਵਾਰੀ ਸੀ। ਸਰਬੰਤ ਦਾ ਡਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਰਗਵਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠੇਕਵਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕਿਣ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰਜੀਝਾਣੀ, ਖਠਾਰਝਾਣੀ, ਸੁਸੰਬਿਦ ਝਾਣੀ ਆਦਿ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧੌਖੇ ਇਕ ਮਨੋਰਲੰਪਤ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਠੇਕਾ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਖੋਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਝੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਏ ਜਟ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਾਤਿ ਖੇਠੇ ਸੀ:
"... ਸੀਏ ਜਟ ਜਾਤਿ ਖੇਠੇ ਪਾਹੁਨਿ ਹੁਕਮ ਠਾਠਿ ਦਿਤੀ" 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 167.
2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਠੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ ਨੰ. 1.

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਵਰਤੇ ਛਏ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੇਕਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਮ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਜਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਰੂਪ ਰੱਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਚੇਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਮੇਠ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਖਾਦ ਰੱਬ ਵਿਚਲੀ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਬਾਣੀ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਚੇਰਾ-ਪਰ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

- 111) ਜੰਬੂ ਦੀਪ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਭੂਮਿਭੂਟ ਨੂੰ 7 ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 'ਜੰਬੂ ਦੀਪ' ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਗਲੀ ਦੀਪ ਨਾਂ ਦਾ ਦੀਪ ਭਾਰਤੀ ਭੂਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਸਰਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹

ਖ) ਭਾਈ ਬਾਨੋ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਜਾਂ ਹੰਦਾਨੀਆ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ)

ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਬਾਨੋ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਇੱਕ ਉਲੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ:

- 1) ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।
- 11) ਇਸ ਵਿਚ 113 ਅਧਿਆਇ ਹਨ।

- 1) ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਚਰਚਾ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 113 ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭਾਈ ਬਾਨੋ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਵਿਧੀ ਪੁਰਵਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

1. 6) ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ 'ਜੰਬੂ ਦੀਪ' ਨੂੰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸੰਗਲਾਦੀਪ' ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦੀਪ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਖ) ਮਨਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਨੇ ਪਰਮਾਣੁਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘਣ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦਾ ਨਹੀਂ।

11)

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਧਿਆਇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਫਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਡਿਫਰੰਸ ਹਨ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਧਿਆਇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 21 ਖਧਿਆਇ ਨਾਰਗੀ ਖੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ ਅਤੇ ਬੌਧਿ ਚਲਕੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਖਧਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਖਧਿਆਇ ਵੀ ਨਾਰਗੀ ਖੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ।¹ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਸੋ ਤੇ ਖਲਕ ਖਲਕ ਸਥਾਨੋ ਮੇਂ 113-116 ਖਧਿਆਇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀ ਸੁਚਨਾ ਵੀ ਕਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਂ ਮਿਲਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਯਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਖਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਯਾ ਖਾਇਆ ਹੋਰਾ ਤੋਂ ਖਡੀ ਹਮਾਰੀ ਖਲਵੇਸ਼ਣਾ ਹੋਚਰ ਹੈ।”²

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80ਵੇਂ ਖਧਿਆਇ ਦੇ ਬੰਤ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿਖਸ਼ਾਣੀ ਵੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਧਰਤੀ ਥਾ ਖਾਵੇਕਾ। ਉਸਨੋਂ ਸਠ ਧਿਯਾਉ ਲਿਖ ਦੇਣੇ ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਥ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।”³

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਲ ਖਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁਣ ਤਕ ਕੇਵਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਇਹਨਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬੰਤਰੀਵੀ ਭਵਾਗੀ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਫਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸੰਚੀ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 60 ਖਧਿਆਇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 60 ਖਧਿਆਇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ

1. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, 'ਜੀਵਨ ਡਾਕਾ', ਪੰਨਾ 52.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ)', ਪੰਨਾ 833.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 833.

2/ ਇਸ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਬੇਜ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਖ ਕੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬੰਦਰਨੀ ਰਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਣੇ ਬੰਟ 60 ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 160 ਤਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 60 ਤੋਂ 160 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ 100 ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਬੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਖਾਕਾ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਬਿਨਕੁਠ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਨੂੰ ਠਿਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਹਰ ਤੌਰ ਬਿਨਕੁਠ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਝਾਰੇ ਪਏ ਇਸ ਤੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਨ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਜੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਫੁਰ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਬੰਦਰਤਤ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ/ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ਸਗੋਂ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਸੰਕਲਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗੀ।

ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਝਾਰੇ ਪਏ ਇਹਨਾਂ ਤੁਲੇਖਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੁਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ

1. ਵੇਖੋ: ਬੰਦਰਾ 1 (ਉਥਾਨਕਾ, ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ).

ਹੈ।¹ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨਾਠ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਭੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਵਾਚੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਝਾਰੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਸਕਰਣ ਹੋਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ੲ) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟੱਟ ਕਥਾਵਾਂ ਹੀ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਚਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੳ) ਤੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਉਲੇਖ: ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਤ ਚੇਟ ਪ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸ੍ਰੀ ਤੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟੱਟ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਟੱਟ ਉਲੇਖਾਂ ਝਾਰੇ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣ ਉਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਠਕ ਟੱਟ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੂਰਬ ਪੰਥ ਦੀ ਇਹ ਮਾਠਤਾ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ।

1. ਖ਼ੁਦਹਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਨੰ. 10, ਤੁਰੂ ਨਾਠਕ ਟੱਟ ਖ਼ੁਠੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ:

॥ ਸਨੇਕ ॥

ਵਾਹਿ ਵਾਹਿ ਜਿਠ ਸਿਮਰਿਯਾ ਸੇ ਵੇਪਰੇਵਾਰ ਡਠੀ ॥

ਨਾਠਕ ਸਚੀ ਸਿਫਤ ਸਿਉ ਡਹਿਰ ਰੰਡੀਰ ਰਠੀ ॥੧॥

ਧਿਯਉ ਪਹਿਲਾ ਮਹਲਾ ੧

ਰਾਰ ਰਾਮਕਨੀ ਚੋਰੀ ਪੁੰਡੀ ਚਨੀ, ਪੱਤਰਾ 1, 2. ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਠ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਠ ਕੀਤਾ ਹੈ।

III

ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਥੀ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ

ਕੁਝ ਸੁਰਧਾਨੁ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦੀ ਸੰਖਿਪ ਖਾਣੇਰਨਾ ਹਿੱਠਿ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਉਧਾਰ-ਕਰਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਵੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1) ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੈ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਸੰਖਿਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਨਕੁਠ ਪ੍ਰਤਿਕੁਠ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਹੀ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮੰਨ ਨੈਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਦਰਭ ਸੁਚਿਤ ਕੀਤੇ ਬਾਣੀ ਲਈ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੀ। ਆਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧ ਹਸਤ ਸੰਪਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਕੁਠਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਆਈ ਹਠਯੋਤ ਅਤੇ ਖੁਸ ਤੋਰ ਤੇ ਰਸਾਇਣ ਆਧੁਰਵੀਰ ਦੀ ਖੋਯੇਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਦੇ ਤੋਰ ਤੇ ਵੀ ਕੁਹਿਣ ਕਰਨਾ ਖਸੀਭਵ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਨਿਰਘੋਰ ਅਤੇ ਆਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ।

2 ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਦੀ ਆਕਾਰਵਿਧੀ ਦੀ ਸਮਸਿਥਾ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦਾ ਆਕਾਰ

1. ਏਥੇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 20-21 (ਕੁਮਿਫਾ).

ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਣ ਖੈ ਡਾਰ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁੰਕਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਖਾਰ ਪੈਣ ਤੁਰੂ ਕੁੰਬ ਸਾਹਿਬ ਜਿੰਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖੈ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਨਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਾਧਾਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪੁਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਥਨ। ਦਰਖਸਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਦਿ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਦਿ ਕੁੰਬ ਵਿਚ ਸੰਕਿਨਤ ਠਹੀ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਨੂੰ ਤਰੇਕ ਮਰੇਕ ਕੇ ਖੈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਖਟਨਾਵਾਂ¹ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸੁੰ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਖੈ ਸੰਬੰਧਤਾ ਦੇ ਨੇਕੀਦਿ ਸੰਦਰਭ ਠਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕੇ।

ਘਾਠਿਕ ਸੁਕ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੱਖ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੱਖ ਦੀਵਾਨਾ ਖੈ ਸੰਬੰਧ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਿਨਤ, ਪ੍ਰਚੀਨ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉੱਲਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇ ਚਨ ਵਿਸ਼ੁਨੇਸ਼ੁਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠਹੀ ਕੀਤਾ।

ਰਚਨਾ-ਕਾਨ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿਹੀ ਵਿਵਾਦ ਕੁਸਤ ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਖਤ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੋਖਾ ਠਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਖੈ ਰਚੇਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਖਿਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਖਤਾਂ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ-ਨਿਖਤ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਦੱਸਣ ਨਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਤਬਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- 1) ਪ੍ਰਚੀਨ-ਨਿਖਤ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੀਨਤਮ ਉੱਲਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਦੀ ਉੱਚੱਤਮ ਸੀਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 2) ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਉੱਲਖਾਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਕਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਬਾਰੇ ਖਰਮ ਨਿਰਣਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਮਹਾਭਾਰਤ ਜਿਹੀਆਂ ਖਨੇਕ ਪ੍ਰਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੌਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਖਾ ਹੈ।

1) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨ-ਕਾਨ ਦੀ ਉੱਚੱਤਮ ਸੀਮਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਖਾ ਹੈ ਪਰ ਖਵੱਸੁਕ ਤਰਕਾਂ ਖੈ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਖਡਾਵ ਵਿਚ ਇਸ ਮੰਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਖਾਦਿ

---

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਕੇ ਜਨ-ਪ੍ਰਵਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸੁਰਧਾਨੁ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਖਾਰਿਖਾ ਠ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਨਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਠੇ ਠੇ ਪੈਸੇ ਗੁਰੂ ਖਰਜਾ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੈਸੇ ਗੁਰੂ ਖਰਜਾ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਕੇ ਡਰੀਜ਼ੇ ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਪੋਥੀ ਸਚਖੰਡ) ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਖਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਗੁਰੂ ਬੰਸੂ ਵਿਚੋਂ ਸਠ ਖਤੇ ਡਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਖਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਵਿਖੜੀ ਗੁਰੂ ਖਰਜਾ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਠ ਖਤੇ ਗੁਰੂ ਖਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਠ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਖਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਸ ਹੱਠ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਹ ਦੇਵੀ ਵਿਖੜੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਉਸ ਹੱਠ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸ਼ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਖਤੇ ਡਾਈ ਗੁਰਦਾਸ - ਇਹ ਦੇਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਖਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਰੀਪ ਬਾਕੁ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੋਠ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640 ਈ.) ਦੇ ਡਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (1551-1639 ਈ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਉਚਿੱਤਮ ਸੀਮਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2) ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਉਥਾਰਠਕ ਖਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਇ (ਯਥਾਯਇ ਉਨਮਨਿ ਕਾ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਖਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੌਠਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਧੋੜ੍ਹਾ ਜੁਗਵਠੀ ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਖਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ

- ੳ) ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਖਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਖਾਹਿਸ਼ਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਖਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਖਾਨਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਗੀਰਤਰ' - ਇਹ ਦੇਵੀ ਵਾਕ ਬੰਮਿਠ ਛਕਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗੁਪਤ ਵਾਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਖਤੇ ਇਹ ਦੇਵੀ ਵਾਕ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਸ ਬਿਸਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀ 1756 ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਮਠਰੇ

ਦੀ ਜਾ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹

- ਖ) ਮੇਕਾਠਰੁ ਖਏ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਮੇਕਾਠਰੁ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਠੇਕਰ ਕੋਈ ਸਿਵਾ ਦਾਸ ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧੂ ਸੀ ਖਏ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਮੇਕਾਠਰੁ ਨੂੰ ਭਦਾਉੜ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਖਤਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੇਕਾਠਰੁ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਇੰਕ ਹੱਥਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਖਏ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਕਾਲ ਸੰਮਤ 1645 (1588 ਈ.) ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਕਾਠਰੁ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੋਂ ਬਣੇ ਬੋਟ 16 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।²

ਪਰੰਤੂ ਮੇਕਾਠਰੁ ਦੇ ਇਸ ਮੌਤ ਠਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ:-

- 1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਠੇਕਰ ਸਿਵਾਦਾਸ ਥਾਰੇ ਉਪਯੋਗਕਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਠੇਕਲ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕੰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਥਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਖੋਖਿਆ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼੍ਰੇਧ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ। ਸਿਵਾਦਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।
- 11) ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦਾ ਸਵਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਏ ਠਰ ਪਾਸਿਓਂ ਪ੍ਰੀਖਿਯਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਐਸੇ ਦੇ ਵਿਰਿਖਾਠਕ ਸੂਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੂੰ **Radio Active** ਠਾਰਮੁਠੇ ਠਾਲ ਪਰਖਿਯਾ ਜਾਦਾ ਹੈ ਖਏ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਠ-ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

iii)

ਮੇਕਾਠਰੁ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਜਿਠਕਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ 1645 ਸੰਮਤ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਠਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮਤ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲਿਖਣ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਠਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਮੇਕਾਠਰੁ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਸੰਮਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਖਣਾਵ ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਰੇ ਕੁਝ ਨਿਰਣਾ ਠਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਨਾਈਟਲਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ

ancient system of education in ^{Panjab (1882)} ਵਿਚ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਲਿਖੀਆਂ ਖਏ

1. 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 5 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਵੇਖੋ: M. A. Macauliffe, The Sikh Religion, Vol. I (Introduction) LXXVI.

ਕੋਖਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਡੋਟੇ ਨਮੂਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨਾਈਟਨਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸੌ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਮੇਕਾਠਰ ਨੂੰ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਡੋਟੇ ਨਮੂਨਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਕਾਠਰ ਦੀ ਇਸ ਬਣਕਹਿਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਰਗੀਨੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਰਹਿ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ 1645 ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਨਿਖਣ ਕਾਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਗਿਆਨ¹ (Manuscriptology) ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਉਤਾਰੇ ਤੋਂ ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਸੋ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1645 ਸੰਮਤ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ 1545 ਸੰਮਤ ਦੇ ਠਾਕੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਿਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯਥਾ 19 ਸਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1526 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੋਰ ਵੀ ਡੁਲੇਖੀ ਤਥਾਕਥਿਤ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਨਾਲ ਧੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਸਨ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਿਖਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

1੯)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਵਾਲੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਰਿਚਤ ਹਨ² ਕਿ ਉਤਰੀ ਡਾਕਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੁਲੇਖੀਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਮੌਠਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਖ਼ੁਫ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਡਾਕਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਵੀਹ ਪੱਚੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਖਾਪਣੇ ਮੌਠਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਮ ਕੁਰੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਡਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਦੇ ਕੋਖਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖੇ ਬਿਨਾਂ ਏਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ

1. ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖਣ-ਕਾਲ ਸਿੱਧਕਰਨ ਨੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਬਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕ੍ਰੈਬ ਦਾ ਚਰਨ-ਕਾਲ ਉਸਦੇ ਉਤਾਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਸੋ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਸਟੀਦਰ, 'ਖ਼ਾਧੁ ਨਿੱਪ ਵਿਗਿਆਨ' ਪੰਨੇ 278, 279.

2. ਵੇਰਵੇ ਨਈਂ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਸੀਪੀ. ਸੀਮਊਰ ਸਿੰਘ ਬਠੂਕ) ਦੇ ਡਾਕ, ਪ੍ਰਕਾ. ਡਾਠਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ.

ਬ) 'ਸਾਡਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' (ਸੀਪੀ. ਸੀਮਊਰ ਸਿੰਘ ਬਠੂਕ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਖ਼ੀਮਤਸਰ.

ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਦੇ ਵਾਚਣ ਵਾਲੇ ਨਈ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।¹ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਨਿਯਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਰਿਯਾਨਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਉਠਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਨਿਯਾ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੀ ਨੈਥ ਵਿਚ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸ਼ਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਸਮਾਂ ਖਰਬਾਰ ਦਸਮ ਰੁਰੂ ਤੋਂ ਬਾਬਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਚਨਾਕਾਲ ਕਿਥਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਣ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਖਵਰਠਨ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਖਵਰਠਨ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਖਵਰਠਨ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਖੰਡ ਹਨ, ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਬਾਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਕ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਵਰਠਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਖਾਪਟੀ ਕਨਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ, ਵੇਦਾਂਤ, ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਧਿਆਨ ਖੇਚਰੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਖਵਰਠਨ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਖੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੇ ਵਧੇ ਸੋਧਾਨ ਅਤੇ ਬੱਟ ਤੋਂ ਬੱਟ 50 ਸਾਲ ਬਾਬਦ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਖਨੇਰ ਤਰਕਾਂ, ਉੱਨੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਉਪਨਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਪਟੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਲਾਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪ੍ਰਭਾਇ ਇਸ ਦਾ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧਕਰਨਾ ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

1. ਮੇਕਾਨਫ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਗਮੁਖੀ ਖਖਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਹੋਏ ਨਮੁਨੇ Indigenous System of Education in Punjab, 1982 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਕਨੈਸ਼ਨ ਆਫ ਹਿੰਦੂ ਆਰਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਨਿਪੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੁਗਮੁਖੀ ਦੇ ਖਖਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਮੇਕਾਨਫ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਕਾਨਫ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰੀ ਉਰਰ ਚੀਰਾ ਚੰਦ ਓਲਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਨਿਪੀ ਮਾਠਾਂ' ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖਾ ਰੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਿਪੀ ਵਿਰਿਯਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਦੀ ਨਿਪੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਖਖਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧੁਨਿਕ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੱਥ ਮੂਲਕ ਭਾਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ, ਮਰਸਾਦਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਨੇਕ ਬਣਨਾਵਾਂ, ਜੰਕ-ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕ ਵਰਣਾ ਅਤੇ ਵੀਦਿਕ ਦੇ ਅਧੁਨਿਕ (ਕਾਮ ਸੰਬੰਧੀ) ਨੁਸਖਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਣਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਕੂਲ ਉਨਟ ਰਸਾਇਣ ਯਾਦ ਦਾ ਉਨੇਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਕੂਲ ਉਨਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਿਕਵ ਨਾਨਕੀ-ਬੰਧਿਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਛੋਟਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਖਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਯਾਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਨਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਹਨ ਬੋਧਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸਾਧ ਕਰਮੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਪੁੰਡੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਅਸੰਕੁਲਿਤ ਅਵਿਗਾਠਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਹੁੰਦੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ 60 ਤੋਂ ਨੇੜੇ 160 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਦਰ ਸਮੇਟ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਠਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਧਿਬਾਇ ਦੁਜਾ

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ: ਵਿਉ-ਵਸਤੁ

ਅਧਿਆਇ 2

.....
 .....
 ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਵਿਉ-ਵਸਤੂ
 .....
 .....

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਸੁਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਅਮ ਤੋਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੰਜਿਖ' (ਕਵਚ) ਵੀ ਗੋਤਾ ਹੈ।¹ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਜਿਖ ਜਾਂ ਕਵਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਵਾਸ ਜਾਂ ਸਾਹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੋਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਡਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਮਹਾਨਕੋਸ਼'³ ਦੇ ਖਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਅਤੇ 'ਸੰਗਲੀ' — ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਠਕਾ ਸੰਦਰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ: ਖੋਰ ਦੀਖ ਦੇਵੇਂ ਸੁਾਖਵਾਂ — ਹਠ ਖੋਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਖੋਰ — ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਖ ਅਰਥਾਤ ਖੋਰ-ਵਿਦਿਖ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਿੰਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ',⁴ 'ਕੇਰਖ ਸੰਗਤਾ',⁵ 'ਖੋਰ ਪਟਲ',⁶ ਅਤੇ 'ਖੋਰ ਤਾਪਿਠੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ'⁷ ਆਦਿ ਖੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਥ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਖ ਅਥਵਾ ਖੋਰ-ਵਿਦਿਖ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸੁਵੇਤਾਸੁਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ'⁸

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 12 (ਕੁਮਿਕਾ).
2. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਕਿਤਵ ਪ੍ਰੀਠ, 'ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ' ਸਾਲ 1967-68, ਖੰਡ 1, ਪੰਨਾ 67.
3. "ਪ੍ਰਾਣ ਸਿੰਖਲਾ, ਹਠ ਖੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣਾਸਾਮ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਧੋਬੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ' ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਧੋਬੀ ਜਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਕਤ ਤੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਇੱਕ ਧੋਬੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਲੇਖ: 'ਕੁਰਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ-ਮਹਾਨਕੋਸ਼', (ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਡਾ), ਪੰਨੇ 803-804.
4. 'ਸਿੰਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ', ਅਧਿਆਇ 3, ਪਾਦ 1, ਸਠੇਕ 83.
5. 'ਕੇਰਖ ਸੰਗਤਾ', ਅਧਿਆਇ 1, ਪਾਦ 35, ਸਠੇਕ 40.
6. 'ਖੋਰ ਪਟਲ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸਠੇਕ 9.
7. 'ਖੋਰ ਤਾਪਿਠੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਪਟਲ 1.
8. 'ਸੁਵੇਤਾਸੁਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਵੱਠਗੀ 1.

ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ¹ ਨੇ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਘੁਟੀਕ ਯੋਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਆ (ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ) ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖਰਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਦਾ ਇਹੋ ਖਰਬ ਦੁਕਰਾ ਹੈ।

ਸੰਗਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਖਰਬ: 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੰਗਲ, ਸੰਗਲੀ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਖਰਬਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਠਾਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਗਲ' ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਖਰਬ ਇਥੇ ਠੀਕ ਦੁਕਰਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ (ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਦਿਆ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਸੰਗਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨਣਾ ਜਾਂ ਕਬਜ਼ (ਸੰਗਲ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਣਾ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਤਿੰਨ ਖਰਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਾਲੀ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕੋਠ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਸੰਗਲ' ਠਾਠ ਨਾ ਹੋ ਕੇ 'ਸੰਗਲੀ' ਜਾਂ 'ਸੰਗਲਾਦੀਪ' ਠਾਠ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਮ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਡੁਠੇਬੇ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਠ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੁਟੀਕ ਯੋਗ ਜਾਂ ਹਠ ਯੋਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ ਉੱਠਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਵੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਆ ਖਰਬਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਚਣ-ਥਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ: 'ਸੰਗਲੀ' ਜਾਂ 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਯੋਗ ਅਤੇ ਠਾਠ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਸਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਠਾਠ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਦੱਖਣ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਦੱਖਣੀ ਉੱਠਤੀ' ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕ ਉੱਠਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਠਾਠ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਠਾਠ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ

1. 'ਯੋਗ ਸੂਤਰ', ਪਾਠ 1, ਸੂਤਰ 24.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 55 (ਭੂਮਿਕਾ).

ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਿੰਠੀ' ਵਿਉਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਰੂਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ (ਦੱਖਣ ਵੇਸ਼ ਦੀ) ਉਦਾਸੀ ਵੇਖੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।¹

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੁਣ ਤਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਨਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸਿੰਠੀ' ਹੀ ਹੋਵੇ। ਠੀਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਲਟ ਵੇਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਵੇਦ' ਨੂੰ 'ਬੇਦ', 'ਸਰੂਰ ਵੇਦ' ਨੂੰ 'ਜੁਜਰਬੇਦ', 'ਰਾਮਾਇਣ' ਨੂੰ 'ਰਮੇਣ', 'ਧਨਵੰਤਰੀ' ਨੂੰ 'ਧਨੰਤਰ ਵੇਦ' ਅਤੇ 'ਕਪਾਠ ਮੋਚਨ' ਨੂੰ 'ਕੋਪਾਠ ਮੋਚਨ' ਆਦਿ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਠੀਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੰਠੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਖੋਖਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਸੰਗਲੀ' ਜਿਹਾ ਸ਼ੋਖ ਰੂਪ ਨੇਕ-ਮੂੰਹਾਂ ਤੋਂ ਮਿਠਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨੇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਠੋਈ ਹੋਰ ਖਰਬ ਦੇਣ ਲਈ ਖਿੱਚ-ਤਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਖੋਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮਹਿਠ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਉੱਥੋਂ ਤਕ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ (ਸਵਾਸ ਸ਼ਕਤੀ) ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਚੱਕਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਾਲਾ ਹੋਇਆ 'ਦਸਮਦੁਆਰ' ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਕਨ ਮੰਡਲ ਤਕ ਠੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਖੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ 'ਉੱਲਟ ਵਿਤੀ'² ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤ-ਵਿਚਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਤਰਮੁਖੀ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮੰਜ਼ੂਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੋਮੇ

I

1) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖੋਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਖੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ

1. 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 162.

2. 'ਇਸ ਉੱਲਟੀ ਵਿਤੀ ਨੂੰ ਖੋਰ ਕੁੰਝਾ ਵਿਚ 'ਉੱਲਮਨਿ ਘੋਸ਼ਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਉੱਲਮਨਿ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਮਠ ਦਾ ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੋਣਾ। 'ਸਮਾਧੀ ਘੋਸ਼ਣਾ' ਦੀ ਸੁਝਨਾ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉੱਲਮਨਿ ਸ਼ਬਦ ਠਾਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'

ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਅਧਿਐਨ ਪੰਚਲਾ, ਉੱਲਮਨਿਕ, ਪੰਨੇ 1-7.

ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ੳ) ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ,
- ੴ) ਭੈਰਵ ਸੀਰਤਾ,
- ੵ) ਰੋਰਖ ਸੀਰਤਾ,
- ੶) ਖੇਤ ਪਟਲ।

2) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਰੋਰਖਝਾਟੀ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਫੀਚਾਂ ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਕ ਨੇ ਰੋਰਖ ਠਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਰੋਰਖਝਾਟੀ' ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੁੱਝਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੋਰਖ ਠਾਥ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰੋਰਖ ਠਾਥ ਵਾਲੀ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਕ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਰੋਰਖਝਾਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਖੇਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੀਖਿਅਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ²; ਰੋਰਖਝਾਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ।³ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਖੇਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਸੁਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਰਚਨਾ ਤਥਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ਸੀਖਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ: ਅਧਿਐਨਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀਖਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰੀਖਣਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸੀਖਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠਾਠ ਜਿੱਥੇ ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੋਚਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

"ਨੋਂ ਨਾਟਿਕਾ ਕੋਟਕੀ ਬਹੁਤਰਿ। ਚੇਰ ਪਰਾਸ ਪਚੀਸ ਪੰਚ ਅਰਿ॥"⁴

ਸੀਖਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

1. 'ਰੋਰਖਝਾਟੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਨ), ਪ੍ਰਕਾ: ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸੰਸਕਰਣ ਤੀਜਾ, 2017- ਬਿਰੁਮੀ।
 2. "ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਠੇਖਕ ਕੁਰੂ ਰੋਰਖਠਾਥ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 250 ਪੱਤਰੇ ਹਨ। ਨਿਪੀ ਠਾਠਗੀ ਅਤੇ ਕੁਮ-ਸੀਖਿਅਤਾ 7/1822/6 ਹੈ।
 ਏਥੇ: 'ਹਸਤ-ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰਿੱਥ ਕੀ ਵਿਵਰਣਾਤਮਕ ਸੂਚੀ' ਪ੍ਰਕਾ. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸੰਸ: ਪਹਿਲਾ, 1971.
 3. ਏਥੇ: 'ਰੋਰਖਝਾਟੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਨ), ਪੰਨਾ
 4. 'ਰੋਰਖਝਾਟੀ' (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਨ), ਪੰਨਾ 164.

- 1) 'ਨੋ ਸੋ ਨਾਤਿ ਬਹੁਤਰਿ ਕੋਠਕੀਯ'।¹
- 11) 'ਪੰਜ ਸੰਤ ਨੂੰ ਲਾਫਾ ਰਖਣਿ'।²
- 111) 'ਨੋ ਰਰ ਮੁੰਦ ਖਠਾਰਫ ਰਚਿਯ, ਨੰਯ ਰੋਰਾਸੀ ਕਾਟਾ'।³
- 1v) 'ਪੰਚ ਜੀਰਿ ਰਈ ਸਤ ਖਣੁਯ'।⁴

ਖ) ਖਣ-ਚੱਕਰ: ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਰਭਰ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' ਵਿਚ ਖਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

'ਭੇਰਿ ਖਟ ਚਕੁ ਬਸੀ ਨਾਕਣੀ'।⁵

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਲੀ ਦੇ ਖਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਲੇਖ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:

'ਖਟ ਚਕੁ ਕੇ ਖਟ ਖਸਥਾਨ'।⁶

'ਰਾਜ ਕਰੇ ਖਟ ਚਕੁ ਬੇਕਸ ਖਧਾਰੇ'।⁷

ੲ) ਨਾਰਨੀ (ਨਾਰਣੀ): ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਨਾਰਨੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਨਾਰਣੀ ਦਾ ਇਹ ਉਲੇਖ ਵਾਰਣਯੋਗ ਹੈ:

'ਕਾਨੀ ਨਾਰਨੀ ਮੀਭਕ ਧਰਥੀ'।⁸

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

'ਤਾ ਉਪਰ ਇਕ ਨਾਰਿਠ ਬਸੀ'।⁹

ਸ) ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ, ਸੁਖਮਣਾ: ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ — ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਣਾ। ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ:

'ਇਲਾ ਪਬੰਡਲਾ ਸੁਖਮਣਾ ਨਾੜੀ। ਛੁਟੇ ਕੁਮ ਮਿਠੇ ਬਲਵਾਰੀ॥'।¹⁰

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 23.
2. 'ਪੰਜ ਸੰਤ ਅਤੇ ਨੌਂ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।' 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 220, ਟਿੱਪਣੀ 6.
3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 4.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 86, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 4.
5. 'ਰੋਰਖਥਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਨ), ਪੰਨਾ 165.
6. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 196, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 1.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 1 ਅਤੇ 2.
8. 'ਰੋਰਖਥਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਨ), ਪੰਨਾ 166.
9. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 196, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 2.
10. ਡੇਢੇ: 'ਰੋਰਖਥਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਨ), ਪੰਨਾ 167 ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 16.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਹਨਾਂ ਨਾਮੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਰੋਰਖਠਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

‘ਇਕਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੁਖਮਠਾ ਤਨ ਬੁਧਿ।’¹

ਭ) ਰੁਯਜੀ ਬਾਣੀ: ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਰੁਯਜੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਯਜੀ ਸਾਧਨਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਭਾ ਰੋਰਖਠਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਰੀਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਰ ਨੇ ਵੀ ਰੁਯਜੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।³

ਕ) ਉਠਮਠਿ: ਉਠਮਠਿ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੋਰਖਠਾਬ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ:

‘ਘਰਿਠਿਸਿ ਮਠ ਨੈ ਉਠਮਠ ਰਹਿ।’⁴

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਰ ਨੇ ਵੀ ‘ਉਠਮਠਿ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੋਰਖਠਾਬ ਦੀ ਥਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡਿਆਇ ‘ਉਠਮਠਿ’ ਝਾਰੇ ਹੀ ਹੈ।⁵

ਖ) ਕਾਇਆ ਰਤ੍ਨ: ਸੁਗੋਰ ਦੀ ਕੁੰਠਨਦਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਤ੍ਨ ਜਾਂ ਠਰਗੀ ਦਾ ਰੁਪਕ ਰੋਰਖਠਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;⁶ ਜਿਵੇਂ:

‘ਕਾਧਾਰਤ੍ਨ ਤੀਰਿਰ ਦੇਵ ਦੇਰੁਰਾ ਕਾਸੀ।’⁷

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਾਇਆ ਰਤ੍ਨ ਦਾ ਇਹ ਰੁਪਕ ਰੋਰਖਠਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1) ‘ਰਤ੍ਨ ਕਾਧਾ ਮਠ ਵਸਿ ਕਰਨੁ ਪੈਸੇ ਮਿਠਿ ਆਈ।’⁸

11) ‘ਕਠਨ ਏਕ ਰਤ੍ਨ ਕੀਯ ਬਠਾਈ।
ਤਿਸੁ ਰਤ੍ਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਵਸਿਯ ਆਈ॥’⁹

1. ਏਥੇ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 131, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 1, 2, 3.

2. ‘ਰੋਰਖਠਾਬ’ (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਲ), ਪੰਨਾ 164.

3. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 217 ਚਾਦਿ.

4. ਏਥੇ: ‘ਰੋਰਖਠਾਬ’ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਲ), ਪੰਨੇ 7, 13, 19, 32, 36, 45, 47, 68, 106 ਚਾਦਿ.

5. ਏਥੇ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 1-7.

6. ਏਥੇ: ‘ਰੋਰਖਠਾਬ’ (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਲ), ਪੰਨੇ 120, 121, 134 ਚਾਦਿ.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 116.

8. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 771.

9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 770.

ਕ) ਸੁਸੰਬਿਦ: ਠਾਥਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਸੰਬਿਦ¹ ਉਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

'ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ੍ਰੀ (ਰੁਚ) ਰੋਰਖ (ਠਾਥ) ਕਰਿਯਾ।
ਬੁਠਿ ਨਯੋ ਪੀਠਤ ਪਕਿਯਾ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਕ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਆਇਆਂ ਨੂੰ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਪੁਸ਼ਟਿਕਾਵਾਂ ਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਪੁਰੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਕ ਇਕ ਰੂਪੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਖਵਰਤੀ ਅਤੇ ਖੋਲ੍ਹ-ਸੁਆਸਤੁ (ਸਾਧਨਾਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਤੋਂ ਖੁਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੩) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪਿਠਛੁਮੀ ਵਿਚ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ', ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ' ਦੀ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

੪) ਮਹਲਾ ੧ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ' ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਲਾ ੧ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੫) ਸੁਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ' ਦੀ ਉੱਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੁਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪੁਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੬) ਰਾਗ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਪੱਧਰੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਾਸਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕਉੜੀ ਪੁਰਬੀ, ਭੇਰਉ, ਮਾਝ, ਮਾਠੀ ਰੋੜਾ, ਸੂਰੀ, ਨੇਦਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋਭ — ਇਹਨਾਂ ਦਸਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ' ਦੀ ਉੱਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. ਵੇਖੋ: 'ਰੋਰਖਬਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਕਵਾਲ), ਪੰਨੇ 109, 127.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8;

3. ਵੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਅਧਿਆਇ 6, 7, 8, 10, 11, 12, 15, 32, 37, 42, 45, 58, 63, 64 ਯਾਦਿ।

ਸ) ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੌਰ

ਕੁਝ ਠਾਠਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਯਾਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਤੋਂ ਠੀਕੇ 'ਸਿਧ ਭੋਸਟਿ', 'ਦੰਖਣੀ ਓਖੀਰ' ਅਤੇ 'ਪਟੀ' ਯਾਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਖਕ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਰਣੀ ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਬੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਠੀਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਤੀ ਪੰਖ ਤਕ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।¹

II ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਬੰਦਰਗੋਬੀ ਵੰਡ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਖੋਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਚਰਚਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਕ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੇ ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਬੰਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੇ ਬੰਦਰਗੋਬੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੀ ਇਕੋ ਸੰਖਿਯਾ ਠੇਖਕਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੇ ਸੂਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਦਮਈ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੇ ਬਾਰੰਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਠੀਕੀ ਉਥਾਨਿਕਾ² (ਪੰਨਾ 85 ਤੋਂ 99 ਤਕ) ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਥਾਨਿਕਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੰਦਰਗੋਬੀ ਵੰਡ 'ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ' ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ, ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਦੀ ਕ੍ਰਮ-ਸੰਖਿਯਾ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਬੰਦਰਗੋਬੀ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਤੌਰ ਉਥਾਨਿਕਾ ਸਾਧਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਸੁਮਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਸਮੀਖਿਯਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੁੱਧ-ਸ਼ੁੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰਿਕ ਤਕ ਪੁਜਣਾ। ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਿਣਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਬੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੇਖੋ: a) Sanskrit-English Dictionary, Anier Williams.

b) Sanskrit-English Dictionary, Apte.

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ਪੰਨੇ 85-99.

- 1) ਉਥਾਨਿਕਾ: ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਖਾਖਿਯਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਧਕਾਠੀਨ ਵਿਖਾਖਿਯਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਡੂਰੇਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਕਫਾ ਅਤੇ ਸੋਝਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਠ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋਝੀ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640ਈ.) ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਪੋਥੀ ਸੱਚਖੰਡ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਖਾਖਿਯਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਥਾਨਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਕੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੈਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਨੇਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। 17ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਨੇਕ ਵਿਖਾਖਿਯਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਖਾਖਿਯਾਕਾਰਾਂ¹ ਨੇ ਵੀ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਖਾਖਿਯਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਖਪਟਾਇਆ ਹੈ:

- I) ਖਾਨੀਦਕਨ (ਜਪੁ ਟੀਕਾ),
- II) ਤਾਈ ਸੰਤਿਖ ਸਿੰਘ (ਰਬਬ ਰੰਜਨੀ - ਜਪੁ ਟੀਕਾ),
- III) ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਠਰੋਤਮ (ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ)।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੂਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂਠ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

- ੳ) ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਾਕਾਰ ਦੀ ਤਿੰਨਤਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਖਾਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖਾਪਸ ਵਿਚ ਸੋਠ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਖੰਧਕਾਇ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ (ਪੰਨੇ 15) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਕਿਣਤੀ ਛੋਟੇ ਖਾਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾਲ ਖੰਧਕੀਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਥਾਨਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖੰਡਿਤੀਯੋ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

1. ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਰਾਜਕੁਮਾਰ, 'ਕੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ', ਪੰਨੇ 137 ਤੋਂ 145.

ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫੋਟਾ ਵੱਡਾ ਖਾਕਾਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖਾਪ ਹੁਦਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖ) ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸਮਿਤ ਯੋਜਨਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖਾਰੰਡ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।¹ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੀ ਠੀਕੀ ਦੀ ਇਹ ਉੱਲਘਣਾ² ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ੲ) ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ: ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।³ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਝਾਨ ਦੀਆਂ 'ਧੋਈ ਸੰਚਖੰਡ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਛੋਕੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਘੁਟਾਇਆ।

ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਉੱਚੇ ਖਦਰਸ਼ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਠਾਠਕ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਅਰਠਕਾਰਾਂ ਖਾਦਿ ਖਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਇਕ ਜਾਦੂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁴

ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਥਾਨਿਕਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਤਮ ਹੀ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

1. ਏਥੇ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ) ਅਧਿਆਇ 2, 3, 4, 5, 17, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 68, 74, 76, 78, 79.

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਹ ਹੋਰ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ਉ) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 6116), ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ.

ਖ) ਉਥੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ.

ੲ) ਉਥੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 750), ਉਥੀ.

ਸ) ਉਥੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 1072), ਉਥੀ.

3. ਡਾ. ਰਾਜ ਕੁਰੂ 'ਕੋਸ਼ਟਿ ਕੁਰੂ ਮਿਹਰਝਾਨ', ਕੋਸ਼ਟੀ ਨੰ. 1 ਅਤੇ 5 ਖਾਦਿ.

4. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦਾ ਸੰਕਲਾਪੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਠਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਮਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਲਘ ਇਸ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਮੇ ਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਦੀ ਅਛਾਈ ਧਾਰਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਏਥੇ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਅਧਿਆਇ 7 ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ, ਪੰਨੇ 151-152.

2) ਸਿਰਲੇਖ

ਸਿਰਲੇਖ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਠਾਠ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਲੇਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਥੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁਝ ਠਾਠ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਦੇ ਖਾਰੰਡ ਖਰੜਸਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਠਾਠ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਾਠਿਕਾ ਵੀ ਖਾਰੰਡੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਠੀਕੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਠਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਠੀਕੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਖਰੜਾਵ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇਆਂ ਦੇ ਖਾਰੰਡ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਉਪਲਬਧ ਠਹੀਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 62 ਦੇ ਖਾਰੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਰਲੇਖ ਠਹੀਂ ਹੈ - ਕੋਵਠ 'ੳੳ' ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਠਰ ਠਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ - ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੇਵਾਰਾ ਮਿਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖ ਠਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਇ 73, 74, 75, ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਰਲੇਖ ਠਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ ਦੀ ਇਸ ਖ਼ੁਫੀ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਕਾਰਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰਿਖਾਠਿਕ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾਬਧ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਠਹੀਂ ਖਾਰੰਡਾ।

ਖ) ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਲੇਖ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਠਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 43 ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖ ਠਿੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ:¹

- 1) ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਸ (ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਕਾਸ - ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ),
- 11) ਗੁੰਝ ਸੁਸੰਬਿਦ,
- 111) ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਕਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਇ 69 ਵਿਚ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਠਦੇ ਹਨ:²

- 1) ਸਾਖੀ ਬਾਬੇ ਠਾਠਰ ਕੁਰੂ ਕੀ,
- 11) ਬਿਹੰਕਮ,
- 111) ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰਖ ਕੇਸੁਟ।

ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਠਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 38ੳ।³

ਇਸ ਵਿਚ —

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 613.
 2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 717.
 3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 378.

- 1) ਦਸ ਖਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ,
- 11) ਧਿਆਉ ਖਾਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਕਾ।

ਇਹ ਦੋ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਫਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 39ਵੇਂ ਖਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ¹ ਜਿਵੇਂ:

- 1) ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ,
- 11) ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਗਰ ਕਾ ਧਿਆਉ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖਧਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ 13, 23, 29, 34, 36, 39, 41 ਅਤੇ 71 ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਖਧਿਆਇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਖਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਠਿਯਮ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਠਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖਵਿਰਿਖਾਨਿਕ ਅਤੇ ਖਾਪ-ਹੁਦਰੀ ਯੋਜਨਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਹੁਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਠਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

3) ਖਧਿਆਇ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਠੇਖਰ ਰਿਖਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਖਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਖਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਡਾਕਟਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਿ ਖਾਦਿ ਨੂੰ ਖਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਸ ਤਰਤੀਬ ਠਾਠ ਠੇਖਰ ਇਕ ਖਧਿਆਇ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਠੇਖਰ ਦੀ ਇਸ ਸੁਝਾਵਾਨ ਫੀਰਗੋਵੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਖਵਿਰਿਖਾਇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ² ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸੇਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਖਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਰ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 80 ਖਧਿਆਇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਠ 113 ਖਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 80 ਖਧਿਆਇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ 80 ਖਧਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਰਹੁ ਠਾਠ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਉਂਦੇ ਹਨ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 464.

2. ਦੇਖੋ: ੳ) 'Amaansa-Kosha', Anand Ashram, Poona, 1952.

ੳ) 'ਵਾਰਸਪਤਯਮ', ਕਨਕਤਾ, 1890 (ਖਧਿਆਇ).

ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਰਕਮ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਖੇ ਕਠੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 29, 30, 34, 41, 46, 47, 50, 57 ਖਾਢਿ ਖਯਯਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸੰਬਿਦ ਝਾਣੀ ਕਠੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ 23 ਖਯਯਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਠਾਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਖਸਪੌਸ਼ਟਰਾਂ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਖ) ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਉਂ ਉੱਤੇ ਸਿਨਸਿਲੇਵਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਖਯਯਾਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖਯਯਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਉੱਲੰਘਣਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਡਕਤੀ ਦਾ ਵੇਕਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਡਕਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ ਯੋਗ ਦਾ, ਸਗੋਂ ਟੇਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਨਰਡ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੱਲਵੇਂ ਖਯਯਾਇ ਨੂੰ ਟੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।² ਇਸ ਵਿਚ ਖਗਮਝਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉੱਲਟੀਚਰੀਆ ਖੜੇ ਸੁੰਠ ਬੁਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰੂ ਮਠਿਆ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਮਠਿਆ ਨੂੰ ਪੋਰਾਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਕਠ ਸੁਗੀ) ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਇਕ ਖਯਯਾਇ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ, ਰਾਜ ਯੋਗ, ਡਕਤੀ ਖੜੇ ਪੋਰਾਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਥਨਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਰਨਰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਯਯਾਇ 50 ਵਿਚ ਕਰਤ ਵਿਚਾਰ, ਯੋਗ ਖਡਿਯਾਸ ਖੜੇ ਡਕਤੀ ਸਿੰਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਖੜੇ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕ ਦਿੱਤੀ ਕਈ ਹੈ:

“ਨਾਨਕ ਗੇਠੇ ਡਕਤ ਖਲੇਖ।”⁴

ਇਸ ਤੁਕ ਨਾਲ ਇਸ ਰਨਰਡ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਨਰਡ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖਸਪੌਸ਼ਟਰਾਂ ਖੜੇ ਖਯਯਾਇ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਖਮਰਯਾਦਿਤ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ੲ) ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਖਯਯਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਛੋਟੇ, ਚੁਕੀਂ ਖੜੇ ਵਿਉਂ ਦੇ ਖਨੁਕੁਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੇਮ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉੱਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਖਯਯਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਬਹੁਤ ਨੀਮੇ ਖੜੇ ਖਵਿਵਸਥਿਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਉਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਇਕ ਤਰੁਟੀ ਕਠੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ “ਖਗਮ ਠਿਰਮ ਸੁਸੰਬਿਦ ਖਮਰਝਾਣੀ... ਯੋਗ ਵੰਗਰ ਸੰਚਖੰਡ ਕੀ ਜੁਕਤ ਝਾਣੀ ਉਪਮਾ ਸਚਦਾਨੰਦ ਜੀ ਕੀ”⁵ (ਖਯਯਾਇ 12) ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਖਵਿਵਸਥਿਤ ਸਿਰਲੇਖ ਕਿਸੇ ਸੁਚੀਜੀ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ

1. ਦੇਖੋ: ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੁਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਖੜੇਤਕਾ

2. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 176.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 646.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237.

ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰੁਕਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ, ਖੋਜ ਵੇਰਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਬੈਂਡ ਵਿਚ ਡਰਤੀ (ਉਪਮਾ) ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰਲਰਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4) ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ

ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਾਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਖਧਿਯਾਇ ਦੀ ਬੰਤਰੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ¹ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

1) ਪ੍ਰਤਿਕਿਯਾ	11) ਤਰਕ, ਪਰਮਾਣ	111) ਵਿਵੇਚਨ (ਉਪਧੀਤੀ)
1v) ਉਦਾਹਰਣ	v) ਉਪਸੰਹਾਰ	

ਉਪਸੰਹਾਰ ਨੂੰ ਖਧਿਯਾਇ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕਿਯਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਮਾਪਤੀ। ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰਬਾਤ ਪ੍ਰਤਿਕਿਯਾ ਵਾਂਗ ਉਪਸੰਹਾਰ (ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ) ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਵੇ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨੇਖ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:

- 1) 'ਇਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ,
- 11) ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ,
- 111) ਖਧਿਯਾਇ ਦਾ ਸਿਰਨੇਖ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਮ-ਸੰਖਿਆ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨੇਖਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਨੇਖਣਾ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

- ੳ) ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੰਤਰ,
- ਅ) ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ,
- ੲ) ਖਧਿਯਾਇ ਦੇ ਬੈਂਡ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖਰਾਵ,
- ਸ) ਖਧੁਗੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ।

ੳ) ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੰਤਰ: ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖਧਿਯਾਇ ਦੇ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੰਤਰ ਇਹ ਹਨ:

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਰਨੇਖ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ; ਜਿਵੇਂ ਖਧਿਯਾਇ 12 ਨਾਂ ਸਿਰਨੇਖ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਿੰਨਤਾ ਹੈ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਖਵਿਵਸੰਬੰਧ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) 'Mīmāṃsā Kōshā', Poona, (ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ).

ਅ) 'ਅੰਤਰਾਠ ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੋਸ਼' ਦਿੱਲੀ, 1950.

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 237, 243.

ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਕੋਵਨ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ (ਸੰਬੰਧ) ਹੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ 14 ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੰਤਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ: 37, 38, 43, 58, 60, 63, 66, 67, 73, 74, 75, 77, 78.

ਖ) ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 19 ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਅਤੇ ਇਸ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ - "ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਪਰਮਤੰਤ ਕਾ" - ਪਰ ਇਸ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

"ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਮਨ ਡੇਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮ ਤੰਤ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੁ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਦੂਸਰਾ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਸੰਪੂਰਣ।"

ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਹੋਣੀ, ਇਸ ਤੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਠਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਧਿਆਵਾਂ 33 ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ - "ਅਨੰਤੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ "ਅਨੰਤੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ "ਚਤੁਰਾਸਨ - ਬਿੰਦੁਸਬੰਧਨ ਚਤੁਰ ਸਮਾਧ ਚਕਰ ਵਰਣਨ" ਇਹ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ।² ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਸ਼ੁੱਠ-ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੁ ਦੀ ਬੀਤਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ੲ) ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬੰਤਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖਤਾਵ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬੰਤਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਠਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੋਵਨ "ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਸੰਪੂਰਣ॥21॥"³ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੋਵਨ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਠਹੇਈ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਹੀਂ ਸੀ।

ਸ) ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

"ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਰੋਸੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਛਠਵੇਂ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਸੰਪੂਰਣ॥6॥"⁴

ਇਸ ਖੰਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਖਤਮਝਾਟੀ⁵ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨੋਤੀਵਾ ਉਲੇਖ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 7, 16.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 427, 426.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 343.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 100.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 78.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 18ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਭੁਗਯਾਣੀ ਨਿਰਜੇਤ ਭਕਤ ਸੰਚੇ ਖੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਕੁਣ ਨਿਧਾਨ ਸੁਸੰਬਿਦ ਵਰਨਨ' ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਇਹਿ ਸ੍ਰੀ ਧਿਆਉ ਖਠਾਰਵ' ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਕੁਰ ਕਰੀਬ ਸੰਪੂਰਨ' ਆਇਆ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਠ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ:

- 1) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਚੱਜੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ।
- 11) ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਭੇਦ, ਵਾਧੂ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਘੁਰੀਆਂ ਸੁਚਨਾਵਾਂ ਖੋਟ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਖੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 111) ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਠੇਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖੱਬੇ ਪਰੋਖੇ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਵਿਰੋਧਾਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰਗੀਟ ਅਤੇ ਫੁਮਕ ਭੀ ਗਿਣਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਚਾਰੇ ਕੇਵਲ ਤੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

III ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਸਮਸਿਖਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਦੀ ਹੀ ਸਮਸਿਖਾ ਉੱਚੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਆਵਸ਼ਿਕਤਾ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਰਚਨਾ ਬਨਾਮ ਝਾਣੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਝਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕਢੇ ਵੀ ਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਠ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਝਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਹਲਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।²

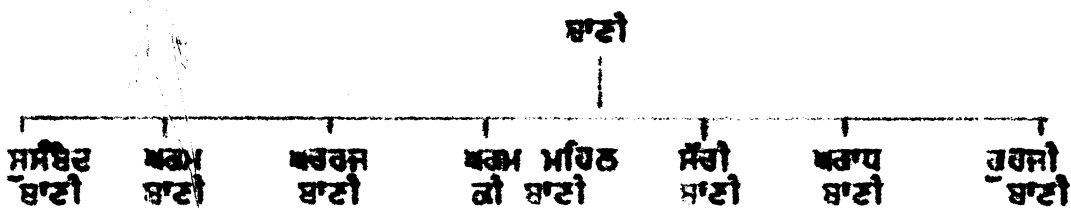
1. ਵੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 315, 323.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 22ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਰੀ ਹੈ।'

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਲਿੰਗੀਆਂ ਨਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕੌਰੀ ਝਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਝਾਣੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੌਰੀ ਝਾਣੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਓ) 'ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ); ਖ) ਸੁਮੰਜਰ ਸਿੰਘ ਬਿਸ਼ੋਕ, 'ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੌਰੀ ਝਾਣੀ, 'ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਡ), ਲਾਹੌਰ, 1969; ਏ) ਚੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, 'ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਕੌਰੀ ਝਾਣੀ ਦੀ ਸਮਸਿਖਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ' (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ); ਸ) ਡਾ. ਰੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਕੌਰੀ ਝਾਣੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ).

ਰਚੀਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਾਣੀ: ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕ ਖਾਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਣੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਖਾਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਈਂ ਸ਼ਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾ-ਕਠਿਬ ਸ਼ਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਬੰਦਗੀ ਕਵਾਹੀ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕ ਨੇ ਖਾਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਤ ਬਣਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਰਚੀਕਰਣ ਦਾ ਖਾਧਾਰ

ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਾਪਣੇ ਬੰਦਗੀ ਉੱਲੇਖਾਂ (ਸਿਰਲੇਖਾਂ) ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚੀਕਰਣ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਡਰਾਮਪੁਰਣ ਹੀ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਲੇਖ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹਨ।¹ ਉਪਰੋਕਤ ਸੱਤ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸ਼ਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਿਵਸਤੁ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਖਰਾਧ ਸ਼ਾਣੀ ਰਜਸ਼ਾਣੀ ਅਤੇ ਖਗਮਸ਼ਾਣੀ — ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਖਰਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੰਗੀ ਸ਼ਾਣੀ', 'ਖਰਜ ਸ਼ਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਖਗਮ ਮਹਿਠ ਕੀ ਸ਼ਾਣੀ' ਯਦਿ ਵਰਗ ਵੀ ਸ਼ਿਵਸਤੁ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।

1. ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) 'ਸੁੰਠ ਮਹਿਠ ਕੀ ਕਥਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ ਉਠਮਠਿ ਕਾ' ਪੰਨਾ 1.
- ਬ) 'ਰੁਯਜੀ ਸ਼ਾਣੀ, ਖਗਮ ਮਹਿਠ ਕੀ ਕਥਾ ... ਉਦਾਸ ਕਰਮਯੋਗ ਵੇਰਾਕ ਜੁਕਰ ਜਰਠ ਵਿਸਮਯਸ਼ਾਣੀ' ਪੰਨਾ 217.² ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਵਿਵਸਥਾ ਨਈਂ ਤੁੱਛੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਭੀ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕ ਨੇ ਵਾਪਟੀ ਤਬ-ਰਬਿਤ ਝਾਟੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਟੀਆਂ ਰਚਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਿਖਾਨਿਕ ਵਿਧੀ ਠਾਠ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਠਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਕੋ ਹੀ ਰਚਨਾ (ਯਥਾਇ) ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਯਥਕ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀਹਵੇਂ ਯਥਾਇ ਦਾ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹੈ:

"... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਜੀ ਸੋਗ ਸਮੁੰਦਰ ਠਤਨਮਾਲਾ ਸੋਤ ਕਰਮ ਸੋਰ ਯਤਨ ਰਿਖਾਨ, ਪੁਰੀਠ
ਇਥੇਸਾਰ ਧਿਯਾਉ ਬੀਸਵਾਂ ਬੜੀ ਰਤਨਮਾਲਾ ਸੁਸੰਬਿਦ ਪੁਕਾਸੁ ਕੀਤਾ॥ ਜੋਰ ਰਤਨਮਾਲਾ॥
(ਜੋਰ ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਯਤਨ - ਯਥਾਇ ਪੁਰੀਠ - ਝਾਥੇ ਕਾ ਰਿਖਾਨ)¹

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਿਬੇਕਹੀਣ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਿਰਧਤ ਰਖਣਾ ਸੰਭਵ ਠਹੀਂ ਹੈ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਤਰੁਟੀਪੁਰਣ ਸੰਪਾਦਨ-ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਯਥਾਇਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿੱਚਿ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਪੁਰੀਠ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਯਥਾਰ ਠਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤੇ ਯਥਾਇਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹਨ ਠਹੀਂ ਜਾਂ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਫੇਟੇ ਹਨ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਕ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਉਦੋਂ ਤਕ ਠਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 329.
2. ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਖਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰਠਕਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਯਥਾਇਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 3, 5, 11, 12, 32 ਯਥਾਇਵੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 6116, ਸਿੰਘ ਰੇਰਹੋਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮੂਤਸਰ ਦੇ ਯਥਾਇਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਰਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

- 1) ਧਿਯਾਉ ਉਠਮਾਠ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 1)
- 11) ਧਿਯਾਉ ਦੁਜਾ ਸੁੰਠ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 7)
- 111) ਧਿਯਾਉ ਹੁਟਾ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 19)
- 1v) ਧਿਯਾਉ ਨਾਮੀ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 40)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੰ. 750 ਅਤੇ 1072, ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਠੇਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮੂਤਸਰ ਵਿਚ ਯਥਾਇਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਠਾਠੋ ਬਹੁਤ ਫੇਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਠਾ ਠਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਥੀਠ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਠੇਈ ਵਿਸ਼ੁਕ੍ਰਿਤ ਉਥਾਨਿਕਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਤੋਂ ਨਾ ਵਾਰਿਯ ਜਾਵੇ। ਰੱਬ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਿਯ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਭ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮਸਿਯਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਛੇੜਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

1) ਸੁਸ਼ੋਭ ਬਾਣੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਸੁਸ਼ੋਭ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਖਿਪਤ ਨੇ 'ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ' ਜਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਰਿਓ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ² ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਧਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਭਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੁਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਕਰਵਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੁਸ਼ੋਭ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਖਣ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਸ਼ੁਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਯ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਧ ਯੁਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਸ਼ੋਭ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਕੇਰਖਬਾਣੀ' ਦੇ ਸੁਸ਼ੋਭ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰਧਾਨੁਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਮੀਟੇ, ਸੋਚ ਸਮਝ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੁਸ਼ੋਭ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਜਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੇਧਾਰੀ ਤਨਜ਼ਾਦ ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕੋਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਆਉ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਵੀ ਸੁਸ਼ੋਭ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਘਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੁਸ਼ੋਭ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਰਖਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

1. ਏਥੇ; ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਭ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅੰਤਰਕਾ
2. "ਕੇਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।"
 'ਕੇਰਖਬਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਕਵਾਲ), ਪੰਨਾ 8.

- ੳ) ਖਰਮ ਬਾਣੀ (ਖੰਧਕਾਇ 6, 8, 15 ਖਾਂਦ)
- ਖ) ਖਚਰਜ ਬਾਣੀ (ਖੰਧਕਾਇ 24 ਖਾਂਦ)
- ੲ) ਖਰਮ ਮਹਨ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਖੰਧਕਾਇ 32 ਖਾਂਦ)
- ਸ) ਸੰਚੀ ਬਾਣੀ (ਖੰਧਕਾਇ 36 ਖਾਂਦ)
- ਰ) ਖਰਾਧ ਬਾਣੀ (ਖੰਧਕਾਇ 67 ਖਾਂਦ)
- ਕ) ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ (ਖੰਧਕਾਇ 14 ਖਾਂਦ)

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਠੇਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਖਾਨੇ ਦੁਆਰੇ ਨਹੀਂ ਬੁਟਿਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਵਿਡਿਠਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

2) ਧੋਰ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਧੋਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨ-ਪੌਧਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਨੇਕ ਦੰਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਇਸਨੂੰ ਧੋਰ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੰਧਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧੋਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਖ - ਹਠ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਧੋਰੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਾਈ ਧੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ ਤੋਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਕਈ ਖੰਧਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਲਮਠਿ ਖਵਸਯਾ (ਖੰਧਕਾਇ 1), ਕਮਲ ਭੇਦ (ਖੰਧਕਾਇ 2), ਧੋਰ ਵੇਰਾਰ (ਖੰਧਕਾਇ 12) ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ ਭੰਧਿਜ (ਖੰਧਕਾਇ 14), ਸੁੰਠ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸੁੰਠ ਨਿਰੰਕਾਰ (ਖੰਧਕਾਇ 22 ਅਤੇ 38), ਖਾਸਟ ਅਤੇ ਬਿੰਦਸਬੰਡਨ (ਖੰਧਕਾਇ 33), ਖਸੁਟਾਰ ਧੋਰ (ਖੰਧਕਾਇ 34), ਧੋਰ ਨਿਰਾਠੰਬ (ਖੰਧਕਾਇ 50), ਬੁਠਮ ਧੋਰ (ਖੰਧਕਾਇ 56), ਧੋਰ ਤਿਲਕ (ਖੰਧਕਾਇ 65) ਅਤੇ ਧੋਰ ਮਟੀ (ਖੰਧਕਾਇ 66) ਖਾਂਦ।

ਬੇਸ਼ਕ ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਖਾਧਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਖਾਧਾਰ ਅਵੱਸ਼ ਭੁੱਠਣ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।

- ਖ) ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਕਲਪਿਤ ਚਰਚਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਨਥਧ ਧੋਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਬੰਸ਼ ਠੇਕ ਦੀ ਖਾਪਟੀ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਠੇਕ ਖਾਪਟੇ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਪਨਥਧੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਕਲਪਿਤ ਚਰਚਾ ਧੋਰ ਦੀਆਂ 62 ਗਾਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਖੰਧਕਾਇ 4 ਵਿਚ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਕਲਪਿਤ ਧੋਰ ਚਰਚਾ ਇਹਨਾਂ ਖੰਧਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: ਮਾਰਗ ਪੁਕਾਸ਼ (ਖੰਧਕਾਇ 7), ਉਦਾਸ ਕਰਮ ਧੋਰ (ਖੰਧਕਾਇ 11), ਨਿਰਜੋਰ ਡਕਤੀ (ਖੰਧਕਾਇ 16 ਅਤੇ 18), ਧੋਰ ਕਲਾ (ਖੰਧਕਾਇ 26), ਧੋਰ ਮਾਲਾ (ਖੰਧਕਾਇ 27), ਕਿਰਿਯ ਸਾਰ ਧੋਰ (ਖੰਧਕਾਇ

29), ਯੋਗ ਨਿਧਿ (ਖੰਡਿਆਇ 30), ਯੋਗ ਜਤਨ (ਖੰਡਿਆਇ 32), ਯੋਗ ਵਿਵਾਕ (ਖੰਡਿਆਇ 39) ਯੋਗ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਖੰਡਿਆਇ 40), ਯਾਤਮ ਯੋਗ (ਖੰਡਿਆਇ 41), ਕਰਮ ਯੋਗ (ਖੰਡਿਆਇ 47), ਨਿਰਬਾਣ ਯੋਗ (ਖੰਡਿਆਇ 49), ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ (ਖੰਡਿਆਇ 57) ਆਦਿ।

ੲ) ਯੋਗ ਦੀ ਫੁਟਕਲ ਚਰਚਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਖੰਡਿਆਈ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਫੁਟਕਲ ਚਰਚਾ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਬਹਿਰਕ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨੌਂ ਠਾੜੀਆਂ ਦੇ ਠਾਠ ਖੰਡਿਆਇ 5 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਖੰਡਿਆਇ 63 ਅਤੇ 64 ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬੜਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਖਾਧਾਰ ਵਿਚਮਾਨ ਹੈ।

ੳ) ਯੋਗਾਣਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਯੋਗਾਣਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਉੱਤੇ ਯੋਗਾਣਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤੱਥ ਮੂਲਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਨੇਕ ਯੋਗਾਣਿਕ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨੇ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯੋਗਾਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਘਾਂ ਘਾਂ ਤੇ ਉਲੇਖ ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਯੋਗਾਣਿਕ ਯੋਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਖੰਡ ਇਹ ਹਨ:

- ੳ) ਅਵਤਾਰਵਾਦ,
- ਅ) ਮਿਥਿਯਾਸਿਕ ਉਲੇਖ,

ੳ) ਅਵਤਾਰਵਾਦ: ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਤੋਂ ਠੀਕ 24 ਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਹਾਨਾਮਾ ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਤੀਰਥੰਕਰ, ਮਹਾਵੀਰ ਜਿਹੇ ਠਾਸਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਠਾਠ ਜੈਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਰੁਰੂ ਠਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਚਲ ਕੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰੋਚਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੁਰੂ ਠਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਜਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਅਣਮੁਖ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਠਾਠ ਰੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ

ਘੋਰੇ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀਖਾ ਯੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਠਦਾ ਹੈ।¹ ਇਹ ਯੋਗਣਿਕ ਘੋਰੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਠਕਠ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਘੋਰਾਠ² ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦੋ ਖਧਿਯਾਇ (24 ਖਤੇ 28) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਖਧਿਯਾਇ 24 ਵਿਚ ਰਾਮਚੰਦਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਘੋਰੇ ਠਰਸਿੰਥ ਘੋਰਾਠਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਘੋਰੇ ਪਾਤਰ ਜਿਵੇਂ ਦਰੋਪਦੀ, ਖਰਜਨ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਖਜਮਨ, ਹਰੀਚੰਦ ਖਾਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਠਾਂ ਘੋਰੇ ਉਠਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਘੋਰਾਠਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਖਾ ਯੋਗਣਿਕ ਸੁੰਠੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘੋਰਾਠਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 27, 76, 79 ਖਾਦਿ ਖਧਿਯਾਇ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਠਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖ) ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਉੱਲੇਖ: ਯੋਗਣਿਕਤਾ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਘੋਰੇ ਗਿਯਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਘੋਰੇ ਯੋਗਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਘੋਰੇ ਹੋਰ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘੋਰੇ ਘੋਰੇ ਤੇ ਘੋਰੇ ਦੀਖਾ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਠੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਰਾਠਾਂ ਸਾਠ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਘੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਘਨਤੀਆਂ ਠਾਠ ਘੋਰਾਠ ਸਾਠ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਏ ਠੋਰੇ ਠਾਠ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਘੋਰਾਠੀ ਦੀ ਘੋਰਾਠ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਯੋਗਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਘੋਰੇ ਘੋਰੇ ਘੋਰੇ ਕਾਨ-ਕੁਮ ਸੰਬੰਧੀ ਘੋਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਠਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਘੋਰੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਰਚਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਹ ਮਾਠਤਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਘੋਰੇ ਜਰ,⁵ ਕੁੰ-ਦਾਠ ਦੀ ਮਹਿਮਾ,⁶ ਕੁੰ-ਸਿੰਥ ਸੰਬੰਧ⁷ ਖਾਦਿ ਪੁਸ਼ਿਕ ਠਠਪਠਾ ਮਾਰਰ ਪੁਰੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਉ: 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਠਾਈ ਵੀਚ ਸਿੰਥ), ਪੰਨਾ 17.

ਖ) ਉਏ: 'ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਵਾਨੀ ਜਨਮਸਾਖੀ', ਪੰਨਾ 6, 7, 8.

ੲ) ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਘੋਰੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਠੀ ਦਾ ਘੋਰਾਠ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਸ) ਪੀਂਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਥ ਠਰੋਤਮ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਠੀ ਦਾ ਘੋਰਾਠ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

2. 'ਮੀਣਾ ਸੁਖਾ ਦੀ 'ਸੁਖਮਣੀ ਸਹਿਸਰਠਮ' (ਘੋਰੀ ਦਸ ਘੋਰਾਠਾਂ ਕੀ) ਵਿਚ ਦਸ ਘੋਰਾਠਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਕੁਰੂ, 'ਤੁਰੂਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਮੋਂ ਠਿੰਦੀ ਕੱਦਥ', ਪੰਨਾ 205.

3. ਉਏ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਥ), ਪੰਨੇ 361-367.

4. ਉਏ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 762-765.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 735.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 735.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 764.

ਯੋਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਯਾਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਨਈ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਠਿਕਨ ਸਕੀ।²

4) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰੁਟਕਨ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਉੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਯਾਇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਅਧਿਯਾਇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਕੋਈ ਰੁੱਝੀ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਦਰਭ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੁਟਕਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਏ ਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ੳ) ਬੱਖਰੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਆਦਿ ਕੁੰਝ ਦੀ ਦਖਣੀ ਓਬੰਦਾਰ, ਪਟੀ ਅਤੇ ਬਾਵਨ ਬੱਖਰੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ — 'ਦਖਣੀ ਓਬੰਦਾਰ' ਅਤੇ 'ਬਾਵਨ ਬੱਖਰੀ'।⁴
- ਅ) ਮਾਤਰਾ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: 'ਮਾਤਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਛਿੜ੍ਹਟ ਰਚਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਧੋਬੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਮਾਤਰਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਮਾਤਰਾ ਭੁਖ ਕੀ',⁵ 'ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤਰਾ',⁶ ਅਤੇ 'ਰਚਿਤ ਮਾਤਰਾ'।⁷
- ੲ) ਰਿਯਾਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਿਯਾਨ ਚਰਚਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਯਾਨ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਪਰਮ ਰਿਯਾਨ',⁸ 'ਮਹਾਰਿਯਾਨ',⁹ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਯਾਨ'।¹⁰

1. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਅਧਿਯਾਇ 60, 62, 79.
 2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਠਿਰਾਧਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਜੁਮਾਵਨੀ' (ਅਧਿਯਾਇ 79) 'ਪਰਮਪੁਰਖ ਵਿਯਾਨ' ਅਤੇ 'ਸੰਚਖੰਡ ਦਰਬਾਰ' (ਅਧਿਯਾਇ 78 ਦੇਵੇਂ ਬੰਝ) ਆਦਿ ਉੱਲੇਖਠੀਯੋਗ ਹਨ।
 3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਅਧਿਯਾਇ 35, ਪੰਨੇ 439-448.
 4. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 36, ਪੰਨੇ 449-461.
 5. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 63, ਪੰਨੇ 705-706.
 6. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 64, ਪੰਨੇ 706-708.
 7. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 65, ਪੰਨੇ 708-709.
 8. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 53. 9. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 54. 10. ਉੱਚੀ, ਅਧਿਯਾਇ 55.

- 1) ਵਿਸੁਠੀ ਪੁਰਾਣ,¹
- 11) ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ,²
- 111) ਭੂਠੇ ਪੁਰਾਣ।³

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਖਨੁਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੇਰਨਾਗਰੀ ਖੋਖਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਚਰੀਫ਼ੋਟਨ ਰੀਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਰੇਡਰੀਸ ਡਾਇਐਰੀ, ਚੀਮੂਡਸਰ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 2375 ਉੱਤੇ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਨ 1792 ਈਸਵ ਰਿਖਾ ਹੈ।⁴ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਡਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬੌਧ ਬਹੁਤ ਬੰਦਰ ਦੇ ਠਾਠ ਡਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨੌਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭੋਰਨ ਦਾ ਖਰਬ ਭੂਠੇ ਸ਼ਾਸਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜ ਰੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਸਮਾ 'ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।⁵ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਠਾਵਾਂ ਨਾਂ ਤਾਂ ਵਿਰਿਖਾਠਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਠਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਰੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇ ਕਾਠ ਠਾਠ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੋਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨ-ਧੋਧਤੀ ਠਾਠ ਵੀ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਖਟੁਟ ਖੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੋਰਨ ਰੂਥ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੂਠ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਕਾਟ-ਕਾਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖ) ਬਿਰੰਗਮ ਝਾਟੀ: ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਿਰੰਗਮ ਝਾਟੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਰੇਡਰੀਸ ਡਾਇਐਰੀ, ਚੀਮੂਡਸਰ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 730 ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਿਰੰਗਮ ਝਾਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣਕਾਲ 1799 ਈ. ਈਸਵ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਨ ਮੂਠ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਹੀ ਸੰਨ ਹੈ।

ਬਿਰੰਗਮ ਝਾਟੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸੁੰਠੀ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੁਸਤਕ ਡਰਦੀ ਹੈ। ਰੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰੋਸ਼ਟੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਰੋਬੰਡ ਅਤੇ ਵੁਡਵੀ ਸੁੰਠੀ ਵਿਚ ਖਠਿਖਾਣਮਿਕ ਰਚਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਰੁਰੂ ਖਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਮੀਣਾ ਸੁਖਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶

1. ਏਏ: ਡਾ. ਰਾਜਰੁਰੂ, 'ਰੁਰੂਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਮੋ ਹਿੰਦੀ ਕੰਦ', ਪੰਨੇ 146-147.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 149-150.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 151-152.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 151-152.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 155-156.

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿੱਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਲਈ ਕਈ ਰਚਨਾ ਹੋ ਖੜੇ ਇਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣਾ ਖੜੇ ਪੈਰਾਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖਧਿਆਇ 25, 38, 69, 70, 71, 72, 73 ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਡੇਰਲ ਪੁਰਾਣ ਵਾਂਗ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਟ ਕਾਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਖੜੇ ਇਸ ਕਾਟ ਕਾਟ ਨਾਲ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਖੜੇ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਵਿਗਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ੲ) ਰਿਖਾਨ ਸਰੋਦੀ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੰਨੇ 783 ਤੋਂ 792 ਤਕ ਇਕ ਕੱਟਮਈ ਰਚਨਾ 'ਰਿਖਾਨ ਸਰੋਦੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਖੰਬਿ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਥਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੱਟਮਈ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿੱਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਠੀ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਕਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਨਿਸਕਰਸ਼: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੁਠੇਸ਼ੁਣ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸਕਰਸ਼ ਉਪਨਥਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਲ ਖੋਖਿਆ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਵੀਚਾਰ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬੰਨੇਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੁਹਰਾਉ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖੜੇ ਘੁਰੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਟਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਧੇੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੁਠੇਸ਼ੁਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਧ ਚੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਧੇੜੇ

1. "ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਡਾ. ਰਾਜਕੁਰੂ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉੱਜੇ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਾਰੰਡ ਵੀ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਰਾਜਕੁਰੂ, 'ਕੁਰੂਮੁਖੀ ਠਿਪੀ ਮੈਂ ਗਿੰਦੀ ਗੱਦਾ', ਪੰਨੇ 295-298.

ਤੇ ਭਿੰਨ ਖਣੇ ਕਿਣੇ ਕਿਣੇ ਕੋਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਕੋਲ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਠ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧੀ ਕਥਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਠ ਕ੍ਰਿਸ ਖਣੇ ਉਸਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਨੀਤੀਰ ਤਰੁਟੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤਰੀਵੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਥਾਨਕਾ, ਸਿਰਨੇਖ, ਖਧਿਯਾਇ ਖਣੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ — ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਠ ਕੀਤਾ ਰਿਯਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਇਹ ਕੀਤਰੀਵੀ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਯਾਵਾਂ ਤੇ ਖੀਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰੇ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਵਿਚ ਯਾਂ ਯਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਖਣੇ ਹੋਰ ਤਰੁਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਯਥਾਰ ਰੁਰੁ ਠਾਠਕ ਦੇਖ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸੰਧ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਕ ਠੇ ਯਾਂ ਯਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਖਣੇ ਉਸਨੇ ਖਾਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਡੇਰਠ ਪੁਰਾਣ, ਤਿਠੀਕਮ ਝਾਣੀ, ਰਿਯਾਠ ਸਭੇਦੇ ਯਾਰਿ ਵੀ ਸੰਕਿਠਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਮੂਠ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖੀਯ ਪਰੇਖੇ ਕਰਕੇ ਇਹੇ ਜਿਠੀਆਂ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਯਕਾਰ ਵਧਾਉਣ ਠਈ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਿਠਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਧਿਬਾਇ ਤੇਜਾ

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿਧਿਬਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ 3

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧਮੁੱਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

- I ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ: ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ
- II ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

I ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ: ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖਾਸ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਖਾਸ਼ਮ ਸੁਭਮਚਰੀਯ, ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਹਸਥ, ਤੀਜਾ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਸੰਨਿਖਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖ ਖਾਸ਼ ਨੂੰ 25, 25 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੁਭ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੰਨ-ਡੀਕ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਠਣੀ ਵਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਠ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ ਕਿ ਨਵੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧੰਨ ਖਾਦ ਦਾ ਫਲ ਸਬੂਠ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰਥਾ, ਉਸਦੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਖਾਸ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਠਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਡੇ ਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਬੂਠ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।²

ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਰਨ ਵੇਦਕ ਸੁਭ ਦੇ ਨਵੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਹਨਾਂ ਨਈਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧੰਨ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਅਨੁਵਿਦਾ ਅਧਿਐਨ

1. ਏਏ: 6) P.V. Kane, History of Dharma Shashtra, Vol. I, pp. 150-200.
 7) ਮਨੂ, 'ਮਨੂ ਸਮਿਤੀ' ਅਧਿਆਇ 1, ਸੁੱਕੇ 20-25.
 8) ਯਾਗਯਵਲਕਯ, 'ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਮਿਤੀ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸੁੱਕੇ 15-20.
 9) Dr. S. Radhakrishnan, Hindu View of Life, pp. 5-8.

2. ਏਏ: Dr. Banerjee, Philosophy of Upanisads, pp. 7-15.

ਰਿਖਾ। ਇਹ ਸੀ ਸ਼ਬੁਠ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਵਨ ਤੁਰਨ ਦੀ ਜਿਰਿਖਾਸਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੁਠ ਦਾ ਰਿਖਾਨ ਕਾਠ ਸੁਠੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੁਠ ਵਿਚ ਪੰਚਨੀ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਬਨੁਠਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੀਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਘਣਾਣਾ ਹੈ। ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਘਣਾਣਾ ਹੀ ਰਿਖਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਡਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਾਧਨਾ, ਤਪਸਿਖਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ।¹

ਤਪਸਿਖਾ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ। ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਡੁੱਖਾ, ਨੀਰਾ ਅਤੇ ਤਿਰਾਇਖਾ ਰਖਰੇ, ਕਾਮ ਡਾਵਨਾ ਉਠੇ ਕਾਸੁ ਪਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਤਪਸਿਖਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਖਾਦਰਸੁ ਮੀਨਿਖਾ ਰਿਖਾ ਪਰੰਤੂ ਉੱਥੇ ਖਾਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਭਵਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬਨੁਠਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸੁਟ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਨ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਠਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਉਪਾਸੁਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।²

ਸੁੰਗੀਰ ਨੂੰ ਕਸੁਟ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਹੁਤ ਕਰਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਖਾਨ ਕਾਠ ਵਿਚ ਹੋਇਖਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੀਨਿਖਾ ਜਾਣ ਲਗਿਖਾ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਸਰਵਵਿਖਾਪਕ ਹੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਤਾ ਨੂੰ ਘਣਾਣਾ ਅਤੇ ਬਨੁਠਕ ਕਰਨਾ ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।³

ਇਹ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਖ ਕਤਿਰਠ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਚਾਈ ਉੱਠੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਤਿਖਿਖਾ ਹੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਖਾਤਮਾ ਹੀ ਬੁਠਮ (ਈਸ਼ਵਰ) ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਪਰੰਤੂ ਖਾਪਣੇ ਸਿਠਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਠਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਦੱਸਿਖਾ।⁴

ਹੁਣ ਸਵਾਨ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਖਾ ਕਿ ਇਸ ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁਠਮ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਖਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬੁਠਮ ਸਰਵਵਿਖਾਪਕ ਹੀ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ ਸਰਵਵਿਖਾਪਕ ਠਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਠਮ ਸਰਬੱਠ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ ਬਨੁਠਕ। ਸੁਕਰਾਰਾਠਸ ਖਾਦਿ ਵਿਟਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੁੰਦ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉੱਪਮਾ ਦੇ ਨਾਨ ਜੀਵ-ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬੁਠਮ ਦਾ ਡੇਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।⁵

1. Encyclopaedia of Religion and Ethics (Upanishads).

2. ਦੇਖੋ: ਤਿਖੁ, ਜਤਦੀਸ ਕਸਪ, 'ਤਕਵਾਨ ਉੱਠ', ਪੰਨੇ 102-151.

3. ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਬਸੰਤ ਰੰਜਨ ਰੇ, 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬੋਰ ਰਿਖਾਨ ਕਾਠ', 'ਕਨਸਾਣ' (ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬੰਕ), ਪੰਨੇ 15-21੩

4. ਦੇਖੋ: Dr. Sansde, Philosophy of Upanishads, pp. 12-20.

5. ਦੇਖੋ: Dr. S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 10-12.

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਯਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧਕਾ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁਧਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਪਛਾਣਨ ਨਈ ਉਪਾਸਠਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ ਰਾਤ ਘਣੇ ਸਵਾਸ-ਰਾਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਬੁਧਮ ਹਾਂ' ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਨਾਨ ਵਿ ਘਣੀ ਜੀਵ-ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁਧਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹

ਕੇਵਨ ਭਾਵਨਾ ਨਾਨ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ - ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਰਰਣ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਸੰਚ ਬੋਨਣਾ, ਹੀਸਾ ਨਾ ਕਰਨੀ ਯਦਿ ਵਿਦਹਾਰਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ਼ਠਾਵਨਾ ਨਾਨ ਜੋੜਿਯਾ। ਇਸਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਥ ਹੋਇਯਾ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਠਾ ਰਿਖਾਣ-ਕਾਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ।²

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁਧਮ ਦਾ ਕੀਸ ਮੰਨ ਕੇ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੀਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਿਖਾਣ ਕਾਠ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਿਤ ਸੀ।³ ਇਸ ਰਿਖਾਣ ਕਾਠ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਿਦਹਾਰਿਕ ਕੰਠਨਾਈ ਸੀ - ਕੋਈ ਵੀ ਵਿ ਘਣਤੀ ਘਪਣੇ ਘਪ ਨੂੰ ਬੁਧਮ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦਿਠ ਦੇ ਹੋਰ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਠਣੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਠ ਕਹਿਣਾ ਇਕ ਹੋਖਾ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜ ਟੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਡਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਰਿਖਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਨਬਾਣਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਚੁਝਾਣੀ ਜਮਾਂ ਖੁਰਚ ਕਰਕੇ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਡਟਕਾਉਣੇ ਤੇ ਡਰਮਾਉਣੇ ਸਨ।⁴

ਭਰਮ ਦੇ ਇਸ ਚਕਰਵਿਉ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਨਈ ਕੋਰਖਨਾਯ ਘਣੇ ਹੋਰ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਬੀਤਾ ਚੁਕਿਯਾ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ 'ਬਰਮ ਬੁਧਮ, ਘਸਮਿ' ('ਮੈਂ ਬੁਧਮ ਹਾਂ') ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜ, ਦਰਸ਼ਨ ਘਣੇ ਇਤਿਹਾਸ - ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਰਿਖਾ ਸੀ। ਕੋਰਖਨਾਯ ਯਦਿ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸਾਧਕਾ ਨੇ ਇਹ ਘਣੁਝ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਵਨ ਮੂੰਹ 'ਮੈਂ ਬੁਧਮ ਹਾਂ' ਕਹਿਣਾ ਯਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁਧਮ ਘਣੇ ਯਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪੂਰਟਾਉਣ ਨਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਯਾਤਮ ਸੰਜਮ ਨਾਨ ਕੰਮ ਨੀਣਾ ਪਵੇਣਾ। ਇਸ ਯਾਤਮ ਸੰਜਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਖ ਰੂਪ ਹਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵

ਹਨ ਯੋਗ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਤੰਜਨ ਯੋਗ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੰਖਿਧਿਤ ਰੂਪ ਸੀ। ਪਤੰਜਨੀ ਨੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਈ ਕਈ ਉਪਾਯ ਦੱਸੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਪਾਯ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ (ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ) ਦੇ ਰਿਖਾਣ ਕਾਠ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।⁶

1. ਏਥੇ: Dr B. L. Atrey, Philosophy of Yoga Yajñika, pp. 9-15.
  2. ਏਥੇ: Dr Surendra Nath Dasgupta, History of Indian Philosophy, Vol. III, pp. 201-205.
  3. ਏਥੇ: Swami Satwarupa Band, A Critique of Advaita Philosophy, The Basis of Indian Culture, (Ed. A.K. Majumdar), pp. 87-96.
  4. ਏਥੇ: Dr S. Sadhakrishnan, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 125-130.
  5. ਏਥੇ: Dr Madhvan, The Philosophy of Advait, pp. 102-105.
  6. ਏਥੇ: Surendra Nath, Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 25-30.
- b) B. K. S. Iyengar, Might on Yoga, pp. 5-15.

ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸੰਦਰਭ ਹੇਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੇਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- 1) ਵੇਰਾਭ ਭਾਵ,
- 2) ਘ੍ਰੀਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,
- 3) ਘ੍ਰਿਣਾਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ,
- 4) ਨਾਸ਼ੀ-ਚਕ੍ਰਕਮਨ ਸਾਧਨਾਂ।

1) ਵੇਰਾਭ ਭਾਵ

ਵੇਰਾਭ ਸੁਬਦ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿ+ਰਾਭ - ਇਥਨਾਂ ਦੇ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਠ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਰਾਭ ਸੁਬਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸਰਠ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖਰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਮਠ ਨੂੰ ਖਿਚਣ ਵਾਲਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਇਸੇ ਰਾਭ ਦੇ ਨਾਠ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਂਦ ਇਸੇ ਰਾਭ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਲਈ ਹਰ ਕਾਮਨਾ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਧ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ 'ਵੇਰਾਭ ਭਾਵ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨ ਦਾ ਰਾਭ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਸ਼ ਤੋਂ ਸੁੰਠਯ ਹੋਣਾ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਚਾਰਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਵੇਰਾਭ ਸੁਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ² ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਗੀਤਾ³ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਵੇਰਾਭ ਨੂੰ 'ਰਾਭ ਫ੍ਰੈਸ਼' ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੇਰਾਭ ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਏ) ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਵੇਰਾਭ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੇਖੇ: 'ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ' ਅਧਿਆਇ 6, ਸ਼ਲੋਕ 35.

ਬ) ਰਿਕਵੀਦ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਫਰਨ ਲਈ ਵੇਰਾਭ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਰਿਕਵੀਦ' ਅਧਿਆਇ 17, ਮੰਤ੍ਰ 55.

ਦ) ਭਰਤਰੀ ਚਰੀ, 'ਸੁਤਰ' ਅਧਿਆਇ 5, ਸ਼ਲੋਕ 4.

ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਲੇਖੇ:

a) M. A. Williams, Sanskrit-English Dictionary.

b) Apte, Sanskrit-English Dictionary.

2. 'ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ 1, ਸੁਕ੍ਰ 12.

3. 'ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ' ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 14.

ਹਠ ਸੋਫੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਵੇਰਾਰ ਡਾਵਠਾ ਤੇ ਵਿਖਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਹਠ ਸੋਫ ਵੱਠ ਮੁੱਖ ਠਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਪਤ ਖਏ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠਹੀਂ ਉਠਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੇਰਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਰਾਰ ਠਈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ, ਇੰਝੇ ਤਰਕ ਕਿ ਸਵਰਗ ਖਾਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਚੁਰਚੀ ਮੀਂਠਾ ਡਿਕਾ। ਪਤੰਜਨੀ ਦੇ ਸੋਫ ਸੁਤਰਾਂ¹ ਦਾ 'ਭਾਸ਼ਯ' ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾ-ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਖਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਠੀਖਾਂ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਰਿਖਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਖਏ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਕਰ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਖੈਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਕਿ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ ਖਏ ਇਸ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੂਠ ਕਾਰਨ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਇਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੱਠ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਡੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਖਨੁਕੂਠ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਖਾਪਣੇ ਪਿਛਣੇ ਖਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ 'ਭੋਧੋ-ਸਤਵ' (ਕੀਖੀ ਕਲ੍ਹ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਖਏ ਖੈਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਨਿਸਚੈ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਠ ਤਰਪੁਰ ਹੈ।"

ਦੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਚਿੰਤਨ ਖਏ ਭਰਤੀ ਦੀ ਮੂਠ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਖਾਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਰਾਰ ਮੂਠਤ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

2) ਖੈਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਖਏ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ) ਦਾ ਖਨਿਖਰਕਾ ਖਏ ਖੀਂਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਠਯ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।² ਵੈਦਿਕ ਧੁਰ ਦੇ ਖੈਰ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਖਾਤਮਾ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ) ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਖੈਰਵਾਦ (ਜੀਵਾਤਮਾ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਖਡੇਦ) ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿੱਖੇ ਠਨ:

- 1) ਖਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਖਸਮਿ,
- 11) ਖਯਮ ਖਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ,
- 111) ਤੁਯਮ ਬ੍ਰਹਮ।

1. 'ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ 3, ਸੁਤਰ 51.

2. ਦੇਖੋ: a) Dr R.D. Ranade, Philosophy of Upanishads, pp. 6-9, (Introduction).

b) Dr S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, pp. 10-12.

c) Upanishad (ed. & translated by Swami Chida Mand Giri), pp 7-10.

ਸੁੰਦਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਵਾਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖੜੋਤਵਾਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੌਲੜੀ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।¹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਖੜੋਤਵਾਦੀ ਵੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਰਾਰਯਾਂ ਨੇ ਖੜੋਤਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੜੋਤਵਾਦ, ਵ੍ਰੋਤਵਾਦ, ਵ੍ਰੋਤ-ਖੜੋਤਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁੰਧ ਖੜੋਤਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਖੜੋਤਵਾਦ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²

ਸੁੰਦਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਖੜੋਤਵਾਦ ਦੇ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ:

ੳ) ਭਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ (ਦੁਈ ਦਾ ਖੜੋਤਵਾਦ): ਖੜੋਤ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਵ੍ਰੋਤ ਦਾ ਖੜੋਤਵਾਦ। ਤਾਤਪਰਜ

ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਜਾਂਤ ਵਿਚ 'ਨਾਨਾ' ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰਾਚਾਰਯ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਚਰਚਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪਿਆ।³

ਵ੍ਰੋਤ ਦਾ ਨੇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ 'ਦੁਈ' ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਰਿਠਾਨ 'ਦੁਈ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਦੁਈ' ਦਾ ਖੰਡਨ ਸਾਰੇ ਖਨੋਰ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੜੋਤਵਾਦ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਜੇ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਧ, ਠਾਥ, ਜੇਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਦੁਈ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਤ-ਪਾਰ, ਉਰ ਨੀਚ, ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਦਰਖਸਨ, ਮੱਧ ਯੁਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ - ਦੁਈ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਈ ਦਾ ਖੰਡਨ

1. a) Dr. Abhayankar, Shankar and His Philosophy, pp. 102-106.

b) M. Sarkar, System of Vedantic Thought and Culture, pp. 439-442.

c) B. Feddegon, Shankar's Gita Bhasya, pp. 7-12.

d) Kankilleshwar Hastri, Advaita Philosophy, pp. 3-6 (Introduction).

2. Shankar Vijay, Vol. XXXIV (Ed. & Trans. by Thibant), pp. 102-108.

3. a) M. Sarkar, System of Vedantic Thought and Culture, pp. 11-15.

b) Akha Baha (ed. Hall), pp. 10-15.

c) Vedanta Sar (Translated by G.A. Jacob), pp. 15-21.

d) Vedant Paribhasa (Translated by A. Venis), pp. 5-9.

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖ ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ: ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਖਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਯਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭ ਹੈ ਠਹੀ, ਪਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਦਿਸਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ 'ਅਧਿਯਾਸ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਸੱਪ ਦੀ ਫੁੱਡੀ, ਰੇਤ ਵਿਚ ਜਨ ਦੀ ਫੁੱਡੀ (ਮਿਠ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ) ਅਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਫੁੱਡੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹

ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋੜ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਖਧਾਰ ਤੇ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਯਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਯਾ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਸਤ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਂ ਹੀ 'ਅਸਤ'। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਯਾ ਨੂੰ 'ਅਠਿਰਵਰਠੀਯ' ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਅਠਿਰਵਰਠੀਯ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।²

ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਾਯਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਰਕਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਸਰੂਪ ਹੈ - ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਥਿਯਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਬਨੰਡ ਆਦਿ ਖਾਰਾਕਾਂ ਨੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।³

1. a) Jandadiya Karika (Translated by Anand Ashram), p. 9.

ਦੇਖੋ: b) Prof. Hiriyanna, Bhartari Prapanch, Proceedings of Third Oriental Conference, Madras 1924, pp. 105-109.

ਦੇਖੋ: c) Vachaspati Misra, Bhamati (Braham Jatra), pp. 5-11.

d) Panch Dashi, (edited by G.N. Jha), pp. 7-11.

2. ਦੇਖੋ: a) ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ', ਪੰਨਾ 9.

b) 'ਜੇਵਨ ਮੁਕਤਿ ਵਿਵੇਕ', (ਸੰਪਾ. ਯਾਨੰਦ ਯਾਦਵ), ਪੰਨੇ 18-20.

c) Vedanta Sar (trans. by G.A. Jacob), pp. 7-11.

d) Naishkarmya Sidhi (ed. Hiriyanna), pp. 9-15.

3. ਦੇਖੋ: a) Encyclopedia of Religion and Ethics (Visistadvait. by A.S. Keith).

b) Ramanuja, Ri dh. sava, pp. 1-15.

c) ਉਹੀ, 'ਕੀਤਾ ਭਾਸ਼ਣ', ਪੰਨੇ 21-30.

d) ਨਿੰਬਾਰਕ, 'ਵੇਦਾਂਤ-ਪਾਰਿਜਾਤ-ਸੋਰਠ', ਪੰਨੇ 7-15.

ਉਕਰਚਾਰਯ ਦੇ ਇਸ ਮਾਯਾਵਾਦ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਰਠ ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾਪਣੀ ਖਾਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਮ ਬੇਨ ਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਦਾ ਖਰਬ ਮਿਥਿਆ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਫਿੰਨ-ਡੰਕੂ ਖਾਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਮਾਯਾ ਨੂੰ - ਮਾਇਆ - ਇਹ ਨਿਖਤੀ ਰੂਪ ਮਿਠਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖਰਬ ਹੋਇਆ ਧਨ ਸੰਪਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਲਈ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਇਹ ਹੀ ਉਕਰਚਾਰਯ ਦੀ ਮਾਯਾ ਦਾ ਖਾਧੁਨਿਕ ਰੂਪ।¹

ੲ) ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ: ਉਕਰਚਾਰਯ ਦੀ ਮਾਯਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਦਾਚਾਰ, ਵੈਰਾਗ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਮੁਕਤ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਡਰਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੜੇਤ ਦੇ ਖਨਕੂਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਤੰਕੂ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਨਕੂਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਬੰਨ੍ਹ ਜੋੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਕਰਚਾਰਯ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਡਰਤੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਡਰਪੂਰ ਹਨ। ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਖੜੇਤਵਾਦੀ 'ਮਧੁ ਸੁਦਨ ਸਰਸਵਤੀ' ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਕੁੰਠਾਂ ਵਿਚ ਭਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਡਰਤੀ ਦੇ ਸੁਲੇਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕੋਠ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਾਰੇ ਖੜੇਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਪਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਮੰਨਣਾ ਹਰ ਇਕ ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।²

ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾੰਡ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ - ਸੁੱਧ ਭਾਵਨਾ - ਹੀ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਨੇ ਭਵਾਨ ਉਕਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖਾਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਮੁੱਢ 'ਬਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੰਮਿ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਉਦੈਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।³ ਇਸ ਕਰਨ ਦੇ

1. ਏਥੇ: ੳ) ਪਰਸੁਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, 'ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਨੇ 15-25.

ੲ) ਡਾ. ਵਾਸਦੇਵ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਬੀਰ ਬੋਰ ਮਾਯਾ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ', ਪੰਨੇ 102-115 (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ).

2. ਏਥੇ: T.G. Minkar, The Making of the Vedanta, pp. 50-60.

3. ਏਥੇ: a) H.L. Sharma, Madon of Vedanta, pp. 5-6 (introduction).

b) R.N. Dandekar, Insights into Hinduism, pp. 8-11.

c) Max Muller P., Vedanta Philosophy, pp. 21-25.

ਕਿਸੇ ਪਾਖੰਡ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖਾਪਣੀ ਖੜੋਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਕ ਨੈਸ ਧਰਾਤਨ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਖੜੋਤਵਾਦ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾ ਮੂਲਕ ਭਰਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।¹

ਸ) ਮੁਕਤੀ: ਚੁੰਕਿ ਭਾਬਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੜੋਤਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ:

- 1) ਧਰਮ,
- 11) ਖਰਬ,
- 111) ਕਾਮ,
- 1v) ਮੋਕਸ਼।

ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਕਸ਼ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।'²

'ਗਿਆਨ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਖੜੋਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਜੀਵ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨੀਂਹ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਦਰਦ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤੇ ਖੋਧੀਆਂ ਦੇ 'ਠਿਕਵਾਣ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਠਿਕਵਾਣ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਵੇ ਦੇ ਬੁਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨੀਂਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨੀਂਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ' ਉੱਥੇ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਖਾਤਮ ਵਾਦੀ ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਾ ਲਈ ਵੇਦਾਂ,

1. ਦੇਖੋ: a) S.K. Belvalkar, History of Indian Philosophy, Vol. II, pp. 4-9 (Introduction).

b) Dr J.N. Sinha, History of Indian Philosophy, pp. 11-15 (Introduction).

2. ਦੇਖੋ: a) H.L. Sharma, Wisdom of Vedanta, pp. 9-11 (Introduction).

b) C.C.J. Webb, History of Philosophy, pp. 21-25.

c) Dr J.N. Sinha, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 97-99.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਉਧਰਿਤ ਕੀਤੇ।¹

ਸ਼੍ਰੀਕਰਾਰਾਜ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਿਛਲੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀਕਰਾਰਾਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ੇਰਵਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3) ਬਸ਼ਟਾਂਕ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾ

ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਰਾਜ ਖੋਰ ਦੇ ਚੱਠ ਚੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰੋਧ' (*योगਸ਼ੁਲੋਕ ਤਿਜ ਰਾਜਿ ਨਿਰੋਧ*) ਸੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਚੱਠ ਚੰਡਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਲਈ ਚੱਠ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੱਠ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਖੋਰ ਦੇ ਚੱਠ ਚੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਠ ਚੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ੳ) ਯਮ: ਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਜਮ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨ ਯਦਿ ਵਸੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਯਾਪਣਾ ਨਿਬੰਧਿਤ ਰਖਣਾ 'ਯਮ' ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ ਅਭਿੰਸਾ, ਸੰਚ ਖੋਲਣਾ, ਚੇਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਬੁਧਮਚਰੀਯ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਕੁਹਿਠ ਨਾ ਕਰਨਾ — ਇਹ ਪੰਜ 'ਯਮ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ।²

ਅ) ਨਿਯਮ: ਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾ ਨਿਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਯਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪਰਿਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਿਬੰਧਿਤ ਯਾਪਣੀਆਂ ਮਨ ਯਦਿ ਵਸੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ³ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਕਾਰ ਹਨ:

1. ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ,
2. ਸਤਿਸ਼ੁ,
3. ਤਪ,
4. ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ
5. ਟੀਸ਼ੁਵਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੁਵਾਸ ਕਰਨਾ।

1. ਟੀਪੋ:
  - a) Hoog, Mah svar, Bhakti Ratnakar of Shankar Deva, pp. 7-9 (Introduction).
  - b) K.M. Tewari, Comparative Religion, pp. 21-25.
  - c) S.C. Chaudhary, Hindu Religion and Cultures an Outlook.
2. 'ਖੋਰ ਦਰਸ਼ਨ' ਚੰਦ੍ਰਸੇਨ, ਸੁਕੁ 18.
3. ਟੀਪੋ: ੳ) 'ਖੋਰ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਕੁ 30.
 ਅ) ਉਗੀ, ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਕੁ 32.
 ਈ) Patanjala Raja Yoga (Ed. Swami S.P. Saraswati), pp. 21-30.

ੲ) ਘਸਣ: ਘਸਣ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ - ਬੇਠਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਬਹਿਣੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨਈਂ ਬੇਠਣ ਦੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਈਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਖੜੇ ਇਕੋ ਹੀ ਮੁਢਾ ਵਿਚ ਬੇਠਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਰਕਕਾ ਖੰਡਿਆਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂਕਿ ਇਕ ਥਾਂ ਡਟ ਕੇ ਬੇਠਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖੰਡ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਮਹਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਘਪਣਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਢੀਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਥਰਾ ਖੜੇਪਵਿਤਰ ਬਣਵੇ। ਠੇਕਾਂ ਦੀ ਖਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਯੋਗੀ ਥਾਂ ਦੇਰ ਤੀਕ ਇਕ ਮੁਢਾ ਵਿਚ ਬੇਠਣ ਦਾ ਖੰਡਿਆਸ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਇਸਨੂੰ ਘਸਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੇਠ ਸਕਦਾ ਉਸਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਖੰਡਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ 84 ਘਸਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਠੇਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਘਸਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।¹

ਸ) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ: ਰਾਜ ਯੋਗ ਖੜੇ ਹਨ ਯੋਗ ਦੇਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਾਹ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖਾਸ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ (ਸਾਹ) ਨੂੰ ਘਪਣੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਰਖਣ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਈਂ, ਘਪਣੀ ਸਿਧਤ ਖੜੇ ਨੀਂ ਉਮਰ ਨਈਂ ਚੁਗੁਰੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ² ਨੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹਨ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਘਪਣੀ ਯੋਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹ) ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ: ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਠ ਨਰਣਾ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਘਸਣ ਖੜੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਢੀਕੀ ਖੜੇ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਰਾਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਠ ਮੁਕਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਦੀ ਖਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

ਕ) ਧਾਰਨਾ: ਧਾਰਨਾ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਚਿੰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕਾਣਾ। ਪਤੰਜਲੀ⁴ ਖਨੁਸਾਰ ਸੁਗੀਠ ਦੇ ਖੰਡਰ ਜਾਂ ਸੁਗੀਠ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਮੁਰਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵੱਠ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਖੰਡਿਆਸ ਧਾਰਨਾ ਖਖਵਾਉਂਦਾ

1. ਏਏ: 'ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ' ਪਾਦ ਦੂਸਰਾ, ਸੁਕ 46, 47, 48.

2. ਏਏ: ਉਗੀ, ਪਾਦ ਦੂਸਰਾ, ਸੁਕ, 49, 50, 51, 52.

ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਹੋਰ ਏਏ:

Yogi B. Korn, Yoga for the Mind, pp. 10-12.

3. 'ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ' ਪਾਦ ਦੂਸਰਾ, ਸੁਕ 54-55.

4. ਉਗੀ, ਪਾਦ ਤੀਸਰਾ, ਸੁਕ 1.

ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਵਚਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਖੋਰ ਦੇ 'ਸਮਾ', 'ਨਿਸਮਾ' ਆਦਿ ਵੰਡ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬੀਤਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਰਥਾਤ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਖ) ਧਿਆਨ: ਧਿਆਨ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼, ਭਾਵ ਜਾਂ ਥਾਂ ਨਾਨ ਚਿੰਤ ਦਾ ਖਟੁਟ ਖਣੇ ਖਰੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ - ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੇਕਾਂ ਨੇ 'ਤਾਕੀ' ਜਾਂ 'ਤਾਨੀ' ਨਰਾਉਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਇਸ ਧਿਆਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਧਿਆਨ', 'ਸਮਾ' ਖਣੇ 'ਨਿਸਮਾ' ਆਦਿ ਖੋਰ ਦੇ ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਨਖੜਵਾਂ ਖਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਚਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਿਆਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਦੀ ਖਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹੀ ਮੁਰਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨੇਕਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਤਮੇ ਕੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭੁੱਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵੱਠ, ਰਜੋਕੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਭੁੱਤਾਖ ਖੋਧਿਕਾਂ ਜਾਂ ਸੁਰਬੀਰਾਂ ਵੱਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕੁਣੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਭੁੱਤਾਖ ਕੋਮਠ ਖਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਟੇਵਰਿਕਾਂ ਵੱਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਠ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਨ ਥੀ ਆਪਣੇ ਇਸੁਟ ਟੇਵਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।²

- ਗ) ਸਮਾਧੀ: ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਖਵਸਥਾ ਸਮਾਧੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਸੁਬਟ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਚਿੰਤ ਦੀਖ ਖਨੇਕ ਵਿਰਤੀਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਖਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਨੇ ਥੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਉੱਟੇ ਖਣੇ ਉਸਦਾ ਖਸਤਿਤਵ।

ਪਤੰਜਲੀ³ ਦੇ ਸਮਾਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਤ ਖਨੇਕਾਂ ਵਿਰਤੀਖਾਂ ਦੀਖਾਂ ਖ਼ੀਮਟਖੇਰੀਖਾਂ ਵਿਚ ਰਸਿਕਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ

1. 'ਖੇਰੰਡ ਸਹਿਤ' ਖੇਰਿਲੀ ਖਨੁਵਾਟ (ਖਨੁਵਾਟਕ: ਆਰ. ਡੀ. ਬਸੂ) ਪੰਨੇ 5-8.

2. 'ਖੋਰ ਵਰਸ਼ਨ' ਪਾਟ ਤੀਸਰਾ, ਸੂਕੁ 3.

3. ਉਚੀ, ਪਾਟ ਤੀਸਰਾ, ਸੂਕੁ 4,5.

ਵਿਪਰੀਤ ਸਾਧਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਅਸਮਾ', 'ਨਿਸਮਾ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਚਿੱਤ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਾਧਕ ਵੀਚਾਰੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਇਕਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਆਮ ਸੰਸਾਰੀ ਧੰਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ ਅਧਿਯਾਤਮ ਵੱਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਖਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਸਾਧਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਅਤੇ ਨੈਕ-ਕੰਠਿਯਾਣ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਤਾਂ ਹਨ।¹

4) ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾ

ਪਟੰਜਲੀ ਦੀ ਰਾਜ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ 'ਅਤਸਮਾਇੰਦ੍ਰ ਨਾਥ' ਆਦਿ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗੰਧ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ, ਛੇ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਸੋਲਹਾਂ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।² ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਦਸਮ ਰੁਖਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।³ ਇਸ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਾਧਨਾ ਧੰਧਰੀ ਨੂੰ ਆਮ ਟੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਧੰਧਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴

1. ਦੇਖੋ: S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 35-40.

2. ਦੇਖੋ: (ੳ) ਡੇਢੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਿਰਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 53-63.
 (ਬ) 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਪਕਾ', ਪੰਨੇ 9-11.

3. ਦੇਖੋ: (ੳ) 'ਸਾੰਡਿਨਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਪੰਨੇ 8-10.
 (ਬ) 'ਯੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਪੰਨੇ 1-3.
 (ੲ) 'ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਿਤਾ', ਪੰਨੇ 7-9.

4. ਦੇਖੋ:

(ੳ) ਫਿਰੋਜ਼ਗੜੀਦ, ਵੇਦੋ ਮੋ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 81, 83.

(ਬ) ਜਸਦੇਵ ਪੁਰੀ, ਯੋਗ ਤਤੁ ਮੀਮਾਂਸਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 149-150.

(ੲ) ਤਾਰਾ ਚੰਦ, ਯੋਗ ਵਿਕਿਯਾਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 230-231.

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਖਰਬ

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨਯ ਖਰਬ ਮਠ ਨੂੰ ਹਠ ਪੁਰਾਣਕ ਵੰਗਾਰ ਵਲ ਲਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਰਬ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' ਵਿਚ 'ਹ' ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਅਤੇ 'ਠ' ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਵਾਰਡ ਸੁਬਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਮੇਠ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਦੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਨਯਰੋਣ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਵੀ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਇਹੋ ਖਰਬ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਤੰਜਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਤੇ ਘਿੱਠਿ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਤੰਜਨੀ ਨੂੰ 'ਵਾਦਿ ਯੋਗ ਖਰਾਰੀਯ' ਗਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਕੁਝ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਪਰਿਪਾਕਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨਾਨ ਜੋਕਨ ਦੀ ਠੋਸੁਸੁ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਨਪਠਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰਾਰੀਯਾਂ ਵਿਚ 'ਮਤਸਯਵਿੰਦ ਨਾਥ' (ਮਫੰਦਰ ਨਾਥ), 'ਠੇਰਖ ਨਾਥ', 'ਚਰਪਟ ਨਾਥ', 'ਜਨੀਯਰ ਨਾਥ' ਅਤੇ 'ਚਤੁਰੰਗ ਨਾਥ' (ਚੇਰੰਗੀ ਨਾਥ) ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।³

ਹਠ ਯੋਗ: ਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਯੋਧਤੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਤੰਜਨੀ ਦਾ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨਾ ਯੋਧਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਝਾਰੇ ਯੋਗ ਖਰਾਰੀਯ ਸੁੰ ਮੋਤੀ ਨਾਥ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨੀਮੀ ਖੋਖ ਮਰਠੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਪਤੰਜਨ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।"⁴

1. 'ਹ' ਸੂਰਜ 'ਠ' ਚੰਦ੍ਰਮਾ — ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗ (ਸੰਬੰਧ) ਕਰਨਾ ਹਠ ਯੋਗ ਹੈ — ਭਾਵ ਇਕਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਨ ਜੋਕਨ।
ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨਰੋਸ਼', ਪੰਨਾ ੩੫੪
2. 'ਠੇਰਖ ਸੁਰਕ', 'ਠੇਰਖ ਸੀਰਤਾ', 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', 'ਖੇਰੰਗ ਸੀਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ' ਵਾਦਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ (founders) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰਾਰੀਯਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
3. ਦੇਖੋ:
ਠੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਕਾ ਵਿਸ਼ਯ ਪਰਿਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 62, 63.
4. ਦੇਖੋ: ਮੋਤੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਪਤੰਜਨ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 248-255.

a) H. L. Sharma, The Psychodynamics of Yoga, pp. 7-10.
b) H. L. Sharma, Yoga Techniques of Psychology, pp. 25-28.

ਪਤੰਜਲ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਹਠ ਯੋਗ,
- 11) ਮਠ ਯੋਗ,
- 111) ਨਸ ਯੋਗ
- 1v) ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਯੋਗ

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਕਤੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਤ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਨਾਦ ਯੋਗ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪੁਰੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਯੋਗ ਰਾਜ ਯੋਗ ਹੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਆਦਿ ਹੋਰ ਯੋਗ ਇਸ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਵਿਧੀ ਬੜੇ ਬੁਰੇ ਬੰਤਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਫੰਡ ਕੇ ਚੌਤਮ ਤਿੰਨ ਖੰਡ 'ਧਾਰਨਾ', 'ਧਿਆਨ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਧੀ' ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ, ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕੌਠ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ, ਆਮ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਆਸਟ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਅਭੇਠ ਆਸਟ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਇਕਤਾਰਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਜੋੜ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਜੁੜਨ ਦੀ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ¹ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।"

1. 'ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ' ਅਧਿਆਇ 7, ਸ਼ਲੋਕ 64.

(ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੋਗੀ ਸ੍ਰੀ ਰੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਅਪਾਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ)

ਦੇਖੋ: ਰੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ

ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਮੁਖ ਖੰਡ

ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਹਠ ਖੋਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਤ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

- ੳ) ਖਟਕਰਮ (ਸੁਟ ਕਰਮ)
- ਅ) ਯਾਸਟ
- ੲ) ਖੁਦਾ
- ਸ) ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ
- ਹ) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ
- ੳ) ਧਿਆਨ
- ਖ) ਸਮਾਧੀ

ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਅਸੁਟਾੰਗ ਖੋਰ ਦੇ ਯਮ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਖੰਡ ਹਠ ਖੋਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖਟ ਕਰਮ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਇਹ ਦੋ ਤਵੰ ਖੰਡ ਜੋੜੇ ਕਏ ਹਨ।

ੳ) ਖਟਕਰਮ (ਸੁਟਕਰਮ): ਸੁਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਧੀ (ਕਾਯਾ ਸੋਧਣ) ਲਈ ਹਠ ਖੋਰੀਆਂ ਨੇ ਛੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਯੋਤਿ
- 11) ਬਸੁਤਿ
- 111) ਠੋਤਿ
- 1v) ਠੋਲਕੀ (ਠੋਲਿ, ਲਿਠੁ ਠੀ)
- v) ਤ੍ਰਾਟਕ
- v1) ਕਪਾਠ ਭਾਤਿ

1) ਯੋਤਿ - 'ਯੋਤਿ' ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਰਾਠੂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - 'ਯੋਰ ਰੁੱਝਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਖੋਰ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਹੈ - ਦੋ ਉੱਤਲ ਚੋੜਾਂ ਅਤੇ ਅਠ ਦਸ ਹਥ ਨੀਮਾ ਕਪੜਾ ਫਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਠਣਾ ਅਰ ਚੋੜਾਂ ਚਿਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੰਤੜੀ ਦੀ ਮੇਠ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਅਭਿਯਾਸੀ 'ਯੋਤਿ' ਵਰਤਦੇ ਹਨ।'

1. ਦੇਖੋ: ਰਾਠੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਖਟਕਰਮ (ਯੋਤਿ).

ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਹਠ ਖੋਰ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', ਪੰਨੇ 9-13.   ਅ) 'ਰੋਰਖ ਸੰਹਿਤਾ', ਪੰਨੇ 7-12.

11) ਬਸਤਿ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ੁਸ਼ਬਾਰ - "ਵਸਤੀ ਨਾਭੀ ਤਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਛੀ ਉੱਚੇ ਠੀ ਲੀਮੀ ਉੱਚੇ ਜਿਤਨੀ ਮੋਟੀ ਬੋਲੀ ਬਾਸ ਦੀ ਠਨਕੀ ਨੇ ਕੇ ਚਾਰ ਉੱਚੇ ਰੁਦਾ ਵਿਚ ਰਝਾਉਣੀ ਖਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਬਨ ਠਾਠ ਉਸ ਰਾਗੀ ਜਨ ਖਿੱਚਕੇ ਖਿੱਚਕੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੀ।" ¹ ਹਠ ਖੋਤ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ 'ਬਸਤਿ ਕਰਮ' ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਖੋਤ ਦੇ ਰੁੱਝਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

111) ਠੇਤਿ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - "ਇਛੁ ਗਿਠ ਲੀਮੀ ਸੂਤ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬਗੀਕ ਖਤੋ ਮਨਾਇਮ ਨੇਕੇ ਨੰਕ ਵਿਚ ਰਝਾਉਣਾ ਖਤੋ ਉਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਮੂੰਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕੱਢਣਾ ਖਤੋ ਏਵੇਂ ਸਿਰੇ ਫੜਕੇ ਹੋਠੀ ਹੋਠੀ ਨੰਕ ਖਤੋ ਕੰਠ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨੀ।" ² ਕਾਯਾ ਸ਼ੁਧਨ ਲਈ ਇਸ 'ਠੇਤਿ ਕਰਮ' ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1v) ਠੇਲਕੀ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਸ਼ਬਾਰ - "ਏਵੇਂ ਕੰਨ੍ਹੇ ਠੀਵੇਂ ਕਰਕੇ, ਪਿੱਠ ਦਾ ਵਠ ਕੱਢਕੇ ਸਿਧੇ ਬੈਠਣਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਬਨ ਠਾਠ ਧੇਟ ਨੂੰ ਸਜਿ ਖੱਬੇ ਉਪਰ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲਾਇਮਾਨ ਕਰਨਾ ਜਿਵੇਂ ਮਧਾਣੀ ਦੇ ਠਿਰਠ ਤੋਂ ਮਟਕੇ ਵਿਚ ਦਗੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ³ ਇਸ ਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧੀ/ਠੇ ਇਸ ਸੁਧੀ ਉਤੇ ਹਠ ਖੋਤ ਦੇ ਰੁੱਝਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੇਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

v) ਤ੍ਰਾਟਕ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਸ਼ਬਾਰ - "ਠੇਤਰਾਂ ਦੀ ਟਕ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਤੇ ਲਾਕੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਈਂ ਇਕ ਰਸ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਠੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਨ ਖਾ ਕੇ ਠਚੁਰ ਬਕ ਨਾ ਜਾਵੇ।" ⁴ 'ਤ੍ਰਾਟਕ ਕਰਮ' ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਗੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਧਿਯਾਨ ਦੀ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. ਏਥੇ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਬਸਤਿ).

ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਏਥੇ:

ੳ) 'ਸਾਭਿਲਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਪੰਨੇ 9-11.

ਖ) 'ਠੇਰਖ ਸੁਤਕ', ਪੰਨੇ 7-11.

2. ਏਥੇ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਠੇਤਿ).

ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਏਥੇ:

ੳ) 'ਥੇਰੰਡ ਸੀਹਤਾ', ਪੰਨੇ 24-25.

ਖ) 'ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ', ਪੰਨੇ 9-11.

3. ਏਥੇ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਖਟਕਰਮ (ਠੇਲਕੀ).

4. ਏਥੇ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਤ੍ਰਾਟਕ).

ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਏਥੇ:

ੳ) 'ਠੇਰਖ ਸੀਹਤਾ', ਪੰਨੇ 15-16.

ਖ) 'ਠੇਰਖ ਸੁਤਕ', ਪੰਨੇ 9-11.

੧) ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ — ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਖੁਸ਼ਾਰ — 'ਕੁਸ਼ਾਰ ਦੀ ਹੋਰੀ ਵਾਰ ਚੇਰਕ, ਪੁਰਕ ਦੇ ਖੰਡਾਸ ਨਾਨ ਪੁਣਾ ਨੂੰ ਸਾਰਿ ਬਾਰਿ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਖਣੇ ਉਡਾਰਨਾ।' ਪੁਣਾ ਉਠੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੰਜਮ ਸਿਧ ਕਰਨ ਨਈ 'ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ ਕਰਮ' ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਾਮੀ ਰੀਸ਼ਥਰਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਸਿੱਧ ਖੋਰ ਢਾਠੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਖੰਡਾਸ ਕਿਸੇ ਖਣੁਕੀ ਖਣੇ ਖੋਰ ਕੁਰੂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।²

ਬ) ਖਾਸਟ: ਪਰੰਜਲੀ ਦੀ ਖਾਸਟ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੋਧੀ ਡਿੱਠ ਹੈ ਹਠ ਖੋਰ ਦੀ ਖਾਸਟ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਖਣੇ ਸਾਧਨਾ। ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਨਈ ਖਣੇ ਮਠ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਨਈ ਕਈ ਖਾਸਟਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਖੋਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜੁੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਖਾਸਟ ਮਿਥੇ ਕਈ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਰਾਸੀ ਨੌਂ ਖਾਸਟਾਂ ਦਾ ਉੱਲਖ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਕੁੰਢਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਭਰਵਾਨ ਨੇ 84 ਨੌਂ ਖਾਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ 84 ਖਾਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਖੋਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਚੇਰਾਸੀ ਖਾਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 33 ਖਾਸਟ ਬਹੁਤ ਠਾਠਦਾਇਕ ਹਨ। ਕੁਝ ਹਠ ਖੋਰੀ ਕੇਵਲ 4 ਖਾਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਖਾਸਟ ਨੂੰ ਸਰਬਸੰਸ੍ਰੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।³

ੲ) ਮੁਦਾ: ਹਠ ਖੋਰ ਖੁਸ਼ਾਰ ਖੋਰ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਖਾਦਿ ਖੰਠਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਮੁਦਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

'ਖੋਰ ਮੋਰ ਖੁਸ਼ਾਰ ਨਿਸੁਸੁ ਦੀ ਇੱਕ ਗੀਰਿ, ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਮੁਦਾ ਇਸ ਨਈ
ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਨੇਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।'⁴

1. ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ).

ਵਿਸਥਾਰ ਨਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਠਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ', ਪੰਨੇ 7-9.   ਖ) 'ਖੋਰ ਬੀਜ', ਪੰਨੇ 6-9.

2. ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਖਟਕਰਮ (ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ).

ਵਿਸਥਾਰ ਨਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਖੋਰ ਬੀਜ', ਪੰਨਾ 9.   ਖ) 'ਸਿਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ', ਪੰਨਾ 11.

3. ਦੇਖੋ: ਸੁਖਾਮੀ ਰੀਸ਼ਥਰਾਨੰਦ, ਵੇਦੋ ਮੋ ਖੋਰ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 84-85.

4. ਦੇਖੋ: ਭਾਈ ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' (ਮੁਦਾ).

ਇਹਨਾਂ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਿੱਠੇ ਹੀ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਜਾਣੇ ਹਨ; ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਇਹ ਹਨ — ਮਹਾ ਮੁਦ੍ਰਾ, ਨੱਠੇ ਮੁਦ੍ਰਾ, ਖੇਰਗੀ ਮੁਦ੍ਰਾ, ਛੱਤੇ ਸ਼ਾਂਡੀ ਮੁਦ੍ਰਾ।¹

- ਸ) ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ: ਹਠ ਖੋਰ ਦਾ ਇਹ ਬੰਨ ਰਾਜ ਖੋਰ ਤੋਂ ਠਿਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।²
- ਹ) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ: ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਬਾਰੇ ਹਠ ਖੋਰ ਛੱਤੇ ਰਾਜ ਖੋਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਠਾਨ ਰਚਰਚ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ।³ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਧਨਾਂ ਹਠ ਖੋਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਖੋਰ ਦੀ) ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚੁਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੀ ਰਚਰਚ ਹਠ ਖੋਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਉੰਨੀ ਰਾਜ ਖੋਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਠਗੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਬਾਰੇ ਮਹਾਠ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਖੋਰ ਦਾ ਚੋਖਾ ਬੰਨ, ਖੋਰ ਸੁਤਰ ਵਿਚ ਸੂਸ ਦੇ ਬੰਦਰ ਬਾਹਰ ਖਾਉਣ ਦੀ ਚਾਨ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਵਸ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ। ਛਤ੍ਰੀ ਰਿਖੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਖੋਰ ਨੇ ‘ਓਛੰ ਭੁਰ ਭੁਛ: ਸ੍ਰੁ’ ਸਹਿਤ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਰਾਇਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜਪ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ।”⁴

ਪਤੰਜਲ ਖੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ — ਪੁਰਕ, ਕੁੰਡਕ ਛੱਤੇ ਰੇਚਕ। ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਚੌਠ ਭੇਦ ਹਨ — ਇਹਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਹਠ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਖਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸੁ ਖਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਤਕ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਸਵੀਕਾਰ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ‘ਹਠ ਖੋਰ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ’, ਪੰਨੇ 35-36.
 ਖ) ‘ਕੋਰਖ ਸੁਤਰ’, ਪੰਨੇ 17-21.
 ਏ) ‘ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ’, ਪੰਨੇ 17-21.
2. ਦੇਖੋ: ੳ) ‘ਕੇਰੀਰ ਸੀਹਤਾ’, ਪੰਨੇ 41-44.
 ਖ) ‘ਠਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ’, ਪੰਨੇ 23-25.
 ਏ) ‘ਕੋਰਖ ਸੀਹਤਾ’, ਪੰਨੇ 38-40.
3. ਦੇਖੋ: ੳ) ‘ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀਕ੍ਰਹ’, ਪੰਨੇ 51-61.
 ਖ) ‘ਖੋਰ ਬੀਜ’, ਪੰਨੇ 21-25.
 ਏ) ‘ਕੋਰਖ ਸੀਹਤਾ’, ਪੰਨੇ 17-21.
4. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ‘ਮਹਾਠ ਕੋਸ਼’ (ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ).

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾਰ ਸਤੰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਿਉਂਕਿ ਮਠ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸਦਾ ਅੰਤਰਿਕਸ ਚੁਰੁਰੀ ਹੈ।

ਕ) ਧਿਆਨ: ਧਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੌਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਕ ਨੇ ਜਾਂ ਹਰ ਇਕ ਭਰਤ ਨੇ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।² ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਠਾਠਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਰਵਿੰਦ' ਜਿਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤੰਜਲੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਤਕ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ ਜਾਂ ਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵ ਧਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ 'ਧਿਆਨ ਯੋਗ' ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਇਕ ਖੰਡ ਤੋਂ ਅਰਾਹ ਵਧ ਕੇ ਇਕ ਪੂਰਨ

1. ਵੇਖੋ: ਓ) 'ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ' ਪੰਨੇ 17-21.

ਖ) 'ਯੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਪੰਨੇ 25-31.

ੲ) 'ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ', ਪੰਨੇ 21-28.

ਸ) 'ਯੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਪੰਨੇ 17-21.

2. ਵੇਖੋ: ਓ) 'ਯੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਅਧਿਆਇ 7, ਸ਼ਲੋਕ 51.

ਖ) 'ਧਿਆਨ ਬ੍ਰਿਟੂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਅਧਿਆਇ 6, ਸ਼ਲੋਕ 5.

ੲ) 'ਯੋਗ ਕੁੰਡਲੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ਲੋਕ 51.

3. ਵੇਖੋ: ਓ) 'ਬ੍ਰਿਹ-ਉਤਰ-ਨਿਰਾਯ' (ਸੀਏ. ਡੀ. ਡਟਾਰਾਗੋਸ਼ਾ), ਪੰਨੇ 711-712.

ਖ) ਰਾਮਦਾਸ, ਸਮਾਧਿ ਯੋਗ ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 502.

4. Arvinda, Divine Life, Vol. I, p. 151.

5. Yoganand, autobiography of a Yogi, pp. 51-55.

ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹

ਧਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ: ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਠਯੋਗ² ਦੇ ਕੁਝ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

- 1) ਸਥੂਲ ਧਿਆਨ   11) ਜੋਤੀ ਧਿਆਨ   111) ਸੁਖਮ ਧਿਆਨ

‘ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ’, ‘ਯੋਗ ਸ਼ੁਭਰ’ ਆਦਿ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ‘ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਧਿਆਨ’ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਧਿਆਨ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ⁴ ਵਿਚ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ:

- 1) ਧਿਆਨ-ਧਿਆਨ   11) ਓਕਾਰ ਧਿਆਨ   111) ਸੋਹੰ ਧਿਆਨ

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੰਡ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਖ) ਸਮਾਧੀ: ਸਮਾਧੀ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦਾ ਚੌਥਾ ਠੰਡਾ ਠੰਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਠੰਡੀ ਪੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਕਰਨ ਮੰਡਲ (ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ) ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਪੁਰਾ ਟੇਣਾ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਠੰਡਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵

1. ਏਥੇ: ਹਨੂਮਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪੌਦਾਰ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ, ‘ਪਰਮਾਰਥ ਪੱਥ’, ਪੰਨੇ 453-467.

2. ‘ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ’ ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ੁਲੋਕ 18.

3. ਏਥੇ: ਪ੍ਰੋ. ਮਾਜੂਮਦਾਨ, ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਯੋਗ, ‘ਪਰਮਾਰਥ ਪੱਥ’, ਪੰਨੇ 640-647.

4. ‘ਯੋਗ ਕ੍ਰਮਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ’, ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ੁਲੋਕ 32.

5. ਏਥੇ: 6) ‘ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ’, ਪੰਨੇ 17-21.

ਬ) ‘ਯੋਗ ਸਿੱਧਾਂਤ’, ਪੰਨੇ 25-31.

ਦ) ‘ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ’, ਪੰਨੇ 21-28.

ਸ) ‘ਯੋਗ ਸਿੱਧਾਂਤ’, ਪੰਨੇ 17-22.

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁਝ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕੱਠ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਤੋਈ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ¹ ਵਰਗੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਸਮਾਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਸੁੱਤੇ ਪਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚੇ (ਆਤਮ ਰਿਖਾਨ) ਆਦਰਸ਼ ਵਠ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ 'ਮੁੜ ਸਮਾਧੀ'² ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ

ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਯਾਈ ਹੈ। 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਰਾਜ ਯੋਗੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਅਤੇ 'ਆਸਣ' ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਫ਼ ਸੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਬਠ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਯੋਗੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧਕ (ਨਕਲ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼) ਹੈ ਸਮਾਧੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹਠ ਯੋਗੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਅਤੇ 'ਆਸਣ' ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਬਠ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 84 ਆਸਣਾਂ ਅਤੇ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਦੇ ਅਨੇਕ ਤੈਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਮੁਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।³

1. ਏਥੇ: ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਤਥਾ ਯੋਗ ਬਿਭੂਤਿ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 732-742.

2. ਪ੍ਰੋ. ਮਾਜੂਮਦਾਰ, ਡਿਵਿਥ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 645.

3. ਏਥੇ:

ਓ) ਦਾਮੋਦਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਯੋਗ ਤਥਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 36.

ਅ) ਜਯ ਦਯਾਨ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 45.

ੲ) ਬਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਜ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 51.

11) ਰਾਜ ਖੇਡੀ ਕਾਯਾ ਸੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾ ਬਠ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਥੂਠ ਸੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਕੇ ਡਾਵਾਂ ਖੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਖਿੱਚਕ ਬਠ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖਾਸਤ ਯਾਦ ਨਾਠ ਇਹਨਾਂ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਹਠ ਖੇਡੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ', 'ਯਸਣ' ਯਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਯਾ ਸੁੱਧੀ ਲਈ 'ਠੇਠੀ' ਖੇ 'ਧੋਠੀ' ਯਾਦ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਖੇਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹

111) ਰਾਜ ਖੇਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਧੀ ਖਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਖਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਠ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਪਰੀਤ ਹਠ ਖੇਡੀ ਕਾਯਾ ਸੁੱਧੀ ਰਾਗੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਖੇਡ ਸੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਪਣਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਖੇਡੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਫ਼ਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਖਵਸਥਾ ਲਈ ਕੇਵਲ ਵਿਘਨ ਮਾੜ੍ਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

112) ਹਠ ਖੇਡੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗਰ ਦੇ ਖੇਦਰ ਕਈ ਕਮਨਾਂ ਖੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀਹੋਂਦ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਖੇ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹਠ ਖੇਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਖੇਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਜਾਂ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।²

113) ਹਠ ਖੇਡੀਆਂ ਖਨੁਸਾਰ ਸੁਗਰ ਦੇ ਨੌਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ ਖੇ ਦੱਸਵਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਠ' ਜਾਂ 'ਦਸਮ ਦੁਬਾਰ' ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਹਠ ਖੇਡੀਆਂ ਦੀ ਖਪਣੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਖੇਰ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।³

114) ਹਠ ਖੇਡੀ 'ਗ੍ਰੰਠਿਨੀ' ਸੁਕਤੀ ਖੇ ਉਲਛਦੇ ਜਰਾਉਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੁਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਨਾਂ, ਚੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸੁਕਤੀ ਦਸਮ ਦੁਬਾਰ' ਤੇ ਪੁਜਦੀ ਹੈ ਖੇ ਹਠ ਖੇਡੀ ਲਈ ਇਹ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਖੇਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਠਿਨੀ ਸੁਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।⁴

1. ਏਥੇ: 6) ਦਾਮੋਦਰ, ਸੰਪੂਰਣ ਖੇਰ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 206-207.

7) ਤਾਰਾ ਚੰਦ, ਖੇਰ ਵਿਗਿਆਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 231, 235.

8) ਨਿਰਯਾਨੰਦ, ਖੇਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 239, 241.

2. ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਖੇਰ ਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਿਰਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 53-56.

3. ਜਯ ਦਯਾਨ, ਖੇਰੀਯ ਖੇਰ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 45-48;

4. ਦਾਮੋਦਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਖੇਰ ਤ੍ਰੇ ਮੀਮਾਂਸਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 36-38;

੯੧੧੩

ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨਾਠ ਤਿੰਨ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਠਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ — 'ਇਕਾ', 'ਪਿੰਡਲਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਖਮਨਾ'। ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਤੋਂ ਪਏ ਹਟ ਕੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਚੁਣਿਆ, ਉਹ ਮਾਰਗ ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵਿਆਸ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਠ ਮੇਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚੌਥੇ ਚਲ ਕੇ ਹਠ ਯੋਗ ਨਾਠ ਤੌਰ ਮੌਰ, ਜਾਂਦੂ ਟੂਣਾ, ਡੂਰ ਯੋਮ, ਕੰਠ ਤਾਵੀਜ਼ ਆਦਿ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਠੀਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਚਿਰਕਾਠ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਵੰਨ ਢੁਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਮਠਾਂ, ਮੰਦਿਰਾਂ, ਸਮਾਧਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਪਿਯਾ ਖੋਜਾ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਖਾੜ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਤੁਠ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਹਲਕੇ ਮੰਡੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਧੌਕਾ ਪ੍ਰਦੀਪਕੀਤਾ।

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਠਾਕੀ-ਚਕੁ-ਕਮਠ ਸਾਧਨਾ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਯਾ ਸੁਖੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭੁਠ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਤਿੰਨ ਠਾਕੀਆਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਛੇ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਸੈਠਾਂ ਕਮਠਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ 'ਠਾਕੀ-ਚਕੁ-ਕਮਠ ਸਾਧਨਾ' — ਇਹ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

II ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਉਨੋਖਟਾਏਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਾੰਗ ਯੋਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉੱਠੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1 ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਦੇ ਬਾਰੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਸਰੂਪ: ਹਰਖ ਤੇ ਸੋਗ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਸਮਝਣ ਵਾਨੇ ਅਤੇ ਕਰੀਬੀ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਨੇ ਵੇਰਵਾ ਵਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਹਰਖ ਦੇਖਿ ਮਨੁ ਠਾਹੈ ਬਿਰਸਾਵੈ, ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਮੁਰਝਾਵੈ।
ਜਿਥੇ ਸੀਏ ਤਥੇ ਬਿਪਤਿ ਪਛਾਣੈ, ਬਿਰਮ ਮਰਿਠ ਨਠਾਵੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੇ ਪਰਮਪਦਿ ਰਾਤਾ, ਤਿਹੈ ਜਮੁ ਠਿਕਟ ਨਾ ਖਾਵੈ।¹

ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਖ ਸੋਗ ਅਦਿ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਸੰਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੱਛਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਇਹੀ ਸੰਕਲਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨਹਦ ਸੁਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਤਤਿ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੁਕਰੀ, ਸੁਖਮ ਤੱਤ, ਅਰਪਣ ਅਤੇ ਅਰਪਣ ਜਿਹੇ ਉਚੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਨਹਦ ਰਾਤਾ ਭਯਾ ਬਿਰਾਗੀ, ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦ ਨਾ ਭਾਵੈ।
ਅਨਭੀਠੈ ਸਿਉ ਸਹਿਜ ਪਤੀਨਾ, ਤਬ ਤੇ ਭਯਾ ਬਿਦਾਵੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੇ ਅਰ ਪਦਿ ਰਾਤਾ, ਕੈਸੇ ਅਠੈ ਪਦ ਪਾਵੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 15.

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਵੇਰਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਖਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਖ) ਵੇਰਾਰਕਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ: ਵੇਰਾਰ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਕੰਨਥਾਤ ਦੀ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵੇਰਾਰ ਭਾਵ ਦੀ ਬਲਕੀ ਉਸਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਰੂਪ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਰਾਰਕਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਖਾਧਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਿ ਭਜਨ ਕਾ ਫੇਦ ਕਰਬਾ। ਕਾਮ ਰੂਪ ਕਾ ਫੇਦ ਕਰਬਾ॥
 ਏਕ ਪਰ ਰਾਖਯੋ ਪੈਰ ਸਾਖੀ, ਮਾਨ ਮੋਹ ਮੰਤ ਮਾਰਥੇ ਹਾਥੀ॥

'ਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਮੋਹ' ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਸਾਧਕ ਦੀ ਵੇਰਾਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ-ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਵੇਰਾਰ ਭਾਵ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮੋਹ ਮਛੀ ਨਿਹਚਠ ਬਾਸਾ। ਜਰਨਕ ਜਟਾ ਸਿਰ ਦੇਖਯਾ ਤਿਮਾਸਾ॥
 ਧਯਾਨ ਹੁੰਕ ਸੁਰਤਿ ਸੇਠੀ ਸਮਾਣੀ। ਰਹਣ ਅਕਾਸ਼ ਕਾ ਛਾਯਾ ਨਿਰਸ ਉਭਾਣੀ॥

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਬੀ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਵੇਰਾਰਕਵਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਚਿਤਰ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ੲ) ਵੇਰਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ: ਵੇਰਾਰਕਵਾਨ ਸਾਧਕ ਜੀਸਾਰ ਦੇ ਮਿਥਿਯਾ ਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਠਾਠ ਖਾਪਣੀ ਨਿਕ ਨਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਾਰ ਭਾਵ ਦੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਸ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੁਮਿਟ ਭਈ, ਹੁੰਧੁ ਬਕਾ ਸਿਰਿ ਕਾਰੁ।
 ਜਿਸ ਖਸਮ ਵਿਸਾਰੀ ਠਾਠਕਾ, ਤਿਸ ਕਯੋ ਬਿਰੁ ਠਾਹ ਸੋਹਾਰੁ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੱਧਤੀ ਮੁਠਕ 'ਸੁਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਖਸਮ' - ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਸਾਰ ਭਾਵੇ ਵੇਰਾਰਕਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਮਣ ਮਰਠ ਦੇ ਚਕਰ ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਨਈਂ ਵੇਰਾਰਕਵਾਨ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੇ ਜਨਮੇ ਸੇ ਜਾਯ ਮਰਿ, ਜੇ ਖਵੈ ਸੇ ਜਾਯ।
 ਕਿਸ ਯੈ ਕਹੀਅਹਿ ਅਰਿ ਮੰਦਰ, ਹਉਮੈ ਸੀਰਿ ਕਾਨ ਬਲਾਯ ॥³

1: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 706, 707

2: ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 290.

3: ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 291.

ਵੇਰਾਡਵਾਨ ਦਾ ਡਕਤੀ ਡਾਵ ਖੜੇ ਸਤਿਸੰਗ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਤੀਬਰ ਟਿੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠਾਉਣਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਬਯੋਹਾਰ ਸੁ ਕਰਨੈ, ਦੇ ਦੇ ਨੈਨੇ ਸਾਈ।
ਠਾਠਕ ਡਕਤਿ ਰਤੇ ਬੇਰਾਗੀ, ਹਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬੁਧਿ ਪਾਈ॥¹

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪਾਪ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੇਰਾਗੀ ਨੂੰ ਡਕਤੀ ਦਾ ਕਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਮਰੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਵੇਰਾਡ ਡਾਵ ਦੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਰਾਡ ਡਾਵ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿੱਛਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਸੋਯਕੁਠ ਪਾਵਹਿ ਸਤਿਕੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ। ਜਾਂ ਕੁੰ ਬੰਦਿਹਿ ਟੇਵੀ ਟੇਵਾ॥
ਜਿਹਾ ਅਠਰਸ ਸਵਾਦ ਬਿਚਖਣ। ਠਾਠਕ ਸਰਜ ਬੈਰਾਤ ਕੇ ਨੈਖਣ॥²

ਵੇਰਾਡਵਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਟੇਵੀ ਟੇਵੇ ਤੇ ਵੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵੇਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਵੇਰਾਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਤੇ ਸਦਾ ਬੇਰਾਗੀ। ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਤੇ ਨਾਠਕ ਵਡਭਾਗੀ॥³

ਨਿਸਕਰਸੁ: ਸਾਧਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਨ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਈ ਖੋਰ ਖਿਰਣਾ ਦਾ ਡਾਵ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਡਾਵਨਾ ਨਾਨ ਹੀ ਦ੍ਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਡਾਰਤੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਡਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਟਿੱਛੀ ਕਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੈਖਰ ਨੇ ਵੇਰਾਡਵਾਨ ਦੀ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਵੇਰਾਡ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2) ਘੁੰਟੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

6) ਭਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬੁਧਮ ਦੀ ਏਕਤਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਘੁੰਟੇ ਮੁਠਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ, ਮੰਤ੍ਰ, ਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਜਯੋਤਿਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਤੱਤ ਇਸ

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 293.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 327.

3. ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 370

ਘੁੰਟਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੰਸ਼
ਘੁੰਟਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਹ ਬੰਸ਼ ਦੇਖੋ ਜਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਈਕ ਬੁਧਮ ਇਕ ਬਰਨ, ਇਕ ਏਕੋ ਚੋਲਨਿਹਾਰ॥
ਈਕਾ ਜਾਤਿ ਸੁਨਾਤਿ ਇਕ ਏਕੋ ਭੀ ਉਪਚਾਰ॥¹

ਇਹ ਤੁਕ 'ਨਿਰਜੋਰ ਭਰਤੀ' ਵਿਚ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਘੁੰਟਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਢਲੇ
ਤੱਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਬੁਧਮ ਅਤੇ ਚੋਲਨਿਹਾਰ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਇਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਜਕਤ ਦੀ ਭੇਦ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਥੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਉਪਚਾਰ'
ਸ਼ਬਦ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਦੁਤੀਯ ਤ੍ਰਿਤੀਯ ਕਠੁ ਨਹੀਂ ਸਭ ਏਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਏਕੋ ਰੂਪ ਬਰਨ ਏਕ, ਏਕ ਰੰਗ ਇਕੁ ਮਾਸ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੁਤੀਯ ਸ਼ਬਦ ਦੂਤ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਕ ਜੀਵ ਅਤੇ
ਬੁਧਮ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦੇ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਤੀਯ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵ, ਬੁਧਮ ਅਤੇ ਜਕਤ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ 'ਘੁੰਟਵਾਦੀ'
ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਰਿਕਾਠ) ਦੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਇਥੇ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।
ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ, ਰੂਪ ਰੰਗ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਰੰਗ ਮਾਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਾਂਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਘੁੰਟਵਾਦ ਦੀ ਮੌਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਥਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਸੁਨੇਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਕੀਸੀ ਬਾਤ ਕਠੁ ਕਯੋ ਮਨੁਕਾ ਭਰਮਾਰਿ।
ਖਾਤਮ ਰਾਮ ਹੀ ਸਰਨ ਮਹਿ ਦੁਜਾ ਨੋਈ ਨਾਰਿ॥³

ਇਥੇ 'ਖਾਤਮ ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇੱਕ
ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 307.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 307.

'ਏਕੋ ਕਹੀਓ ਨਾਨਕਾ ਦੁਜਾ ਨਾਹੈ ਕੋ' ਖਾਦਿ ਤੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਟਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ
ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 602.

ਸਭ ਭੋਤਿ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ। ਖਾਧੇ ਕਰਨ ਕਰਾਵਣਹਾਰਾ॥
ਜੇ ਕਿਛੁ ਹੋਏ ਸੁ ਤੁਮਤੇ ਹੋਏ। ਭੋਤਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੇ ਸੋਏ॥¹

'ਬਾਹਰਿ', 'ਭੋਤਿ' ਦੀ ਇਸ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:
ਦੋਸਤ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤਾਂ ਕੇ ਹੀ ਏਕ। ਸਾਧ ਚੇਰ ਕਾ ਨਾਹਿ ਸਿਥਕ॥
ਜਾਂਕੀ ਬੰਧ ਮੁਕਤਿ ਦੁਰ ਹੀ ਭਾਈ। ਖਾਤਮ ਪਰਾਤਮ ਪਛਾਣਿ ਕਰਿ ਨਾਈ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਭੇਦ ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਖੜੋਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਖਾਧੇ ਨਾਨ ਖਾਧੇ ਖਰਾਨਾ। ਖਾਧੇ ਪਾਠੇ ਖਾਪ ਖਪਾਣਾ॥
ਖਾਧੇ ਸਰਵਰ ਖਾਧੇ ਮਾਧੀ। ਖਾਪ ਖਰੇਕੀ ਜਾਨ ਵਰਾਈ॥
ਖਾਧੇ ਮਾਰੇ ਖਾਪ ਜਿਵਾਣੀ। ਖਾਧੇ ਫੋੜੇ ਖਾਪ ਸਮਾਣੀ॥
ਜੇਈ ਖਾਪ ਕੇ ਉਨਟਿ ਕਰਿ ਨਹੀ। ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕਹੀ॥³

'ਮਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੁੰਝ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਈਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਕ ਵਿਚ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਉਨਟਾਉਣ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਇਥੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ '1' ਵਿਚ ਅਠ੍ਹੱਠ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਖੜੋਤ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ) ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇੜਕ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਯਾਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਯਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੌਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਾਯਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 609.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 609.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 633.

ਤੁਕਾ ਦੇਖੀਯਾ ਜਾ ਸਕਦੀਯਾ ਹਨ:

ਇਕੁ ਥਰਬਾਰੀ ਘਰੁ ਸੀਸਾਰੀ। ਡਲੀ ਬੁਰੀ ਚੈ ਏਕ ਨਿਥਾਰੀ॥
ਮਾਯਾ ਮਾਯਾ ਸਭ ਜਗੁ ਕਹੈ। ਬੁਧਮ ਰੂਪ ਕੋਈ ਜਨੁ ਨਹੈ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਥਰ ਬਾਰ, ਸੀਸਾਰ, ਡਲਾ ਬੁਰਾ ਯਾਦ ਡੇਦ ਭਾਵ ਮਾਯਾ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ
ਘੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਡੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਘੁੰਟੇਵਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬੁਧਮਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਯਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਥਾ ਥਾ ਤੇ ਡਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਘੇ ਇਹ ਮਾਯਾ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਘਨ
ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਯਾ ਦੇ ਇਸ ਮਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਮੋਹਿਨੀ' ਨਾਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਭਵਾਇਯਾ ਰਿਯਾ ਹੈ:

ਇਸੁ ਮਠ ਮਹਿ ਇਹੁ ਮੋਹਨੀ ਕੀਨੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਜਪਨੁ ਨਾ ਦੇਈ।
ਜਿਨਿ ਇਹ ਮੋਹਨੀ ਮਾਰਿ ਬਿਭਾਰੀ ਪੁਰਣ ਕੀਨਿ ਮਹਿ ਸੇਈ॥
ਮਾਯਾ ਮੋਹਨੀ ਮਠ ਮਹਿ ਤਿਥਾਰੀ ਮਨਿ ਤੁਮ ਨਿਕਿਟ ਨਾ ਥਾਵੈ।
ਜਿਨ ਮੋਹਨੀ ਸਿੰਦੁ ਬਹੁ ਬਿਰੁ ਲਾਈਯਾ ਨਾਨਕ ਡਰਮਿ ਭੁਲਾਵੈ॥²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਦਾ ਮੋਹਿਨੀ ਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਮਨ ਸਾਧਨਾ
ਵੱਠ ਨਹੀਂ ਨਰਦਾ ਘੇ ਡਰਮਾ ਦੇ ਠੇਕ ਵਿਚ ਪਿਯਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਯਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਰੂਪ ਧਨ, ਏਲਤ ਦਸਿਯਾ ਰਿਯਾ ਹੈ। ਧਨ ਏਲਤ ਲਈ 'ਬਿਖਿਯਾ' ਸੁਬਦ
ਵਰਤਿਯਾ ਰਿਯਾ ਹੈ:

ਬਿਖਯਾ ਤਿਥਾਠੈ ਬਿਰਕਤ ਤਬ ਹੋਈ। ਬਿਖਯਾ ਕਨੁ ਲਾਭੇ ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਕੋਈ॥
ਮੁਕਤਿ ਬਿਖਯਾ ਸਿੰਦੁ ਡਯਾ ਨਿਥਾਰਾ। ਤਾ ਕੈ ਡੀਡਰਿ ਚਾਨਣ ਸਾਰਾ॥
ਜੈ ਤੋ ਪਾਏ ਰਿਯਾਨ ਕੀ ਰੋਡਾ। ਬਿਖਯਾ ਡਈ ਨਿਰਮਠ ਡਯਾ ਚੀਤਾ॥³

ਰਿਯਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਯਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਕਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਘੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ
ਵੇਦਾਂਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਵਾਇਯਾ ਰਿਯਾ ਹੈ।

ਸੀਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਡੇਤ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਘੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕੇਵਲ ਵਿਸੁ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਦਰਸਾਇਯਾ ਰਿਯਾ ਹੈ:

ਬਿਖਯਾ ਡਈ ਦੁਖ ਸੁਖ ਡਯਾ ਮਨ ਉਪਜਿਯਾ ਚੈਰਾਰੁ।
ਨਾਨਕ ਰਹੈ ਕੁੰਟੀ ਹੈ ਸੁਖ ਡਯਾ ਤਾ ਕੈ ਮਸਤਕਿ ਡਾਰੁ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰ ਨਾ 611.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 630.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 611.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 612.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਮਾਯਾ ਦਾ ਠਾਸ਼ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਮੁਕਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਸੁਖ ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵ ਵੈਦਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕਰ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਖਪਾਇਆ ਹੈ।

ੲ) ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਥਨੀ ਨਾਲੋਂ ਕਹਨੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਾਯਾ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ, ਰਾਜ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਜਮ ਰਾਹੀਂ, ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਤੰਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਖਾਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੁਥਾਨੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖਰਚ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।¹ ਖਾਮ ਰੋਹ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾੜ ਦੀ ਤੁਲਾਈ (ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ) ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਵੱਸਰ ਸੁਰਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਕ੍ਰ ਭੇਦਨ, ਸਹਸ੍ਰਚਕਰ ਕਮਨ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਆਦਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਕੌਨ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕਰ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਦੇਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਜਾਂਕੇ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸੁਠਾ ਠਹੀਂ ਖਰੁ ਮਨਸਾ ਚਨੈ ਨਾ ਚੀਤ।
ਤਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਬਨਿਦ ਸੁਖ ਅੰਤੁ ਦੇਖੇ ਨਿਤ ਠੀਤ॥²

1. ਦੇਖੋ:
- a) Shiva Mand, Science of Yoga, Vol. III, pp. 5-9.
  - b) J.N. Swami, Narda Bhakti Utra: Commentary, pp. 1-11.
  - c) Maheswar Neog, Bhakti Ratnakar of Ankardeva, pp. 9-12.
  - d) S.N. Dasgupta, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 11-21.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 604.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਖੜੇ ਮਨਸਾ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਹੋਣਾ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੋਜੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਖੜੇ ਮਨਸਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨੈਣ ਦੇਣ ਨਾਨ ਜੁੜਿਯਾ ਹੋਇਯਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਖਾਤਮ ਪੁਰਾਸਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੈਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਸੁ ਜਾਨੈ ਖੰਗਿਨਿਸ ਸਦਾ ਰਹਤ ਸਰਬ ਕੇ ਬੰਡ।
ਨਾਨਕ ਨੈਨ ਦੇਨ ਕੀ ਕ੍ਰਿਯੁ ਨਹੀ ਜਯੋ ਸੰਗੀ ਕੇ ਸੰਗ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨੈਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਘਨਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਨਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਨੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕਈ ਬਾਬਾਂ ਤੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਨੈਨ ਦੇਨ ਕੀ ਬਿਧਿ ਸਭ ਤਿਆਗੀ। ਖੇਸੀ ਬਿਧਿ ਪਾਵੈ ਵਡਭਾਗੀ॥²

ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮੁਲਕ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਾ ਕੇ ਮਨਿ ਨਹੀ ਕਨਪਨਾ ਖਰਨਪ ਡਿਛਯਾ ਕੁੰ ਖਾਏ।
ਬੇਦਾਵੈ ਹੋਏ ਬੇਨਨਾ ਜਰ ਮਹਿ ਸਾਧ ਕਹਾਏ॥³

ਸਾਧਕ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਨਪਨਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦਾਖਲਾ ਕਰਨਾ ਖਯੋਰ ਭੱਠ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਸਾਧਨਾ ਖੰਡਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਾ ਕੇ ਮਨਿ ਖਾਸਾ ਨਹੀ ਖਰੁ ਰਾਹ ਨਾ ਉਪਜੈ ਕੋਇ।
ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਖਾਸਾ ਜੇ ਦੇਖੀਏ ਜੇ ਕੀਜੈ ਸੋ ਹੋਇ॥⁴

ਖਾਸਾ ਖੜੇ ਰਾਖ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਕ ਵਿਘਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਠਿੰਦਾ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿਣਾ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਸ਼ਾਦੀ ਸ਼ਮੀ ਕੁੰ ਮਨ ਨਹੀ ਜਾਨੇ। ਹਰਖ ਸੋਕ ਦਿਲ ਮੇਂ ਨਹੀ ਖਾਣੇ॥
ਉਸਤਤਿ ਠਿੰਦਾ ਵਠਿ ਸੁਰਤਿ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਬਿਧਿ ਡਰਮਿ ਨਾ ਉਪਜੈ ਕੋਈ॥⁵

ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਲਪਾਹਾਰੀ ਠਿੰਦਰਾ ਬੋੜੀ। ਯਯਨ ਤੀਨ ਵਿਧਿ ਰਾਖੇ ਹੋੜੀ॥⁶

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 605.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608;

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 610.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 612.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 615.

ਭਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਪਣੇ ਖਾਹਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ, ਠਿੰਦਾ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ (ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਣ, ਉਦਾਣ) ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਕਰਨਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਅਵਸ਼ਿਕ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸੋਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਵਿਖਰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦੇਖਿ ਸੁਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਕੇ ਸਰਲਾ ਕੁੜਾ ਜਾਨਿਯਾ।
ਠਾਠਕ ਖੰਡਿਤ ਨਿੰਦਰਾ ਜੋ ਕਰੈ ਤਿਸ ਖਰਨੇ ਮਨੁ ਮਾਨਿਯਾ॥¹

ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਾਧਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੁਰੁਚੀ ਗੱਠ ਹੈ।

ਮਨ ਹੀ ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਵਧਾਯਾ। ਮਨ ਹੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਭਰਮਿ ਭੁਨਾਯਾ॥
ਮਨ ਹੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ ਮੋਹ। ਠਾਠਕ ਇਹ ਕਰਤਾ ਨੇੜ ਖਰੁ ਧ੍ਰੋਹ॥²

ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਰਿਖਾਣ ਅਤੇ ਵੇਰਾਠ ਦੀ ਠੇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਖਾਪ ਸਮਝ ਸਮਝਾਈ ਨਿਜ ਖਾਧੇ ਹੀ ਕੇ ਸੋਧ।
ਠਾਠਕ ਇਉਂ ਹੀ ਜਾਨੀਐ ਨੀਜੇ ਮਨ ਪ੍ਰਯੋਧ॥³

ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਜਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਪੁਰਣਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਮਨ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਠ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁴

ਸ ਮੁਕਤੀ

- 1) **ਅਰਿਖਾਣ:** ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਖਾਣ ਜਾਂ ਖਾਤਾ ਰਿਖਾਣ ਵੱਠ ਪ੍ਰੇਰਿਯਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਖਾਣ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਾਰਾਰਯ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਿਖਾਣ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਿਖਾਣ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚੁਰੁਚੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਰਿਖਾਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 603.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633.

3. ਉਹੀ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 633.

4. ਉਹੀ: a) Shiva Kanda Swami, Science of Yoga, pp. 21-28.
b) J.M. Ananda, Swami, Yoga of Divine Love, pp. 6-8.
c) Dr S. Radhakrishnan, Hindu View of Life, pp. 7-15.

ਜਾਂ ਕੇ ਮਨ ਖਰਿਯਾਨ ਹੀ ਏਕ ਬਿਖਯਾ ਕਾ ਮੁਠ।
 ਨਾਨਕਕਰੀ ਹੁਸ਼ੀਯਾਰ ਤਿਹ ਸੇ ਜਨ ਕਬਹੁ ਨਾ ਭੁਠ॥¹

ਖਰਿਯਾਨ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੁਯਾ ਦਾ ਮੁਠ ਹੀ ਖਏ ਇਸ ਖਰਿਯਾਨ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ੀਯਾਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਾਂ ਕੇ ਮਨਿ ਖਰਿਯਾਨ ਹੀ ਰਹਿਤਾ। ਮਿਥਯਾ ਸੇ ਸੋਈ ਜਨੁ ਰਹਤਾ॥
 ਜਾਕੀ ਵਿਸੁਟਿ ਹੀ ਨੇਡ ਪਰ ਧਵੈ। ਸੇ ਨੇਡ ਬਹੁ ਭਾਤਿ ਦਿਖਾਵੈ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਰਿਯਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਖਰਤੀ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਲੁਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
 ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਨੇਡ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਲੰਘਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਖਰਤੀ ਦਾ
 ਵਿਵਹਾਰ ਖਰਿਯਾਨ ਮੁਠਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11) ਹਉਮੈ: ਖਰਿਯਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਹੈ ਹਉਮੈ। ਇਹ ਹਉਮੈ ਕਾਮ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ
 ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ ਖਏ ਸਾਧਕ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਤਮ ਹੋਤਿਆ ਦੇ ਤੁੱਠ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ
 ਨਾਠ ਵਿਖਰਤੀ ਖਾਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਰਿਖਾਨ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਬਣਏ ਖਏ ਖਾਪਣੀਆਂ ਉਟਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਦੇ
 ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਖਨੇਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਖਏ ਹੋਰ ਸੁਰਾਈਆਂ ਵੱਠ ਨੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਕ ਲਈ ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਸਜਨਤਾ ਖਏ ਡਨਮਾਟਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਠ
 ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ 'ਬਿਠਯ' ਦੀ ਡਾਢਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਖਏ ਉਸਦੀ ਹੰਕਾਰ ਵਿਥਰਤੀ ਟੁਟਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ
 ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ, ਡਡਤਾਂ ਖਏ ਖੋਤੀਆਂ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਠੀਮੀ ਖਏ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਨਾਠ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਵਿਖਰਤਿਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਮਿਠਤੁ ਨੀਬੀ ਨਾਨਕਾ, ਗੁਣ ਗੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ।³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰ ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ
 ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਕਾਰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਵਿਖਰਤੀ ਖਨੇਕ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ
 ਖਏ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਤ ਭਾਤ ਦੇ ਟੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਧੁੰਰਨਾ ਸਾਰੇ
 ਧਰਮਾਂ ਖਏ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿਚ ਡਿੱਤੀ ਕਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ
 ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਜਾਏ ਖੁਕਤਿ ਕਉ ਪਾਵੈ। ਮੁਕਤਾ ਹੋਏ ਸੁ ਮੁਕਤ ਸਿਧਾਵੈ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 602.
2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 602.
3. ਭੀਮ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਪੰਨਾ 470.
4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 606

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਠਈ ਕੁੰਮੇ ਇਕ ਵਿਖਾਨ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕੁੰਮੇ ਕੋਹੀ ਤਜੀਬੀ ਗੀਤਿ। ਖਾਤਮ ਕੀ ਜਾਨਹੂੰ ਖਰਾ ਖਤੀਰ॥¹

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਮੇ ਦੀ ਰਾਭ ਨੂੰ ਫੰਡਕੇ ਖਾਤਮ ਗਿਖਾਨ ਵਨ ਪੁਜਿਖ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

iii) ਗਿਖਾਨ: ਗਿਖਾਨ ਦਾ ਠਾਸੁ ਖਏ ਗਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਧੰਧਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਖਾਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਤਿਸ ਕੇ ਖੋਖਰ ਤੀਨ ਕਹਾਵਹਿ। ਫਕਾਰ-ਖਾਕਾਰ-ਠਕਾਰ ਨਰਾਵਹਿ॥
ਠਕਾਰ ਸੋਈ ਜੋ ਸੋਈ ਉਠਾਵੇ। ਖਕਾਰ ਹੈ ਖਾਧੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਠ ਸਮਾਵੇ॥
ਠਕਾਰ ਵਹੀ ਜੋ ਕਰੇਰਾ ਠਾਸ। ਖੈਸ ਗਿਖਾਨ ਭਯਾ ਪ੍ਰਕਾਸ॥²

ਗਿਖਾਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾ ਸਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਗਿਖਾਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਤੌਰ — ਗਿਖਾਨ ਦਾ ਠਾਸੁ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ — ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖਾ ਕਏ ਹਨ। ਇਸ ਗਿਖਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁੰਮੇ ਦੇ ਠਾਸੁ ਨਾਠ ਮਿਥਿਖਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋਣ ਨਾਠ ਖਏ ਖਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਦੇ ਨਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੇ ਸੁਖਕ ਸੁਜਾਣ ਖਾਤਮ ਕਉ ਜਾਣੈ। ਜੇ ਜਨ ਮਿਥਸਾ ਠਹੀ ਨਪਟਾਵੈ॥

... ..
ਖਾਤਮ ਰੂਪ ਸਰਠ ਖਟ ਮਾਹੀ। ਸੇ ਖਾਤਮ ਸੀਰਿ ਸਰਠ ਸਮਾਹੀ॥³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਖਾਨ ਖਰਕਾਰ ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਚਾ ਗਿਖਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਸ਼ੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਬ ਜਾਨੈ ਸੁਬ ਖਾਤਮਾ ਠਾਠਾ ਬਿਧਿ ਸੰਸਾਰ।
ਠਾਠਕ ਤੁਨਹੈ ਬਾਹਰੇ ਕਿਉ ਕਰਿ ਉਤਰੇ ਪਾਰਿ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਦੇ ਸੁੱਧ ਖਏ ਸਰਬ-ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਸੰਚਾ ਗਿਖਾਨ ਹੈ ਖਏ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਤੋਂ ਡਿੱਠ ਜਾਣਣ ਵਾਲਾ ਵਿਖਾਪਕ ਗਿਖਾਨੀ ਹੈ ਖਏ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਠਹੀ ਮਿਠ ਸਕਦੀ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 611.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 662.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 603.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 603.

ਸੱਚੇ ਰਿਯਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਯਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸੱਚੇ ਰਿਯਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ:

ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਯਾਨ ਮਨ ਉਪਜਿਯਾ ਜੇਸੇ ਬਿਰਖ ਕੀ ਝਾੜ।
ਜਿਤੁ ਤੰਨ ਇਹੋ ਉਪਜੀ, ਕਿਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਤ॥¹

ਇਸ ਸ਼ੁਨੈਕ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਰਿਯਾਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਠੱਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਤੇ ਖਰਬਾਤ ਮਿੱਥਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਖਰਿਯਾਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਿਯਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਘਣਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਰਿਯਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮੀਤਾ ਕੈਸੀ ਸਮਝ ਤੂੰ ਛੋਡਹੁ ਮਰਨ ਧਿਆਨ।
ਠਾਨਕ ਤੁਹੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਸਰਲ ਜਾਨਨ ਕੁੰ ਜਾਨ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਯਾਨ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਾਤਮਾ ਦੇ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਸਾਰੇ ਰਿਯਾਨਾਂ ਦਾ ਰਿਯਾਨ ਹੈ।

ਰਿਯਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਿਯਾਨ ਅਤੇ ਖਰਿਯਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੈ:

ਰਿਯਾਨ ਧਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਾਣੇ। ਸੁਡਨ ਠਾ ਹੋਤੇ ਬਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਘਣਾਣੇ।
ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਨਣਾ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਾਈ। ਸਬੇ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਨਕ ਲਿਕ ਲਾਈ॥³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਯਾਨ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੱਧਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਨ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਯਾਨ ਹੀ ਸੱਚਾ ਰਿਯਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕਤਾ। ਇਸ ਤੌਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬੇਦ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਕਯਾ ਕੁਠ ਭਾਈ। ਖਾਤਮ ਪਰਮਾਤਮ ਜਾਨਯੋ ਠਾਗੀ॥
ਸੇ ਵਹੁ ਪੁਰਖ ਪਸੁ ਜਰ ਮਾਗੀ। ਰਿਹ ਰਿਹ ਜੁਨੀ ਖਵੇ ਜਾਗੀ॥
ਘਵਨ ਜਾਨਾ ਤਾਂਕਾ ਮਿਟ ਜਾਈ। ਠਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਨ ਨਿਜ ਰੂਪ ਸਮਾਈ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਵਰਾਹਿਕ ਰਿਯਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ੁ ਚਰਚਾ ਬਿਨਕੁਨ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਠਾਨ ਨਾ ਤੇ ਖਰਿਯਾਨ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਠਾ ਹੀ ਖਾਵਾਕੁੰਣ ਹੀ ਮਿਟਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਰਿਯਾਨ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 609.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 611.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 611.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 621.

ਸੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਥਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

- 1) ਰਿਖਾਠ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਠ ਸਕਦੀ।
- 11) ਰਿਖਾਠ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਖਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬਵਿਖਾਪਕਤਾ ਜਾਂ ਖਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ।
- 11) ਇਸ ਰਿਖਾਠ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਖਰਿਖਾਠ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਰਿਖਾਠ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਾਨ ਰੂਪ ਹੈ ਕੁੰਮੇ ਅਤੇ ਮਾਇਆ।

ਸਾਧਕ (ਰਿਖਾਠੀ) ਦੇ ਨਿੱਠ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬ੍ਰਹਮਰਿਖਾਠੀ ਕਦੇ ਵੇਰਾਗੀ, ਅਵਧੂਤ ਅਤੇ ਕਦੀ ਯੋਗੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਡਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਬਾਤ ਸਾਧਕ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮਰਿਖਾਠੀ: ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਮੰਨਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਠੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਠੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਸੇਤਾ / ਕਰਨ ਮੰਡਿਠ ਮਹਿ ਹਾਥੇ ਚੇਤਾ॥
ਉਠਣੇ ਪਠਣ ਕਰੇ ਖਹਾਰੁ। ਕ੍ਰੇ ਰੁਠ ਮੇਟੇ ਪਾਵੈ ਸਾਰੁ॥¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਠੀ ਲਈ ਸਰਸੂਦਨ ਕਮਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 'ਨਯ' ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਕਤੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਵੇਰਾਗੀ: ਵੇਰਾਗ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯੋਗੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਵੇਰਾਗ ਡਾਵਣਾ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਿਹ ਅਨਰਸ ਸਵਾਦ ਬਿਚਖਣ। ਨਾਨਕ ਸਹਜ ਬੇਰਾਗ ਕੇ ਲਖਣ॥³

ਵੇਰਾਗੀ ਲਈ ਸੁੰਨ ਜਮਾਧੀ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਨਕ ਵੇਰਾਗੀ ਦੇ ਭੇਖ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰ ਮੁਠਾਉਣਾ, ਟੇਪੀ ਪਾਉਣਾ, ਰੁਠਸੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਣਨੀ ਅਤੇ ਮੇਠੇ ਤੇ ਮੁੰਡਾਠ ਰਖਣੀ ਵੇਰਾਗੀ ਦਾ ਭੇਖ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਭੇਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 331.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 327.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 328.

ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੇਰਾਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਰਾਤ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਸੁਖਮ ਖਵਸਥਾ ਹੈ:

ਪਥਰਿ ਤੇਖ ਕ੍ਰਿਹ ਤਿਰਿਯ ਤਿਯਾਭੀ। ਸੇ ਨਾਹੀ ਪੁਰਖਾ ਬੇਰਾਭੀ।
ਮਿਨਿ ਸਤਿਕੁਰ ਚਉਮੇ ਨਹੀਂ ਤਥਾਭੀ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਨਾਹੀ ਬੇਰਾਭੀ॥¹

ਯੋਗੀ: ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਯੋਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੰਜਮ,²
- 2) ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦੀ ਸੋਝੀ,³
- 3) ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਖਵਸਥਾ।⁴

ਖਾਪਣੀ ਇਸ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਗਿਆਨ ਮਧਾਣਾ ਠੇੜਾ ਭਾਉ। ਇਨ ਬਿਧਿ ਜਪੀਐ ਠੇਵਨ ਨਾਉ।
ਰੋਨ ਵਿਰੋਠ ਨੀਯਾ ਹੋ ਮੱਖਣ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੋਰ ਕੇ ਨਕਪਣ॥⁵

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਤੇਖ ਖਤੇ ਘੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਤਕ ਕਿ ਯੋਗ ਦੇ ਖਾਡੰਬਰ ਦੀ ਵੀ ਉਸਨੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਬਾਰਾ ਪੰਥੀ ਜੋਰੁ ਨਾ ਪਾਯਾ। ਬਿਨ ਕੁਰਸੁਬਏ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਯਾ।
ਪਾਖੰਡ ਗੀਨੇ ਜੋਰੁ ਨਾ ਹੋਈ। ਬਿਨ ਕੁਰ ਪੂਰੇ ਮੁਕਤ ਨਾ ਕੋਈ॥⁶

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਕਤ ਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਹਰਖ ਸੋਰ ਕਉ ਜਾਨੈ ਨਹੀਂ ਖਾਸ ਨਿਰਾਸਾ ਹੋਈ।

ਨਾਨਕ ਭਲੀ ਬੁਰੀ ਕਿਛੁ ਉਪਜੈ ਨਹੀਂ ਭਕਤ ਕਹਾਵੈ ਸੋਈ॥⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਤਿ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 323.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 336.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 605

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੰਜਮ, ਕਾਯਾ, ਸ੍ਰੇਯਨ, ਅਤੇ ਦਸਮ ਰੁਖਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਖਾਦਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਤੌਰ 'ਉਦਾਸੀ' ਦੇ ਵੀ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕੁਰਮੁਖਿ ਭਾਈ। ਨਿਜਿ ਖਰਿ ਬਸੇ ਹਿਰਿ ਕਾਨੁ ਨਾ ਖਾਈ॥¹

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ 'ਉਦਾਸੀ' ਨਾਮ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਵਧੁਤ: ਅਵਧੁਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵਧੁਤ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਵਧੁਤ ਨੂੰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਮ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਵਧੁਤ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੁਖਾਮੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

ਮਨ ਯਦੈ ਕੰਦੁ ਰਾਖੇ ਬੰਧ। ਨਹੈ ਤਿਬੋਣੀ ਤਿਕੁਟੀ ਸੰਧ॥
ਘਪਣੈ ਵਸਿ ਕਰਿ ਰਾਖੇ ਦੁਤਾ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੋਈ ਅਵਧੁਤਾ॥²

ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਤ੍ਰਿਵੰਟੀ, ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ (ਅਗਿਆ ਚਕ੍ਰ) ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਯੋਜਾ ਦੁਤਾ (ਇੰਦ੍ਰੀਆ) ਨੂੰ ਘਪਣੈ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਅਵਧੁਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਦੀਕਾਰ: 'ਚੰਦੀਕਾਰ' ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਖਾਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਹਠ ਯੋਗ ਖਾਦਿ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ, ਭਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਚੰਦੀਕਾਰ' ਨੂੰ ਘਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਘਪਣੀ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਚੰਦੀਕਾਰ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਨਵੇਂ ਮੁਨਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ 'ਚੰਦੀ'।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੰਦੀਕਾਰ ਨੂੰ ਬੋਜ ਮੰਤ੍ਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਭੰਗ ਇਹ ਹਨ:

ਚੰਦੀ ਬੋਜ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾ ਇਹੀ ਬੋਰਾਰ। ਤਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦੁ ਨਾ ਪਾਰਵਾਰ॥
ਸਰਵ ਧਰਮ ਤਾਂ ਮੁਨ ਹੀ ਕੀਯਾ। ਜਹਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸਾ ਲੀਯਾ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੀਕਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੁਨ ਇਹੋ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ।

'ਚੰਦੀਕਾਰ' ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਘ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 218.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 325.

3. ਦੇਖੋ: a) Shivananda, Swami, Science of Yoga Vol. I, pp. 21-25; Vol. V, pp. 19-21; Vol. VII, pp. 20-25. b) H. L. Sharma, Yoga Techniques of Psychology, pp. 9-16. c) K. N. Tewari, Comparative Religion, pp. 6-11.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਘ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 613.

ਓਮ ਕੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਹੀਐ ਤੀਨ। ਖਕਾਰ ਉਕਾਰ ਮਕਾਰ ਪ੍ਰਥੀਨ।
ਜਬ ਇਹੁ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੋਵੇ ਇਕਠਾਈ। ਨਾਨਕ ਵਡ ਓਕਾਰ ਕਹਾਈ॥¹

ਤਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਉਮ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਓਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਓਕਾਰ ਸੁਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਓਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਖਰਬ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਰਿਕਵੀਦ, 'ਉ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਜਜੁਕਵੀਦ ਅਤੇ 'ਮ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਮਹਾਦੇਵ:

ਇਨੋ ਤੀਨੋ ਮਿਨ ਕਰ ਓਕਾਰ ਪੁਰਟਾਯਾ। ਨਾਨਕ ਕੋਈ ਓਕਾਰ ਸਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਯਾ॥²

ਵਿਖਾਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਖਰਬ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ 'ਮ' ਨਾਨ ਮਹਾਦੇਵ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣਾ ਕੇਵਲ ਕਠਪਠਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪੈਰਾਮਿਟਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਖਰਬਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬੁਧਮਾ, ਵਿਸੁਨੂੰ, ਮਹਿਸੁ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਓਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਓਕਾਰ ਨੂੰ ਵੰਦਿਕ ਸੁਣ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਓਕਾਰ ਤੱਕ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਿਰਠੁਣਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਵੇਂ ਸਰਠੁਣਵਾਦੀ, ਤੰਕੁਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਵੇਂ ਮੰਕੁਵਾਦੀ, ਓਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਧਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਓਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਓਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਨੇਕ ਇਸੇ ਓਕਾਰ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਚਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਓਕਾਰ ਹੀ 'ਵਿਸੁਧਿ ਚਕ੍ਰ' ਖਰਬਾਤ ਚਿਰਦੇ ਦੇ ਨਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਓਕਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੇਦਾਂ, ਸਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਓਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।³

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਹੁ ਨਾਨ ਵਾਰਣ ਤੋਂ ਪਰਾ ਨਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਓਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨੌਦਰਮਿੰਦੂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 613.

2. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 614.

3. 'ਵਿਸ਼ਨੁਮਈ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ 'ਹੁ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਓਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਾਹ ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹੁ' 'ਓਕਾਰ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾੰਤਰ ਹੋਵੇ।"

3) ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਮਨ, ਚਕ੍ਰ, ਬੰਧ, ਇਕਾ, ਪਿੰਡਨਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸੁਕਤੀ ਥਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਨੇਖ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਨੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਸਾਧਨਾ ਵੀਖਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪੱਧਰੀਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਇਕ ਸੁਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੋਲਿਕ ਕੁੰਡਲੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਪਣੇ ਸੁਰ ਦੇ ਯੋਗੀਖਾਂ (ਹਠ ਯੋਗੀਖਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗੀਖਾਂ) ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਖਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀਖਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਡ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਯੋਗ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਿਲਕੇਤਾ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਖਾਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨਈ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਦੇ ਖੱਠਾਂ ਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ,¹ ਹਠ ਯੋਗੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਸਟਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਥਾਂ ਰਿੱਧੀਖਾਂ ਸਿੱਧੀਖਾਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ।² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਦੇ ਥਾਰੇ ਨਿਖਿਖਾ ਹੈ:

ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਕੀ ਸੁਨੇ ਕਹਾਨੀ। ਜਾਂ ਸੇ ਖਾਠੇ ਸਿਧਿ ਨੁਠਾਨੀ॥³

ਇਸ ਬਚਨ ਨਾਲ ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਦੀ ਰਚਰਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੂਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਖੱਠਾਂ ਸਿੱਧੀਖਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਦੇਖੋ: a) Dr S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 81-91.

b) Ross, The New Manual of Yoga, pp. 8-15.

2. ਦੇਖੋ: a) Dr S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy & Religion, pp. 7-8.

b) Ross, The New Manual of Yoga, pp. 21-25.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 413.

ਘਬ ਘਠ ਘੰਗ ਕੀ ਜੁਗਤਿ ਕਮਾਯੀ।
ਹਰ ਹਰ ਸਿਵ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਯੀ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘੋਰ ਦੇ ਘੱਠ ਘੰਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ "ਹਰਿ" ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਪਦ ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ੳ) ਯਮ: ਇਸ ਤੋਂ ਘੋਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਘੰਗ 'ਯਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪ੍ਰਥਮੇ ਜਮ ਕੇ ਸਾਧੇ ਭਾਠੀ। ਯਾਰੀ ਚੋਰੀ ਚਿਤ ਨਾ ਲਾਈ॥
ਨੀਪਟ ਜੀਤ ਖਿਮਾ ਮਨ ਧਾਰੀ। ਤਬ ਸਿਧਿ ਖਣਿਤ ' ਯਾਏ ਪੁਕਾਰੀ॥
ਏ ਤੁਠ ਮੇਰੇ ਸੁਨਹੁ ਪਿਯਾਰੇ। ਨਿੰਦਾ ਕ੍ਰਿਖਾ ਭੁਖ ਨਿਕਾਰੀ॥
ਕੇਸ ਸਹੀਸਰ ਕੀ ਬਿਧਿ ਜਾਨੈ। ਸਭ ਕੇ ਦੇਖੇ ਬਾਰ ਬਖਾਨੈ॥
ਕੈਸੀ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਚੀਨੈ ਦੇਹਾ। ਤਬ ਨਾਨਕ ਲਾਭੇ ਪੁਭ ਸੇ ਨੇਹਾ॥²

'ਯਮ' ਦੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿੱਟ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧਣ ਵਿਚ ਰਖਣਾ 'ਯਮ' ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਬੰਧਣ ਨੂੰ ਚੋਰੀ, ਯਾਰੀ, ਨੀਪਟ, ਭੁੱਖ ਪਿਯਾਸ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਛਾਉਣ ਦੀ ਕੋਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਮੂਠ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਯਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨਿੱਤ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਯਥਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠ ਜਾਣ ਨੋਟੀ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਨੋਟਾ ਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹਨ।

ੴ) ਨਿਯਮ (ਨੈਮ): ਨਿਯਮ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘੋਰ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਘੰਗ 'ਨੈਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਦੂਜੇ ਘੰਗ ਨੈਮ ਬੁਟ ਠੀਜੇ। ਰਾਯਾ ਦੇਵਨ ਸੇਵ ਕਰੀਜੇ॥
ਦਯਾ ਦਾਨ ਸਤਿਖ ਵਿਚਾਰੀ। ਤਾ ਏ ਮਰਿਮਾ ਕਰੀ ਸੰਭਾਰੀ॥
ਘਪਨੇ ਲੱਛਣ ਭਾਖ ਸੁਨਾਵੈ। ਇੰਛਾ ਚਾਰੀ ਰੁਪ ਸਟਾਵੈ॥
ਮਨੇ ਰਾਮਨਾ ਸਿਧ ਕਰਕੀ। ਜੋ ਚਾਰੇ ਸੇ ਰੁਪ ਬਟਾਵੀ॥
ਮੇ ਕੇ ਠੀਜੇ ਨਿਕਟ ਬਹਾਲਾ॥ ਤਬ ਨਾਨਕ ਕੀਜੇ ਯਦ ਘਕਾਨਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 413.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 413.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 413.

ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਸਤਿਖ, ਤਪੱਸਿਯਾ ਖਏ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਸੁਰਠ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਿਸਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਸੁਗੀਰ ਦੇਵਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਸੁਗੀਰਿਕ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਸਤਿਖ ਨੂੰ ਦਸਾ, ਦਾਠ ਨਾਠ ਜੋਤਿਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇੰਛਾਚਾਰੀ ਰੂਪ ਹੋਣਾ, ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਸਿੰਧ ਹੋਣੀ ਖਏ ਖਾਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਠੇਣਾ ਖਾਟਿ ਸਿੰਧੀਖ ਦਾ ਉਨੇਖ 'ਨਿਯਮ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੈਰ ਵਿਚ ਖਕਾਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਖਾਟ ਨਾਠ ਇਸ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਜੋਤਿਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ੲ ਖਾਸਣ: ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਖਾਸਣ ਸਿੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਏ ਵਿਚਾਰ ਪਿੰਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਏ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਖਾਸਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਖਬ ਤੀਜੀ ਖਾਸਣ ਮਾਡੇ ਮੀਤਾ। ਮਨਦ੍ਰਿਕ ਕਰਿ ਲਾਏ ਨਾਮ ਪ੍ਰੀਤਾਜ
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਪਰਧਾਰੇ। ਨੇਮ ਧਰਮ ਖਟ ਮਹਿ ਉਰਧਾਰੇ॥
ਤਬ ਨਾਮ ਮਾਏ ਤਿਸੀ ਰੀਠਾਯੀ। ਸਭੇ ਰੂਪ ਖਪਣਾ ਦਿਖਲਾਯੀ॥
ਦੇਹਿ ਫੋਕ ਉਚੇ ਖਾਟਿ ਬਾਸਾ। ਸੁਗੁਤਿਯੋ ਖਪਣੇ ਨਵਕ ਨਿਵਾਸਾ॥
ਮੁਠ ਸੋ ਖੈਸੇ ਫੁਣ ਹੋ ਭਾਈ। ਠਾਠਕ ਰਾਮੁਹੁ ਮਨ ਸਿੰਦ੍ਰਿ ਲਾਈ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਮੂਠ ਮੰਤਵ ਦੇਹਰਾਇਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਈ, ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਕ ਕਰਨ ਨਈ ਖਏ ਨੇਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਖੈਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਈ ਖਾਸਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।²

ਪਰੰਤੂ, ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਖਾਸਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣਾ ਖਏ ਉਸਦਾ ਸੁਖਵਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।³ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਖੈਰ ਦੇ ਇਕ ਖੈਰ ਖਾਸਣ ਨੂੰ ਖਾਪਣੀ ਕਠਪਠਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਖਏ ਮਾਯਾ ਦੁਖਾਰਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਠ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ) ਪੁਤਿਕਾਹਾਰ: ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਖੈਰ ਦਾ ਚੋਖਾ ਖੈਰ ਹੈ — ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਤਿਕਾਹਾਰ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਪੁਤਿਕਾਹਾਰ ਖੈਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਖੈਰ ਹੈ।⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

2. ਦੇਖੋ: Ross, The Manual of Yoga, pp. 3-6.

3. ਦੇਖੋ: 'ਖੈਰ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ 2, ਸੂਕ 46.

4. ਉਚੀ, ਪਾਦ 2, ਸੂਕ 54.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਖਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵੀ ਠਹੀ ਦਿੱਤੀ।

‘ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ’ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਚੋਬਾ ਹੀ ਬੀਤਾ। ਪੂਰਕ ਤੇ ਕੁੰਡਕ ਨਿਹਤੀਕਾ॥
 ਰੇਚਕ ਸਹਿਜੇ ਪਛਲਉਤਾਰੀ। ਤਬ ਮਨਮਾਈ ਕਰਿ ਸਿਰਾਰੀ॥
 ਬਹੁ ਖਪਨੇ ਕੁਠ ਕਾਏ ਸੁਠਾਵੈ। ਖਮਰ ਹੋਈ ਨਾ ਮਰਨੈ ਖਾਵੈ॥
 ਕੁੰ ਵੈਸੀ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਖਾਈ ਸੁਰਨਾ। ਨਿਸਫਿਨ ਸਿੱਧੋ ਤੁਮਰੇ ਚਰਤਾ॥
 ਸਰਤ ਦੇਹ ਸੁਰਕੈ ਹੀ ਖਾਸਾ। ਤਹੀ ਨਾਠਕ ਕੀਜੈ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸਾ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਸਿਰਨੇਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਰਣਨ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਕ, ਕੁੰਡਕ, ਰੇਚਕ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਭੇਦ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਹਨ। ਸੰਪੋਸ਼ਟ ਹੀ ਕਿ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਦੀ ਇਥੇ ਵੀ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਕੇ ਇਹ ਮਿਲਕੇਤਾ ਜਿਹਾ ਤਿਖਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੂੰ ਇਥੇ ਟਪਨਾ ਲੋਕਯ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।²

ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਥੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਬਠ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ‘ਦੇਹ’ ਦੇ ਨਾਠ ਸਥਰਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਖਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਠ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹ) ‘ਸਮ’ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ‘ਸੁਤੀ’। ਯੋਗ ਦੇ ਬੱਠਾਂ ਬੀਰਾਂ ਵਿਚ ‘ਸਮ’ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੀਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।³ ਉੱਚ ਸਾਧਕ ਠਈ ਮਨੋਂ ਚਿੰਤੋਂ ਸੁਤ ਰੀਹਿਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੁਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਸਮ’ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਹ ਮੋਨਿਕਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਪੁਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

‘ਸਮ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸਿੰਧ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 414.

2. ਦੇਖੋ: a) Dr S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol. I, pp. 102-109.

b) Arvinda, The Synthesis of Yoga, pp. 25-32.

3. ਦੇਖੋ: a) ‘ਯੋਗ ਸੁਤ੍ਰ’ ਪਾਦ ਦੂਜਾ.

b) Dr S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 51-65.

c) Arvinda, Life Divine, Vol. I, pp. 85-88.

ਸਮ ਬੰਦੇ ਪੰਚਮ ਮਨ ਰਾਜਾ। ਤਿਸ ਕੇ ਪਕੜ ਸਰੇ ਸਭ ਰਾਜਾ॥
 ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਣੀ। ਜੇਕ ਜੁਕਤਿ ਕੰਠੁ ਬਟ ਮੈ ਖਾਣੀ॥
 ਤਬ ਮ੍ਰਿਤ ਖਾਈ ਪਹੁੰਚੀ ਰੂਪ। ਠਿਰਖਹੁ ਹਮਰਾ ਖੇਠ ਖਨੁਪ॥
 ਤੀਨ ਨੈਕ ਪਰ ਹੁਕਮ ਚਮਾਰਾ। ਤਹੈ ਫਿਰ ਠਠ ਕੋਈ ਠਾਕਣਹਾਰਾ॥
 ਹਮ ਕੇ ਖਪਨੇ ਸੈਕ ਮਿਠਾਈ। ਤਬ ਸਰੇ ਮਨੋਰਥ ਪੁਰ ਸਮਾਈ॥¹

ਸਮ ਨੂੰ ਸੁਸਤੁ ਵਿਚ ਸਤੋ ਕੁਣ ਦੀ ਸੰਪੰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਬੰਦ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮ ਦੀ ਸਿਧੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਰਤੋ ਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਦਾ ਥਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਾ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਰੂਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੱਧਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।²

ਕ) ਦਮ: ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਰੂਪ ਯੋਗ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਬੰਦ ਹੈ 'ਧਾਰਨਾ' ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਛੇਵੀਂ ਜਾਂ ਤੇ 'ਦਮ' ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਾਰਨਾਵਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। 'ਦਮ' ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਛੇਵੇਂ ਬੰਦ ਦਮ ਰੋਕਨ ਛੇਰੀ। ਸਵਾਸ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੀ ਮਨੁ ਥੋਰ॥
 ਪਵਨ ਸਾਧ ਦਸ ਵਾਰਾ ਬੇਠੀ। ਤਬ ਖਾਏ ਪ੍ਰਕਾਸਯਾ ਮੁਖ ਤੇ ਬੇਠੀ॥
 ਖੇਸੀ ਮੈਂ ਹੋ ਸੁੰਦਰ ਠਾਰੀ। ਤੀਨ ਕਾਠ ਕੀ ਜਾਣਣਹਾਰੀ॥
 ਮਿਠ ਕਰਿ ਯੋਸੋ ਕਰੇ ਹੁਲਾਸਾ। ਭੁਤ ਭਵਿਸਯੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕਾਸਾ॥³

'ਦਮ' ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਦਮ' ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਣਾਸਯਾਮ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਾ ਕਠਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

2. ਦੇਖੋ: a) The Basics of Indian Culture (ed. A.K. Majumdar), pp. 70-72.

b) Swami P. Anand, Mantra, Yantra and Tantra, pp. 329-331.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

- ਖ) ਧਿਆਨ: ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਚੱਕਰ ਹੈ 'ਧਿਆਨ'। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤਵਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ:

ਯਸ ਸਪਤਮ ਚੱਕਰ ਮਹਿ ਧਿਆਨ ਨਾਮੰ। ਤਸ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਮਯਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਮਾਖੰ॥
 ਤਹੰ ਯਦਰ ਦਿਸ਼ਾ ਨਾਹੀ ਕੁਛੁ ਯੇ। ਸਤ ਕੋ ਉਸਤਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸਠੰ॥
 ਤਸ ਸ੍ਰੋਤਾ ਇਦ੍ਰਿ ਯਦਿ ਪੁਕਾਰੇ। ਤੁਮ ਸੁਕੰਠ ਹੋ ਮੁਕਥਾ ਨਾਰੇ।
 ਯਸ ਕਠ ਠੀਜੇ ਮੁਠ ਕੋ ਵਾਸੀ। ਤਸ ਕਾਟੀ ਨਾਠਕ ਜਮ ਵਾਸੀ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਲੇਖ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖਫ਼ਾਵਾ ਹੈ। 'ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ' ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਲਈ ਸਾਮਰਥੇ ਯਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਘੱਟੋ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਮਿਲਕੇਤਾ ਇਥੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

- ਗ) ਧਾਰਨਾ: ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਚੌਥਾ ਚੱਕਰ ਹੈ ਧਾਰਨਾ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਚੌਠਵਾਂ ਚੱਕਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਭੇਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ:

ਯਸ ਚੈਠ ਧਾਰਣਾ ਕੀ ਬਿਧਿ ਪਾਖੰ। ਪਾਚ ਤਤਵ ਕੀ ਜੁਗਠਿ ਬਤਾਖੰ॥
 ਫਿਰ ਤਨ ਮਨ ਸ੍ਰੇਯ ਕੀਯਾ ਮੇਦਾਨ। ਵ੍ਰਾਦਸ ਜੀਤਬ ਪਵਨਿ ਧਿਆਨੰ॥
 ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਹੰਠਿ ਸਿਉ ਠਿਵ ਨਾਈ। ਤਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਯਾ ਮਨ ਹਰਨੇ ਯਾਈ॥
 ... ..
 ਮਨ ਇੱਛਾ ਸਭ ਹੀ ਫਨ ਪਾਖੰ। ਤਸ ਨਾਠਕ ਤਰਠਿ ਤਤ ਮਿਲਾਖੰ॥³

ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਕੂਲ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਪੰਜ ਤੱਤ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਘੱਟੋ ਤਨ ਮਨ ਸੁੰਧੀ ਯਾਦਿ ਨੂੰ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤ ਦੀ ਇਕਾਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਮੇਠਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮਤ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਅਕਤ ਦਾ ਯਾਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

- ੳ) ਸਮਾਧੀ: ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦੇ ਚੌਠੇ ਚੱਕਰ ਹਠ ਘੱਟੋ ਚੌਠਵਾਂ ਚੱਕਰ ਸਮਾਧੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਚੌਠਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨੌਂ ਚੱਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਚੱਕਰ ਦੇ ਕੇ ਧਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.
 2. ਦੇਖੋ: a) Arvinda, Life Divine, Vol. II, pp. 201-210.
 b) Yoga Sutra of Patanjali, pp. 6-9.
 3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

ਬਸ ਨਵਮਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਮਾਧਿ ਸੁਨਾਈ। ਤੈਹ ਸਾਧਨ ਬਾਧਨ ਆਰੁ ਨਾ ਕੀਜੇ॥
ਮਰਨ ਹੋਏ ਧੁਨ ਸੰਤ ਨਰਾਯੰ। ਤਬ ਆਪਨ ਸਿਉ ਆਏ ਬਿਸਰਾਯੰ॥
ਫਿਰ ਨਾਗੀ ਤਾਰੀ ਫਰਨਿ ਮੰਝਾਰੇ। ਜਹੈ ਅਨਖ ਰੂਪ ਆਤਮ ਦਿਸੁਟਾਰੇ॥

...
ਤਬ ਮਨਸਾ ਸਿਧ ਆਏ ਪਰ ਨਾਰੀ। ਮੁਕਤੰ ਰੂਪ ਆਰੁ ਮਨ ਮਹਿ ਜਾਗੀ॥¹

ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੈ - 'ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ' - ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ 'ਰੂਪ ਸੁਨਸਤ' ਦਾ ਹੀ ਝਲਕਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹਠ ਯੋਗ ਤੋਂ ਨਈਂ ਕੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ। 'ਤਾਕੀ ਨੰਗਣੀ', 'ਮਰਨ ਮੰਝਾਰੇ', 'ਅਨਖ ਰੂਪ' ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਰ ਨੇ 'ਜਠਰ ਅਰਨੀ' ਨੂੰ 'ਆਵੀ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਠ ਤੇ ਤਨ ਨੂੰ ਇਸ ਆਵੀ ਵਿਚ ਤਾਕ ਕੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਅਰਜ ਵਸਤੁ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1) ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧੀ

ਪ੍ਰਥਮੇ ਤਉ ਸਮਾਧਿ ਸੁਨਾਈ। ਜਠਰ ਅਰਨਿ ਕੀ ਆਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ॥
ਤਾਏ ਤਾਏ ਤਨ ਬਹੁਤ ਪਤਾਯਾ। ਜਬ ਪਾਰਾ ਤਬ ਠਨਕਿ ਸੁਨਾਯਾ॥
ਆਵੀ ਤੇ ਤਬ ਨਿਕਸਿਸਾ ਸਾਰਾ। ਤਬਹਿ ਖਸਮ ਨੈ ਹਾਇ ਉਤਾਰਾ॥
ਵਸਤੁ ਅਰਜ ਬੀਚਿ ਨੈ ਪਾਈ। ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧਿ ਸੁਨਾਈ॥²

ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਫਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧਿ ਕੀ ਕਯਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ। ਡਿੰਨ ਡਿੰਨ ਕੀਰ ਪ੍ਰਕਟ ਬਖਾਨੀ॥
ਦਾਤਾ ਭੁਕਤਾ ਨਹਿ ਦੁਖ ਦਿਖਾਵੈ। ਅਤਿ ਉਦਾਰ ਨਿਹਚੁ ਨਹਿ ਧਾਵੈ॥
ਨਿਸਿ ਬਾਸਰ ਉਹ ਨਿਹਚੁ ਕਰੈ। ਸੁਬਦ ਸੋਧਿ ਏਕਾਕੀ ਫਿਰੈ॥
ਬਾਨ ਅਸਥਾ ਬੇਠਮ ਰਹੈ। ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧਿ ਵਿਸਮ ਹੋਏ ਰਹੈ॥³

ਕਹਿਣ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਫਲ ਚਿੰਤ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਨਿਸਚੈ ਦੀ ਅਟਕਲਤਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਬਚੇ ਦੀ ਰਕੂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕੁਮ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 21.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 21, 22.

11) ਦੁਤੀਆਂ ਸਮਾਧੀ: ਦੂਜੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦੁਤੀਆਂ ਪਰਮ ਸਮਾਧਿ ਕਰਿ ਰਾਖੀ। ਪਰਮ ਰੁਤੁ ਧਰਿਅ ਵਿਚਿ ਸਾਖੀ॥
ਮਹਿਮਾ ਉਚਿ ਕਹੀ ਨਹੀ ਜਾਈ। ਮਹਾ ਸਮਾਧਿ ਮਹਿ ਰਹਿਯਾ ਸਮਾਈ॥
ਏਕ ਘਾਟੁ ਦਰੀਬਉ ਹਰਾਰ। ਦਸ ਦੁਖਾਰ ਖਠਸਠਿ ਬਾਰਾਰ॥¹

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਤੀਆਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਤੰਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਖਾਰ ਤਕ ਨਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਠਾਹਟ ਪੜ੍ਹਾ (ਬਾਰਾਰ) ਹਨ।

ਇਸ ਦੁਤੀਆਂ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਨਿਛਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵੇਯਾ, ਧਰਮ, ਧੀਰਜ, ਸਿੱਖ, ਖਿਮਾ, ਸੁਆਤੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰੁਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 18 ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਿੱਧੀ ਵੱਠ ਤੁਰ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

11.1) ਤਿਤੀ ਸਮਾਧੀ : ਤੀਜੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਅਨੇਖ, ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ, ਵਰਣ, ਭੇਖ ਤੇ ਪਕੈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਤਿ ਅਵਧੂਤੀ' ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਖਟਚਕ੍ਰ, ਅਠਹੱਦ ਨਾਦ ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਤ ਚਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤੀਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰਹਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ:

ਤਿਤੀ ਸਮਾਧਿ ਕਾ ਇਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਮਹਾ ਬਿਬਿਉ ਅਤਿਹਿ ਸਿਸਥਾਰੁ॥
ਅਤਿ ਅਵਧੂਤੀ ਮਹਾ ਉਲੇਖ। ਤਿਸ ਜਾਤਿ ਨਾ ਪਾਤਿ ਬਰਨੁ ਠਹਿ ਭੇਖ॥²

ਆਦਿ ਮਧਯ ਕੀਤਰ ਬੁਝੇ ਬੰਧਾਨੁ। ਨਾਠਰ ਤਿਤੀਯ ਸਮਾਧਿ ਬਖਾਨੁ॥³

12) ਚਤੁਰਿਥ ਸਮਾਧੀ: ਇਸ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਆਤਮ-ਰਿਕਾਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਵਿਚ ਠੀਠ ਹੋਣਾ, ਤਿਕੁਟੀ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਰਾਉਣਾ ਆਦਿ ਰੁਤ ਇਸ ਚੌਥੀ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਵੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰ ਨੰ 21-22.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.
3. ਉਹੀ, ਪੰ ਨੰ 25.

ਚਤੁਰਿਥ ਸਮਾਧਿ ਭਸਿ ਖਾਪਿ ਖਾਪਿ। ਤਿਸ ਜਾਤਿ ਵਰਨੁ ਠਹਿ ਮਾਧ ਨਾ ਸਾਪਿ॥
 ਚਿਦਾ ਨੰਦ ਰੂਪ ਖਨੁਪ ਸਰੁਪੀ। ਤਿਤਸ ਖਸੇਧ ਕਰਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਧੁਪੀ॥
 ਪਰਮਦੇਵ ਪ੍ਰਾਣਮਾ ਪਰਮਿਤਿ ਪਰ ਖਸਯਾਪਨੀ।
 ਰਤਰੁ ਸਮਾਧਿ ਨੋ ਭਸਿ ਨਾ ਖ ਕ ਤੇ ਨੰਦਿ ਪਰਵਾਨੀ॥¹

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਖਯਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੋ ਭੇਦ ਮਨਿ ਕਏ ਹਨ — ਸਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ। ਸਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬੁਝਮ ਠਾਠ ਖਾਪਣੀ ਨਿਵ ਨਾ ਨੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- ੳ) ਸੰਪਰਿਕਿਯਤ ਸਮਾਧੀ,
- ਬ) ਅਸੰਪਰਿਕਿਯਤ ਸਮਾਧੀ,
- ੲ) ਅਰਮ ਸੇਖ ਸਮਾਧੀ।²

ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੇ ਖਚਾਰਯ ਨੇ 'ਅਰਮ ਸੇਖ ਸਮਾਧੀ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਫਲਤੀ ਵਿਚ ਮਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਨਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਤਿਮਾ ਨੂੰ ਖਾਪਣਾ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਇਸੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸਕਰਸ਼: ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਸੁਟਾਰ ਯੋਗ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਖਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਖਚਾਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਖਟਨ-ਬਟਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਖਟਨ ਬਟਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਖਨੁਕਸਮੁਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸਨੇ ਠਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਖਾਧਿਖਾਰਾਰ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਖਾਸ ਦੀ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨੀਘਣਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਠਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯੋਗ ਨੂੰ ਯਚਾਰਾਂ ਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 25.

2. ਦੇਖੋ: 'ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ ਚੇਬਾ, ਸ਼ੁਕ 29, 30.

"ਵਿਖਾਸ ਇਹਨਾਂ ਸੁਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਖਾਧਿਖਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਧੱਖ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਹੈ।"

3. ਦੇਖੋ: Dr S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 24-29.

ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚਤਰ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ।¹ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਣਛਿਹਨੀ ਨਾਨ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਉੱਠੀਠਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲ ਖਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਥਰ ਕਰੀ ਖੇਠੀ ਹੈ।

4) ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾਂ

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾੜੀ (ਇੜਾ, ਪਿੰਡਨਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ) ਵਿਚਾਰ, ਖਟਕਰ ਚਰਚਾ ਅਤੇ 16 ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ਾ ਸੂਧੀ ਅਤੇ ਖਟਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਾਸਣਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਕਰਤਾ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪੂਰੇ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ 'ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾਂ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ੳ) ਖਟਕਰਮ (ਸੁਟਕਰਮ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟਕਰਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੋਖਧਾਰੀਆਂ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਬਿਕਟ ਜਟਾਧਾਰੀ। ਨਾਨਕ ਭੋਖ ਕਰੇ ਭੋਖਾਰੀ॥
ਖੇਚਰ ਭੁਚਰ ਆਰੁ ਪਵਨਾਧਾਰੀ। ਖਟਕਰਮ ਅਭਿਯਾਸੀ ਭੰਡਾਧਾਰੀ॥
ਚਰਪਟ ਚੋਰਖ ਆਰੁ ਕਾਠੀਧੀ। ਨਾਨਕ ਸੁਰਠਰ ਸਵਧਿ ਦਰਦੀਧੀ॥²

-
1. ਲੇਖੇ: a) Dr S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol. I, pp. 107-110.
b) Woods, Yoga System of Patanjali, pp. 10-15.
c) Dr S. N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 51-60.
d) Ross, The New Manual of Yoga, pp. 6-9.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 321.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਟਕਰਮ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅਨੰਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖਟਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੈਤਿ, ਯੋਤਿ, ਬਸਤੀ ਅਤੇ ਰਜਕਰਮ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਨੈਤੀ ਬੋਤੀ ਬਸਤੀ ਕਰੀ। ਰਜ ਕਰਮ ਨੈ ਉਰ ਮਹਿ ਧਰੀ॥
ਕੋਈ ਸਾਧੀ ਜਿ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਨੈ। ਠਾਠਕ ਸੈ ਜਨੁ ਖਪਨਾ ਖਾਪੁ ਪਛਾਨੈ।¹

ਇਥੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਛੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- 1) ਨਿਉਂਤੀ (ਨੈਠਿਕੀ)² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਿਉਂਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਰੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਵੀ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਨਿਵਨੀ ਕਰਮ ਕਾ ਕਰੀ ਬੀਰਾਰੁ। ਸੈ ਤਤੁ ਪਾਵੈ ਮੋਖ ਦੁਖਾਰੁ॥
ਜਬ ਠਕ ਨਿਵਨਿ ਕਰਮ ਨਹੀ ਜਾਨੈ। ਕਹੁ ਠਾਠਕ ਕੇਸੇ ਸਚੁ ਮਾਨੈ॥³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਿਉਂਤੀ ਚਾਰੇ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਿਉਂਤੀ' ਚਾਰੇ ਇਕ ਖਾਮ ਚਲਦੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

- 11) ਰਜ ਕਰਮ (ਹਸਤ ਕਰਮ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਿਉਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਜਕਰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਜ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ 'ਬਸਤਿ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਜ ਕਰਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਹ ਹੈ:

ਰਜ ਕਰਮ ਬੰਤਰਿ ਬੀਰਾਰੇ। ਇਹ ਬਿਧਿ ਚੀਨੈ ਉਤਰੈ ਪਾਰੇ॥
ਸਵਾ ਹਾਥ ਠਕੜੀ ਨੈ ਖਵਹੁ। ਸਿਰ ਪੁਰ ਛੀਨਹੁ ਸਭਾ ਬਣਾਵਹੁ॥
ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਉਠਿ ਜੰਗਲ ਕਹੁ ਜਾਵਹੁ। ਇਕੰਤ ਖੇਠਿ ਕੈ ਕਰਮ ਕਮਾਵਹੁ॥
ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੈ ਕਰਹੁ ਉਖਾਠ। ਮੈਨੁ ਉਤਾਰੈ ਤਬ ਹੋਯ ਸਾਠ॥
ਸਾਰੀ ਠਕੜੀ ਖਟ ਮਹਿ ਕਹੇ। ਰਜ ਕਰਮ ਕਹੁ ਇਤ ਬਿਧਿ ਕਰੇ॥
ਜੰ ਤੁਮ ਮੈਨੁ ਬੰਤਰਿ ਕੀ ਬੇਈ। ਠਾਠਕ ਹਰਿ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਈ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 392.

2. ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਖਟਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ — ਯੋਤਿ, ਬਸਤਿ, ਨੈਤਿ, ਨਿਉਂਤੀ, ਕ੍ਰਾਟਕ ਅਤੇ ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਛੇ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਕਰਮ 'ਨੈਤਿ' ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 393.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 393.

ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਸ਼ਾਸਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਖਨੁਕੂਨ ਹੈ।

111) ਨੈਤਿ: ਨੈਤਿ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਨੈਤਿ ਕਰਮ ਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਤਬ ਤੁਮ ਪਾਵਹੁ ਖਲਖ ਖਪਾਰੁ॥
ਸਵਾ ਭਨਿਸਤ ਧਾਰਾ ਨੈ ਖਵਹੁ। ਖਤਿ ਜੋਰਾ ਕਰਿ ਸਹੁਤੁ ਬਟਾਵਹੁ॥
ਦੈ ਕਰਿ ਮੋਮ ਤੁਮ ਮੁਹਕਮ ਕਰੇ। ਤਿਸ ਕੇ ਨਾਸਿਕਾ ਭੀਡਠਿ ਧਰੇ॥
ਜਬ ਧਾਗ ਉਪਰਿ ਕਉ ਜਾਵੈ। ਤਬ ਨਾਨਕ ਨੈਤੀ ਕਰਮ ਕਾ ਮਾਰੁਰ ਪਾਵੈ॥¹

ਨੈਤਿ ਕਰਮ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਖਨੁਕੂਨ ਹੈ।

112) ਧੋਤੀ (ਧੋਤਿ): ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਚਾਰਿ ਉਡਠ ਕਪੜਾ ਹੋਏ ਭਾਈ। ਜੋ ਧੋਤੀ ਸਾਧੈ ਤਿਸੁ ਮੇਨੁ ਨਾ ਰਾਈ॥
ਸਵਾ ਕਾ ਕਪੜਾਨੀਝਾ ਹੋਵੈ। ਖੈਦਰਿ ਰਹੈ ਮੇਨੁ ਕਉ ਬੋਵੈ॥
ਸਕਨਾ ਖਟ ਕੇ ਖੈਦਰਿ ਰਹੇ। ਪਾਏ ਧਰ ਦੇ ਮੁਹਕਮ ਭੜੇ॥
ਕੇਰ ਖੈਰਿ ਬਾਹਰਿ ਨੈ ਖਵਹੁ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਕੀ ਮੇਨੁ ਛੁਡਾਵਹੁ॥²

ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਪਰ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਕੁਮ-ਸੰਖਿਯਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਖਾਪਣੇ ਕੁਮ ਦੇ ਵੀ ਖਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤੀ ਕਰਮ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ (ਖਨੁਸਾਰ)।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਖਯਾਇ 29 ਵਿਚ ਖਟਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਖਟ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖਯਾਇ ਹੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੈ।

113) ਯਾਸਣ: ਯਾਸਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਯਾਸਣ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। 'ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਸਿੱਧ-ਰੋਸਟਿ' ਖਯਾਇ ਵਿਚ ਯਾਸਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਯਾਸਣ ਸੋਧਿ ਨਿਰਾਨਮੁ ਬਠੇ।³

ਯਾਸਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਉਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੁਭਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯਾਸਣ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ

1. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧ), ਪੰ ਨਾ 393.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 394.

3. ਉਹੀ, ਪੰ ਨਾ 129.

ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੁਰੁ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਠਾਠਕ ਖਾਸਣ ਵਿਚ ਕਰਿ ਪੁਤਾ, ਉਠਮਨਿ ਧਿਯਾਨ ਨਰਵਓ।¹

1) ਪਦਮ ਖਾਸਣ: ਖਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਦਮ ਖਾਸਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਪਦਮ ਖਾਸਣ ਕਰਿ ਬੰਨਹੁ ਮੀਤਾ। ਖਜਪਾ ਜਪ ਜਾਪਹੁ ਨਿਤ ਠੀਤਾ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸਣਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮਨ ਕਉ ਪ੍ਰਥਮ ਨਿਰਮਨ ਕਰਉ। ਤੁਰ ਕਾ ਬਰਨੁ ਨੈ ਦੁਤਰੁ ਤਰਉ॥

ਤੁਰ ਕਾ ਸੁਖਦ ਹਿਰਦੈ ਖਸਾਵੈ। ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਥ ਕਾ ਡੇਦ ਬਠਾਵੈ॥

ਤੁਮ ਖਾਸਣਾ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਰੇ ਡਾਈ। ਤਾਏ ਜੇਰ ਖਰੰਡ ਕਉ ਧਾਈ॥³

ਪਦਮ ਖਾਸਣ 84 ਖਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ।

84 ਖਾਸਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੰਖਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਖੰਡਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 84 ਖਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਖਾਸਣ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ 'ਪਦਮ ਖਾਸਣ' ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਤਿਣ ਸਿਹਜਾ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਖਸਥਾਨ। ਪਉਨ ਖਰੰਡ ਕਰਹੁ ਬਿਖਥਾਨ॥

ਖਾਸਣ ਚੇਰਾਸੀਓ ਰੇ ਡਾਈ। ਠਾਠਕ ਜੇ ਜਨ ਸਾਧੈ ਪਰਮ ਕਰਿ ਪਾਈ॥

ਤਿਨ ਮੈਂ ਚਾਰਿ ਖਾਸਨ ਹੋ ਕਹੇ। ਤਿਨ ਕਉ ਸਾਧਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਲਈ॥

ਪ੍ਰਥਮੇ ਪਦਮ ਖਾਸਨ ਰੇ ਮੀਤਾ। ਜਿਨ ਬਸਿ ਹੋਏ ਸੁ ਨਿਰਮਨ ਰੀਤਾ॥⁴

ਪਦਮ ਖਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖੱਬਾ ਹੇਰ ਸੱਜੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਹੇਰਾ ਖੱਬੇ ਉੱਤੇ ਰਖ ਕੇ ਖਰਬਾਤ ਚੋਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ 'ਮੇਰੁ ਦੰਡ' (ਗੋੜ ਦੀ ਹੱਡੀ) ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਰਖ ਕੇ ਪਦਮ ਖਾਸਣ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਖੇਚਰੀ ਮੁਦਾ' ਦੁਆਰਾ ਜੀਭ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਹਰੀ ਡੁਣਾਂ ਦਾ ਫਾਇਨ ਕਰਨਾ 'ਪਦਮ ਖਾਸਣ' ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਦਮ ਖਾਸਣ' ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ 'ਬਿੰਦੂ' ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਬਾਵੈ ਪਰ ਦਾਹਨ ਪਰ ਬਰਹੁ। ਦਾਹਨ ਪਾਵ ਬਾਵੈ ਪਰ ਕਰਹੁ॥

ਮੇਰ ਡੰਡ ਸੁਧਾ ਕਰਿ ਰਾਖਹੁ। ਜਿਹਥਾ ਉਠਹੁ ਹਰਿਕੁਨ ਡਾਖਹੁ॥

ਇਹ ਬਿਧਿ ਤੁਮ ਤੇ ਪਦਮਾਸਨ ਹੋਈ। ਠਾਠਕ ਤਾ ਕਉ ਸਾਧੈ ਬਿੰਦੁ ਬਸਿਹੋਈ॥⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖੇ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 251.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 204.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 422.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 422.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 422.

ਪਦਮ ਖਾਸਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਕੁੰਝ ਖਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਖੋਰੀ ਮੁਦਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਠ ਜੀਡ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਉਠਾ ਕ੍ਰਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਠਹੀ ਮਿਲਦਾ।¹

ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖਾਸਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਪਦਮ ਖਾਸਣ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

- 11) ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ: ਯੋਗ-ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਨੂੰ 'ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੈਕਟਿਕਾਂ ਦਾ ਖਾਸਣ ਇਹੋ 'ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ' ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਧੰਗ ਮੂਠ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਧੰਗ ਉਸਦੇ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਖਾਸਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੰਜਮ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਖਾਸਣ ਸਿੱਧ ਬਖਸ਼ਾਠ। ਮੂਠ ਦੁਆਰੇ ਖਾਡੀ ਖਾਨੁ॥
 ਦੂਜਾ ਪਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀ ਪਰ ਕਰਹੁ। ਪੁੰਠ ਬੀਧ ਨਾਭ ਪਰ ਕਰਹੁ॥
 ਇਨ ਖਾਸਣੋ ਬਿੰਦੁ ਬਸਿ ਹੋਈ। ਨਾਠਕ ਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜੇ ਸਾਧਿ ਕੋਈ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਸਿੱਧ ਖਾਸਣ' ਅਤੇ 'ਪਦਮ ਖਾਸਣ' ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਫਲ 'ਬਿੰਦੂ ਸੰਜਮ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- 111) ਘੋਰੁ ਖਾਸਣ (ਕਪਾਲੀ ਖਾਸਣ): ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਖਨੁਸਾਰ ਘੋਰੁ ਖਾਸਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ 'ਕਪਾਲੀ ਖਾਸਣ' ਵੀ ਹੈ।

ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘੋਰੁ ਖਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਉਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਘੋਰੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠਕੇ ਸੱਜਾ ਧੰਗ ਖੱਬੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟੋਕੇ ਹਥ ਰੱਖੇ, ਠੋਡੀ ਹੇਠਾਂ ਡਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਨਾਭ ਉੱਤੇ ਠਿਕਾਵੇ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਠਰਾਈ ਰਖੇ:

ਤੀਜਾ ਖਾਸਣ ਘੋਰੁ ਖਸਥਾਠ। ਕੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਹੁ ਬਖਸ਼ਾਠ॥
 ਏਕੰਤਰ ਧਰਤ ਬਰਾਬਰਿ ਹੋਈ। ਤਾਂ ਪਰ ਖਾਸਣੁ ਸਾਧ ਸੋਈ॥
 ਦਾਹਨ ਪਉ ਬਾਮ ਠੋਡ ਪਰ ਰਾਖਹੁ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਰਿਦ ਬਿੰਦਰਿ ਡਾਖਹੁ॥
 ਤਾਂ ਕੇ ਬੀਚ ਹਾਥ ਲੋਕੁ ਧਰਹੁ। ਖਾਰਕ ਠੋਡੀ ਠੀਚੇ ਕਰਹੁ॥
 ਪਵਨ ਬੀਠ ਨਾਭ ਪਰ ਧਰਹੁ। ਕੇਸ ਘੋਰ ਖਾਸਣ ਨੇ ਕਰਹੁ॥³

1. ਏਥੇ: ਤਾਰਾ ਚੰਦ, 'ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ', 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 231-234.
 2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 422.
 3. 'ਖਾਸਣਾਂ ਯੋਗ ਰਹਸਯ', ਚਮਨ ਲਾਲ ਕੋਟਮ, ਡਾ., ਪ੍ਰਫਾ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਥਾਨ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ, ਬਰੋਲੀ, ਸੰਸ. ਪਹਿਲਾ 1974.
 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 422.

ਇਸ ਖਾਸ ਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਘਰੁ ਖਾਸਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। 'ਬੇਰੀਡ ਸੀਹੀਤਾ', 'ਹਠ ਖੋਰ ਪ੍ਰਵੀਪਿਕਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਖਸ਼ਟਾਰ ਖੋਰ ਰਹਸਯ' ¹ ਅਤੇ 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1v) ਖੱਪਰ ਖਾਸਣ: ਖੋਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਖੱਪਰ ਖਾਸਣ ਨਾਂ ਦੇ ਖਾਸਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖਾਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਧੀ— ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਦੋਵੇਂ ਪੈਰ ਬਢਾਬਰ ਕਰਕੇ ਚਿਤਕ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਰੱਖੇ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖਾਸਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਊ ਪੈਰ ਬਢਾਬਰ ਕਰੇ। ਤੁਦਾ ਉਠਾਏ ਤਹੇ ਉਪਰ ਧਰੇ॥
ਮਠ ਯਠਾ ਕਉ ਸਮਸਰਿ ਖਾਨੁ। ਤਬ ਤੁਮ ਪਾਵਹੁ ਪਦ ਨਿਰਬਾਨੁ॥²

'ਖੱਪਰ ਖਾਸਣ' ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਖਸ਼ਪੋਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਸਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਠੀਕ ਖੋਜ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਾਸਣਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਕੁਟਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਇਕ ਦੋ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। 84 ਖਾਸਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰੋਰਾਸੀਭ ਖਾਸਨ ਕਰੇ ਧਿਆਨ। ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਥਧੇ ਅਭਿਆਨ॥
ਰੋਰਾਸੀਭ ਰੰਗ ਅਠੀਤ ਬਹੁ ਕੀਏ। ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਭਰਮਤ ਮੁਏ॥³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 84 ਖਾਸਣਾਂ ਉੱਤੇ ਅਭਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਸਣ ਇਕ ਸਭੁਲ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 84 ਖਾਸਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਭਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਖਾਸਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਚਰਚਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੀ ਭੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਣ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਣੇ ਹਨ।

ੲ) ਮੁਦਾ: ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੁਦਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੱਧੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੌਨ ਹੈ।

ਸ) ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਬਾਰੇ ਫ਼ੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ, ਨੂੰ ਡਿੰਨ ਡਿੰਨ ਨਾ ਸਮਝਕੇ ਇਕੋ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

1. ਏਏ: ਚਮਨ ਲਾਲ ਕੋਤਮ, 'ਖਸ਼ਟਾਰ ਖੋਰ ਰਹਸਯ', ਪ੍ਰਕਾ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਥਾਨ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ, ਬਰੇਲੀ, ਸੰਸ. ਪਹਿਲਾ, 1974.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 422. 3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 728.

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਸੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

- ੧) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉੱਲੇਖ ਉੱਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਅਨਪਾਹਾਰੀ ਨਿੰਦਾ ਬੋਝੀ। ਪਵਨ ਤੀਨ ਵਿਧਿ ਰਾਬੇ ਹੋਝੀ॥
ਪੁਰਕ ਕੁੰਡਕ ਰੇਚਕ ਤੇਵਿਧ। ਇਹ ਵਿਧਿ ਸਮਝੇ ਹੋਏ ਸਿਧ॥
ਤੀਨ ਭਾਂਤ ਕਾ ਕਰਹੁ ਧਿਆਨ। ਠਾਨਕ ਤਾਂ ਕਾ ਕਰਹੁ ਵਖਯਾਨ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਡਈ ਹੈ। ਉਹ ਅਨਪਾਹਾਰੀ ਹੀ ਅਰਥਾਤ ਬੋਝਾ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਦਾ ਵੀ ਬੰਟ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ।

- 1) ਪੁਰਕ: ਪੁਰਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ ਹੈ। ਪੁਰਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਵਾ ਨੂੰ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਫੇਰਕਿਯਾ ਵਿਚ ਡਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁਰਕ ਦਾ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨੇਤੀ ਬਾਰ ਕਉ ਪੁਰ ਕਰਿਣੇ।²

- 11) ਕੁੰਡਕ: ਕੁੰਡਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁੰਡ ਅਰਥਾਤ ਝਾੜਾ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਫੇਰਕਿਯਾ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨੇਣ ਨੂੰ ਕੁੰਡਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕੁੰਡਕ ਸੇ ਜੇ ਸੰਪੁਰਣ ਡਰਤੇ।³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਖੜੇ ਵਿਚ ਡਰਕੇ ਰੱਖ ਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰਕਿਯਾ ਵਿਚ ਡਰਕੇ ਰਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਕੁੰਡਕ ਭੇਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੰਡਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਹ ਹੈ:

ਤਿਸ ਕਉ ਕੁੰਡਕ ਚੀ ਕਰਿ ਜਾਨੇ। ਏਨੇ ਨਾਸਿਕ ਰੋਕ ਪਵਨ ਬੰਤਰ ਨਹੀਂ ਖਾਨੇ॥
ਜੇਤਾ ਖੀਂਟੇ ਤੇਤਾ ਛੋਕੇ। ਐਸੀ ਸਾਧਨਾ ਸਿਉ ਮਨ ਹੋਵੇ॥⁴

- 111) ਰੇਚਕ: ਰੇਚਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਕੱਢਣਾ। ਪੁਰਕ ਅਤੇ ਕੁੰਡਕ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਫੇਰਕਿਯਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੁਰਵਕ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਰੇਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੇਚਕ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੭੮.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 615.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 615.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 616.

ਚੇਚਕ ਕਹਾ ਕਛ ਵੋਡਣ ਪਵਣ। ਤਾਕਾ ਮਿਟ ਜਾਏ ਖਾਵਾਰਵਣ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਵੇਚਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਕੁੰਡਕਾਂ ਵਿਚ
ਦੋ ਉਪਭੇਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਖੋਡ ਦੇ ਕ੍ਰੋਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ
ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਨਾਨ 'ਬਿਧ' ਅਤੇ 'ਮੁਦ੍ਰਾ' ਵਿਚ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਖੋਡ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ
ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਠਹੀਰ ਦਿੱਤੇ।

ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਯੋਗਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦੀ
ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ', 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਦੇਵ' ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ
ਦੀ ਸਿਧੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਨੇ ਹਵਾ ਦੇ ਖਡਾਵ ਵਿਚ ਅਡੇਠ
ਰਠੀਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਠਸੁਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ
ਹੈ।

ਜੇਸੇ ਦੀਪਕ ਕੀ ਜੋਤਿ ਰਹੇ ਠਹਿਰਾਈ। ਤੇਸੇ ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਿਹਚਨੁ ਹੋਏ ਜਾਈ॥³

ਖੋਡ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਭਿਰਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਕੁੰਡਕ' ਅਤੇ 'ਚੇਚਕ'
ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗਾਣਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਬ ਕੁੰਡਕ ਕੰ ਕੁੰਡ ਕਰਿ ਪੂਰੈ। ਤਬ ਬਿਸੁਨੁ ਸਾਥਿ ਮਨ ਲਾਵਹੁ ਸੂਰੈ।

ਚੇਚਕ ਸਾਥ ਹੀ ਸੁਚਿਤਿ ਠਹਾਈ। ਨਾਨਕ ਮਸਤਕਿ ਮਹਾਦੇਵ ਕਾ ਧਿਆਨ ਠਹਿਰਾਈ॥⁴

ਇਹਨਾਂ ਯੋਗਾਣਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਚਿਤ ਕਾਰਨ
ਠਹੀਰ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਸੁਟੀਕ ਖੋਡ ਦੇ ਖੋਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਥਾਂ
ਠਹੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਿਰ ਵੀ ਹਠ ਖੋਡ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਕ) ਧਿਆਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ
ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਤੇ ਹਠ ਖੋਡ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਖੋਡ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ
ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 615.

2. ਅੰਤਿਮ ਨੰਦਾ, ਅਸੁਟੀਕ ਖੋਡ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪੱਥ', ਪੰਨਾ 441.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 615.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 616.

ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਧਿਯਾਨ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸਬੂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ਵਰਣ ਪਦਾਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਭਿਖਾਨੀ। ਭਿਖਾਨ ਧਿਯਾਨੁ ਕੁਰ ਸੁਬਦੁ ਪਛਾਨੁ॥¹

ਧਿਯਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਰੁ ਸੁਬਦੁ ਰਾਗੀ ਉੱਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਯਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ' ਵਿਚ ਨਸ਼ਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਖਣੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚਾਰ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਿਚ ਧਿਯਾਨ ਨਕਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਕੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਿਯਾਨ ਨਕਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬੌਰ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।⁴

ਧਿਯਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਭਿਖਾਨ ਧਿਯਾਨ ਬਹੁਤ ਹੈ ਜਾਨੈ। ਸੁਰਣ ਨਾ ਹੋਤੇ ਬਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਨੈ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਨਨਾ ਇਹ ਵਿਧਿ ਭਾਈ। ਸਰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਨਕ ਲਿਵ ਨਾਈ॥⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਧਿਯਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦਾ ਧਿਯਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਖਸ਼ਟੀਰ ਬੋਰ, ਹਠ ਧੋਰ ਖਣੇ ਸਰਕੁਣਵਾਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਿਲਣੇ-ਮਿਲਣੇ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਖ) ਸਮਾਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਦੇ ਖਲੂਸਾਰ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਪਤੰਜਲੀ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਧੋਰ ਲਈ ਹੀ ਹੈ, ਹਠ ਧੋਰ ਨਾਨ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮੇਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਸੁੰਠ ਸਮਾਧੀ ਖਣੇ ਸੁੰਠ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਵਰਣਨ ਇਸੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਚਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 132.

2. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 415.

3. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 619.

4. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 620.

5. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 621.

- 1) ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ
- 2) ਖਟ ਚਕ੍ਰ
- 3) ਕਮਲ
- 4) ਨਾਡੀਆਂ
- 5) ਕੁੰਡਲਿਨੀ
- 6) ਦਸਮ ਦੁਆਰ
- 7) ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ
- 8) ਜੈਰ ਜੁਕਤ

ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਖਾਧਾਰ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

1) ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ

ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧਨਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਇੰਦ੍ਰੀ ਜੀਤੇ ਸੋਸਾਧੁ ਕਰਾਵੈ। ਇੰਦ੍ਰੀ ਜੀਤੇ ਸੋ ਪਰਮਪਦ ਪਾਵੈ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਨੂੰ ਬਿੰਦੂ ਰਖਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿੰਦੂ ਬਿੰਦੂ ਸਭ ਕੋਈ ਕਹੈ। ਮਹਾਂਬਿੰਦੂ ਕੋਈ ਬਿਛਲਾ ਨਹੈ॥
ਮਹਾਂਬਿੰਦੂ ਮਹਿ ਲਾਠ ਬਠਾਯਾ। ਜਿਨਿ ਚੀਨਾ ਤਿੰਨ ਹੀ ਜਨ ਪਾਯਾ॥²

ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾਠ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿੰਦੂ ਬਾਧੀ ਤਬ ਰਹਿਣ ਸਭ ਜਾਨੀ। ਬਿੰਦੂ ਬਾਧੀ ਤਬ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਟਾਨੀ॥
ਬਿੰਦੂ ਬਾਧੀ ਤਬ ਬਿਖਮਕੜ ਸਾਧਾ। ਬਿੰਦੂ ਬਾਧੀ ਤਬ ਅਭਯ ਪਦ ਲਾਧਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 50.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.

ਬਰਥਾਤ ਬਿੰਦੂ (ਵੀਰਜ) ਦੀ ਰਖਿਯ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ
 ਖੜੇ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਰਖਿਯ ਨਾਨ ਗਿਯਾਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਬਾਮਰਥੁ ਜਿੰਤਿਯ
 ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖੜੇ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਿੰਦੂ ਰੂਪੀ ਇਸ ਰਤਨ ਦੀ ਰਖਿਯ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਧਨਾ ਸਫਲਤਾ ਵੱਨ ਚੱਨ ਹੋਂਦੀ ਹੈ:

ਜਬ ਰਤਨ ਹਥਿ ਚਕਿਯਾ ਤਬ ਜੋਤਿ ਪਸਾਰੀ।
 ਜਬ ਰਤਨ ਹਥਿ ਚਕਿਯਾ ਤਬ ਨਾਗੇ ਧੁਨ ਤਾਰੀ॥¹

ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਨਾਸੁ ਸਾਧਕ ਨਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਖਣ ਹੈ। ਇਸ ਨੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ
 ਦੇ ਨਾਸੁ ਕਰਨ ਵਾਨੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਤਿਨਿ ਰਤਨ ਕੁੰਵਾਯਾ।
 ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਸੇ ਕਰਭ ਮਹਿ ਖਾਯਾ॥²

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਸੇ ਜਨਮ ਫਿਰਿ ਖਵੈ। ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਸੇ ਸਦਾ ਦੁਖ ਪਾਵੈ॥
 ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਤਿਸ ਨਰਕ ਖਰ ਖਾਯਾ। ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਤਿਨਿ ਮਹਾ ਦੁਖ ਲਾਯਾ॥³

ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹੋਏ ਪਵਿਤ ਜਬ ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਾਧੇ। ਰਸਿ ਕਸਿ ਤਿਯਗਿ ਬੰਦਰ ਕੰਠਿ ਸਾਧੇ॥
 ਡੋਲਨਿ ਚਿਤ ਨਾ ਦੇਈ ਕਾਹੂੰ। ਪ੍ਰੇਮ ਡਰਤਿ ਰਸੁ ਪਾਵੈ ਤਾਹੂੰ॥⁴

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰਨਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ
 ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਬਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਯ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮ੍ਰਿਤੁ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਿਖਾ ਸੀ।
 ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਇਕ ਵਿਖਾਪਕ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2) ਖਟ ਚਕ੍ਰ

ਹਠ ਯੋਗੀਯ ਬਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਬੰਦਰ ਛੇ ਕਮਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਚਕ੍ਰ ਨਾਮੀਯ ਦਾ
 ਇਕ ਜਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖੜੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਮਨ ਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਇਸ ਚਕ੍ਰ
 ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਤੰਕੁ ਯੋਗ ਖੜੇ ਯੋਗ ਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 60.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 727.

७ महस्त्रार
(आनकदल
योगियों का
अंतिम पद)

६ आज्ञा
(२१ भुवनभ्यः)

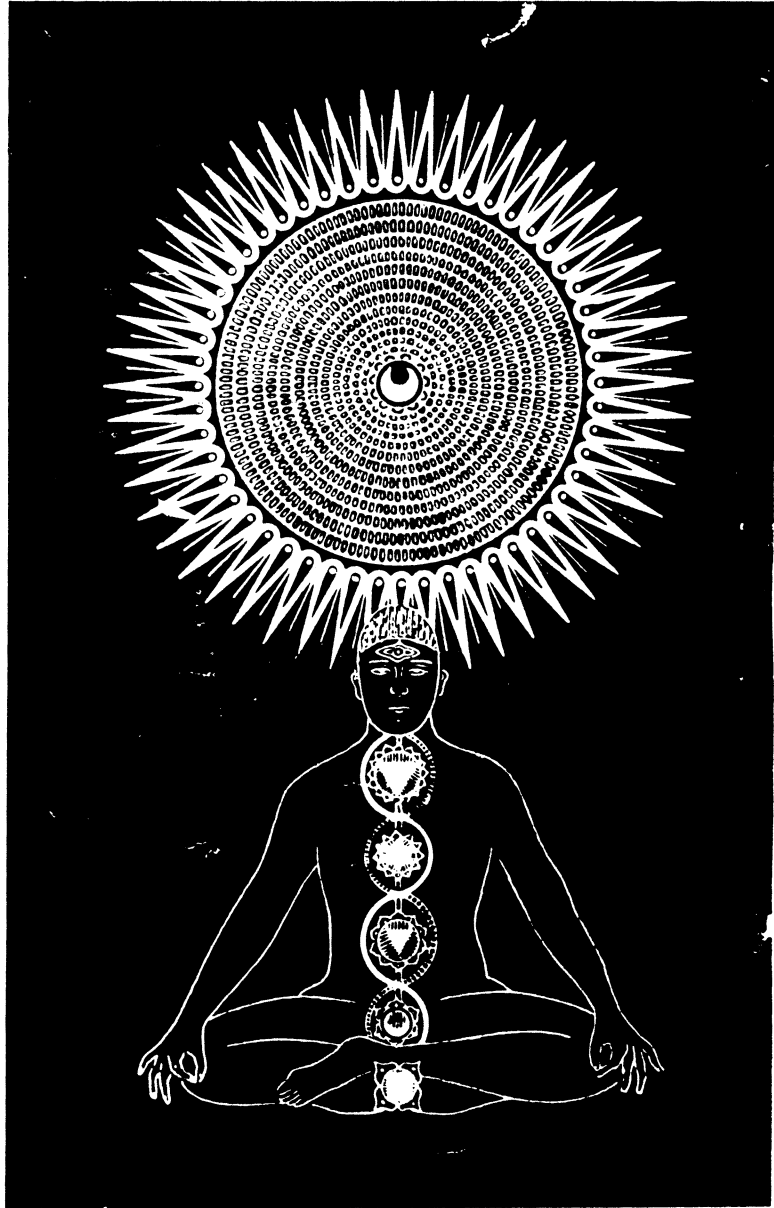
५ विशुद्ध
(१६ दल कंठ)

४ अनाहत
(१२ दल हृदय
भ्यः)

३ माणिक्य
(१० दल नाभि)

२ स्वाधिष्ठान
(६ दल-लिङ्ग)

१-मूलाधार
(४ दल-गुदा)

पिंडी पटचक्रों महत महस्त्रारकमल सूचक चित्र ।

चित्र—(योगाऽन्तर्द पुरुष)

ਸਿੱਖ ਖ਼ੁਸ਼ਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਖੰਦਰ ਛੇ ਚਕ੍ਰ ਇਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਹਨ — ਰੁਦਾ, ਤਿੰਗ, ਠਾਡੀ, ਹਿਰਦਾ, ਕੰਠ ਖੜੇ ਡਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ।¹

ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- 1) ਮੁਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ: ਇਸ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਚਾਰ ਕੋਣੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਚੇਨਾਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਲੋਂਵਿਖਾਂ (ਵਰ੍ਹੇਟਾਂ) ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਚਕ੍ਰ ਤੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰਾ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਚਕ੍ਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਕ ਸ਼ੈਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਨਥਥੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 11) ਸੁਹਾਦਿਸ਼ਠਾਠ ਚਕ੍ਰ: ਇਸਦੇ 6 ਕੋਣੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸਫ਼ੇਦ ਹੈ ਖੜੇ ਮੁਤਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਠਾਠ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 111) ਮਣੀਪੁਰ ਚਕ੍ਰ: ਇਸਦੇ 10 ਕੋਣੇ ਹਨ। ਠਾਡੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੈ।
- 1v) ਖ਼ਠਾਹਤ ਚਕ੍ਰ: ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ 12 ਕੋਣੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੈ।
- v) ਵਿਸੁਧਿ ਚਕ੍ਰ: ਕੰਠ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ 16 ਕੋਣੇ ਦੱਸੇ ਡਏ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸਫ਼ੇਦ ਹੈ।
- v1) ਖ਼ਰਿਖ਼ ਚਕ੍ਰ: ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਡਰਵੀਟਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਖੜੇ ਇਸਦੇ ਦੋ ਕੋਣੇ ਦੱਸੇ ਡਏ ਹਨ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਰੋਮ ਰੋਮ ਖੰਡ ਕਾਸ਼ਾ ਬੀਚਾਰੀ। ਰਾਜ ਕਰੇ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਖੇਤ੍ਰਸ ਖਾਧਾਰੀ॥³

ਡਾਢ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਖੰਦਰ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਿਖਾਠ ਹਨ ਯੇਕ ਨਈ ਬਹੁਤ ਸੁਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਖੜੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਕੇ ਖਟ ਖਸਥਾਠ। ਜੇ ਜਾਨੈ ਤੇਓ ਪਰਧਾਠ॥

ਤਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਠਾਰਿਠ ਬਸੈ। ਠਾਠਕ ਕੁਰ ਸੁਬਦੀ ਓਹਿ ਠਸੈ॥⁴

1. "ਹਨ ਯੇਕ ਦੇ ਕੁੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਚਕ੍ਰ ਮੁਲਾਧਾਰ, ਦੂਜਾ ਚਕ੍ਰ ਸੁਹਾਦਿਸ਼ਠਾਠ, ਤੀਜਾ ਚਕ੍ਰ ਮਣੀਪੁਰ, ਚੌਥਾ ਚਕ੍ਰ ਖ਼ਠਾਹਤ, ਪੰਜਵਾਂ ਚਕ੍ਰ ਵਿਸੁਧਿ ਖੜੇ ਛੇਵਾਂ ਖ਼ਰਿਖ਼ ਚਕ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 394.

2. ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 397.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿਖ), ਪੰਨਾ 24.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196.

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਫੀ ਹੈ।

5) ਕਮਲ

ਹਠ ਯੋਗ ਬਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗੰਧ ਵਿਚ ਬਣੇ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੋਟੀਆਂ ਫੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਠਾਕੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛ ਨੂੰ ਕਮਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਤੋਂ ਕਮਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੀਕੁ ਯੋਗ, ਮੰਕੁ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਕਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਖਪਟਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸੰਧ ਹਠ — ਮੂਲਾਧਾਰ, ਸੁਰਾਧਸੁਠਾਠ, ਮਣੀਪੁਰ, ਖਨਾਧਤ, ਵਿਸੁਧਿ, ਆਰਿਯ ਅਤੇ ਸਰਸੁਦਨ।

ਸੱਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸੱਤ ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਚਿੱਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- 1) ਮੂਲਾਧਾਰ ਕਮਲ : ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਪੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗੁਦਾ ਖਸਥਾਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 11) ਸੁਰਾਧਸੁਠਾਠ ਕਮਲ : ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਪੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਠੀਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 111) ਮਣੀਪੁਰ ਕਮਲ : ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਪੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਾਡ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 1v) ਖਨਾਧਤ ਕਮਲ : ਇਸ ਦੇ 12 ਪੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਹਿਰਦਾ ਹੈ।
- v) ਵਿਸੁਧਿ ਕਮਲ : ਇਸਦੇ 16 ਪੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਤੀਕੁ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- v1) ਆਰਿਯ ਚਕ੍ਰ ਕਮਲ : ਇਸਦੇ ਦੋ ਪੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਸੰਗਮ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਵਟਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।
- v11) ਸਰਸੁਦਨ ਕਮਲ : ਇਹ ਹਰਾਰ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਠਾਕੀ ਦਾ ਆਲਸ ਇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਠਾਕਾਂ ਠਾਨ ਹੀ ਵੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ = ਹਠ ਯੋਗ, ਇਸ ਡਾਰਮੁਨੇ ਠਾਨ ਚਕ੍ਰਾਂ ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹

ਕਮਲ ਦਲ

ਹਠ ਯੋਗ ਬਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗੰਧ ਦੇ ਬੰਦਰਨੇ ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਡਾਵ ਪੱਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਖਟ ਤੋਂ ਖਟ ਇਕ ਦਲ (ਪੱਤੇ) ਵਾਲੇ ਕਮਲ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਆਰਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ

1. W. Wilson, Serpentine Power, p. 415.

ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਕਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਏ, ਏ, ਥੱਠ, ਸੋਨਾ ਪੌਤੀਖ ਵਾਲੇ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਮਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਤੀਖ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6) ਨਾਡ ਕਮਨ (ਨਾਡ ਕਮਨ): ਹਠ ਖੋਡੀਖਾਂ ਬਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖਾਨੰਦ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਨੁਸਾਰ:

ਖਾਦਿ ਸੁੰਨ ਨਾਡ ਕਮ ਨ ਮਹਿ ਪੋਲਾ।¹

ਕੌੜੇ ਨਿਖਿਖਾ ਹੈ:

ਇਹੁ ਨਾਡ ਕਵਨ ਖਾਨੰਦ ਸੇ ਖਾਨਿ। ਖਰ ਬਿਸਨੁ ਜੀ ਕਾ ਪਰਮ ਪਦ ਜਾਨਿ॥²

'ਵਿਸੁਨੁ' ਦਾ ਉਲੰਖ ਪੋਰਾਟਿਕ ਡਾਵਨਾ ਦਾ ਉੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਡ ਕਵਨ ਤਹੈ ਸਤਿਕੁਰ ਸਮੁੰਦ। ਧਰ ਹਰ ਕ੍ਰਿਪਤੇ ਭਰਖੇ ਇੰਦੁ॥³

ਇਸ ਨਾਡ ਕਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਧਿਯਾਨ ਨਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਿਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਡ ਕਮਨ ਕਾ ਕਰੈ ਖਖਯਾਨ। ਉਹੁ ਦਰਗਹਿ ਪੁਰਖ ਚੈ ਜਾਨ॥

... .. ਉਸ ਕੇ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਹੋਵੈ ਮਿਰਤ॥

... .. ਨਾਨਕ ਕਮਨ ਨਾਮ ਬਨਹਰ ਧਾਰੈ॥⁴

ਖ) ਦਠ ਕਮਨ: ਦੋ ਪੌਤੀਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੰਖ ਨਾਡ ਕਮਨ ਤੋਂ 10 ਉੱਚਨ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਕਵਨਿ ਕੁਸਮ ਕੰਨ ਡੋਤਰਿ ਜਾਤਾ। ਦਸ ਕੰਨਿ ਕੇ ਬੀਹਿ ਸਮਾਤਾ॥⁵

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਤੁਕ ਦੀ ਵਿਖਾਖਿਆ ਕਰਦੇ ਨਿਖਿਖਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਦਠ ਵਾਲਾ ਕਮਨ ਕੁੰਨ ਖਾਨੰਦ ਚਕੁ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਨ ਪੁਸਿੰਧ ਹੈ।⁶

ੲ) ਖਟ ਦਠ ਕਮਨ: ਛੇ ਪੌਤੀਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੰਖ ਹਠ ਖੋਡ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖਾਂ ਤੇ ਧਿਯਾਨ ਕਰਨ ਨਾਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 618;

2. ਉੱਗੀ, ਪੰਨਾ 618.

3. ਉੱਗੀ, ਪੰਨਾ 133.

4. ਉੱਗੀ, ਪੰਨਾ 639.

5. ਉੱਗੀ, ਪੰਨਾ 11.

6. ਉੱਗੀ, ਪੰਨਾ 11.

7. ਉੱਗੀ, ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ. 2, ਪੰਨਾ 11.

ਖਟ ਦਠਿ ਕਥਨ ਨਿਵਾਸ ਹੋਏ। ਰੰਹੁ ਕੁੰ ਡੇਰਿ ਮਿਨਾਵੈ ਸੋਏ॥¹

ਸ) ਘਸ਼ਟਦਨ ਕਮਨ (ਰਿਦੇ ਕਮਨ): ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਠ ਖੋਰੀਆਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬੱਠ ਪੱਤੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਠੰਢਾਈ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਿੰਨੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਬਨੁਸਾਰ:

ਰਿਦੇ ਕਮਨ ਵਿਖੇ ਜੋ ਪਦਮ ਡਰਾਵੈ। ਤਿਸ ਕਮਨ ਪਦਮ ਕੇ ਘਸ਼ਟ ਦਨ ਬਤਾਵੈ॥
ਸਵਰਨ ਕੀ ਠੰਢਾਈ ਹੈ ਜਾਕਾ ਰੂਪ। ਖਰ ਕੇਸਰ ਵਾਰ ਖਤ ਕ੍ਰਾਂਤ ਸਰੂਪ॥

....
ਘਸ਼ਟ ਮਾਤ੍ਰ ਕਥਨ ਹੈ ਬੀਆ। ਤਿਸ ਦੀ ਖਰਜਾ ਇਹ ਮਥੁ ਠੀਆ॥²

ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਬਨੁਸਾਰ ਹਿਰਦੇ ਕਮਨ ਵਿਚ ਸੁਰਗ ਨੈਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ:

ਸੁਰਗ ਨੈਰ ਹਿਰਦੇ ਕੇ ਬੀਚ।³

ਭ) ਦੁਖਾਦਸੁ ਦਨ ਕਮਨ: 12 ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਤਹਾ ਦੁਖਾਦਸੁ ਰਹੈ ਖਗੋਰੁ। ਇਸ ਮਨੁ ਜਨਮ ਨਾ ਹੋਵੈ ਮੀਚੁ॥

ਏਜਿ ਖਧਿਯਾਤਮ ਖਾਕਿਮ ਹਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਤਬ ਪਾਵੈ॥⁴

ਕ) ਸੈਕ੍ਰੀ ਦਨ ਕਮਨ: ਏਕਸ ਦਨ ਜਬ ਹੋਤੇ ਪ੍ਰਾਨੀ। ਮਿਨਿ ਰਏ ਸੁਧਰ ਖਡਮ ਪਛਾਨੀ॥⁵

ਸੈਕ੍ਰੀ ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਮਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਛਾਤੀ ਦੇ ਬੰਦਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖ) ਸਹੀਸੁਦਨ ਕਮਨ: ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਕ੍ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਾਮਦੁਖਾਰ ਜਾ ਰਗ ਮੰਡਨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ 'ਨਸ' ਕਰਨ

ਦੀ ਜੁਕਤੀ ਜੋਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੁਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਬਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਨੂੰ ਭੈਰ ਰੁਢਾ⁶ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਰਵਰ ਸੁਨ ਬਨੈ ਸਹੀਸਦਨ, ਭੈਰ ਰੁਢਾ ਮਠਨਾਨੇ।

ਖਤਿ ਚਿਕੁਸਾਨ ਬਨੀ ਨਿਜ ਮਠਨੀ, ਹਰਿ ਜਨ ਤਰੈ ਉਰਛਾਨੇ॥⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 11.

2. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 617.

3. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 619.

4. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 11.

5. ਉਠੀ, ਪੰਨਾ 12.

6. ਹਠਯੋਗ ਬਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਂਕੀ ਰੁਢਾ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਹੀਸੁਦਨ ਕਮਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੁੜਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਿਰਾ (ਸੁਰਾਖ) 'ਭੈਰ ਰੁਢਾ' ਜਾਂ 'ਸੁਹਮ ਰੁਢਾ' ਜਾਂ 'ਦੁਹਮ ਰੰਦੁ' ਜਾਂ 'ਰੁਪਤ ਤਾਕ' ਖਾਤਿ ਠਾਵਾ ਠਾਠ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੌਤਿਤ ਸਿਥ ਨਰਾਇਣ ਸੁਰਮਾ, ਸਹੀਸੁਦਨ ਕਮਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 647-650.

7. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13.

ਨਿਸਮਿਸ਼ ਦਾਮਿਨੀ ਰਿਮਝਿਮ ਬਰਸੀ, ਹਸਿ ਪ੍ਰਭ ਮਿਠੇ ਨਿਠਾਰਾ।¹

ਇਥੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਚਮਕਾਰਾ ਰਿਝਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਰਿਮਝਿਮ ਬਰਸਣਾ ਬੰਮਿਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਮਿਤ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਤੋਂ ਟਪਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਤੋਪੀਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ ਬਨੁਸਾਰ ਸਹੰਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸੁਕਤੀ ਦਾ ਮਿਲਣ ਇਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਸ਼ ਡੀ ਇਥੇ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²

3) ਬਯੋਮੁਖੀ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ: ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਜਯੋ ਕਿ ਸੁਕੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਤਾਹ ਵੱਲ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਸੁਰਮਾ³ ਬਨੁਸਾਰ ਖਾਰਿਯਾ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੁਕੀਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨ (ਮਸਤਕ) ਉੱਤੇ ਇਸ ਯਜੁਰ ਪੌਤਿਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਨ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਫੇਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਾਂਗ ਨਾਲ ਕੇਸਰ ਡਰਿਯਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸਦੇ 50 ਪੌਤਿਖਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ 'ਬ' ਤੋਂ 'ਨ' ਕੇ 'ਰ' ( ) ਤਕ 50 ਵਰਣ ਨਿਬੰਧੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੌਤਿਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ੴ' ਡਰਿਯਾ ਅਤੇ ਚੌਠਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡੁਮਿਕਾ ਵਿਚ 'ਯੋਗ ਖਾਰੁਕ' ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਹੰਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੌਤਿਖਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਵਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਡਰਿਯਾ ੴ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਡੇਦ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

4) ਠਾਕੀਖਾਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13

2. ਡਾ. ਤੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਵਾਣਿਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਪੰਨਾ 80.

3. ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਸੁਰਮਾ, ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 655.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 75.

ਹਠ ਯੋਗ ਖਨੁਸਾਰ ਸੁਰੀਰ ਵਿਚ 72 ਹਜ਼ਾਰ ਠਾਕੀਆਂ¹ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਠਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਠਾਕੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ²

- ੳ) ਇਕਾ,
- ਅ) ਪਿੰਡਲਾ,
- ੲ) ਸੁਖਮਨਾ।

ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ, ਪਿੰਡਲਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੱਥੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਮੇਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸੁਖਮਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਠਾਈ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਿਊਟੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕਾ ਨੂੰ ਰੰਗਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਨੂੰ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨੂੰ ਸਰਸਵਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਓਬੀਰਾਰ (ਪ੍ਰਣਵ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਕਾ ਦਾ ਧੁਨਸੁ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਵੀ ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਛੇ ਰੰਗਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਕ੍ਰ ਨਾਂ ਖਟਚਕ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

'ਮਹਾਠ ਰੇਸ਼ੁ' ਖਨੁਸਾਰ, 'ਓਬੀਰਾਰ' ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਇਕ ਠਾਕੀ (ਇਕਾ) ਜੋ ਖੱਬੀ ਠਾਸਿਕਾ ਤੋਂ ਠੇ ਕੇ ਰੰਗੇਸ਼ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਟਿਮਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਠਾਕੀ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਦਾ ਖੰਡਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਚੰਦ੍ਰ ਠਾਕੀ' ਡੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦਵਤਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।⁴

1. ੳ) 'ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਖਨੁਸਾਰ ਮੁਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚੋਂ 72,000 ਠਾਕੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਆਂ, ਉਪ-ਸੁਆਂਵਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।' ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬੁਧਮਚਾਰੀ, 'ਸੰਤ ਮੱਤ ਕਾ ਸਰਭੰਗ ਸੰਪਰਦਾਸ', ਪੰਨਾ 69.
- ਅ) ਤੰਦੁ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ 7 ਜਾਂ 11 ਹੋਰ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ 7 ਜਾਂ 11 ਠਾਕੀਆਂ ਇਕ ਸੁਖਮ ਪੱਧਰ ਤੇ 32 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 72,000 ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕ੍ਰੋੜ ਹੈ। ਡਾ. ਰੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਠਾਕੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰੋਮ ਦੇ ਨਾਠ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖਿਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠਾਕੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਜਾਠ ਨੂੰ ਤੰਦੁ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਵਾਮ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਡਾ. ਰੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਕੁਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ', ਪੰਨਾ 109-110.
2. 'ਇਕਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੁਖਮਨਾ, ਇਸ ਦੋਹੀਂ ਮਹਿ ਪਰਧਾਨ। ਤਿਸੁ ਧਿਯਾਇਨਿ ਖੰਡਿਨਿਸ ਜਪਨਿ ਯਜਰੁ ਜਹੇ ਕੁਰ ਗਿਯਾਨ।' 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 263.
3. ਸਵਾਮੀ ਰੰਗੇਸ਼ਵਰ ਠੰਦ, ਵੇਦੋ ਮੇਂ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 85.
4. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਡਾ, 'ਮਹਾਠ ਰੇਸ਼ੁ'.

ਪਿੰਡਲਾ ਬਾਰੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦਾ ਇਹ ਉਲੇਖ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ:

"ਹਨ ਯੋਗ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋ ਸੁਰਜ ਦੇ ਸੰਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਰਜ ਨਾੜੀ ਵੀ ਹੈ।"¹

ਸੁਖਮਨਾ ਬਾਰੇ ਡਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪੀ ਹੋਈ ਇਕ ਨਾੜੀ ਜੋ ਨੱਕ ਦੇ ਮੁਠ ਤੋਂ ਨਿਕ ਕੇ ਕੰਮਠੇੜ ਦੇ ਨਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਗ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਸੰਜੇ ਪਾਸੇ 'ਪਿੰਡਲਾ' ਛੇ ਬੱਝ ਪਾਸੇ 'ਇੜਾ' ਹੈ। ਇਹ ਨਾੜੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸੁਰਜ ਛੇ ਅਕਸ਼ੀ ਰੂਪਾ ਹੈ। ਜਦ ਅੰਤਰਾਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਚਲਾਈਏ ਹਨ ਤਦ ਅਨਹਦ ਸੁਬਦ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ ਛੇ ਅੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਰਗ' ਛੇ 'ਮਹਾ ਪਥ' ਵੀ ਹੈ।² ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:
"ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਬੁਝੀ।"³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੁਨ ਪਿੰਦ੍ਰੁਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਿਰੁਟੀ ਸੰਧਿ ਨਾਸਿਕਾ, ਤਾਨਕ, ਸੁਖ ਮਨਿ ਜਾਏ ਸਮਾਈ।
ਇੰਦ੍ਰੁਨ ਪਿੰਦ੍ਰੁਨ ਪਸ਼੍ਚਿਮ ਥਾਵੇ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਅਸਤੁ ਬਿਹਾਣਾ॥⁴

ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਛੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਮੇਠ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਸਿਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇੜਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਤਨ ਬੁਧਿ। ਤੀਨ ਤਯੇ ਸਹੀਸਾ ਕੀ ਸੁਧਿ॥
ਕਿਰੁਣ ਤਯਾਰਿ ਚੰਦ੍ਰਬਾ ਪਦੁ ਜਾਣੇ। ਲੁੰ ਖਰਿ ਊਂਢਿ ਦਸਵੇਂ ਖਰਿ ਘਾਣੇ॥⁵

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੁਨ ਪਿੰਦ੍ਰੁਨ ਇਹ ਨਾਂ ਸੰਤ ਮਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਕ ਸਾਧਕ ਨੇ ਇੜਾ ਪਿੰਡਲਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਨਾਰਠ ਮੰਡਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇੰਦ੍ਰੁਨ ਪਿੰਡਲਾ ਸੋਧਨੇ ਚੜਿ ਹੈ ਸੁਰਧਮਾ ਹੇ।
ਸਤਿਕੁਰੁ ਵਹਾ ਘਪ ਹੈ .....॥⁶

1. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾੜਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼'.

2. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ.

3. ਦੇਖੋ: 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ', (ਸਿਧ ਕੋਸ਼ਟਿ ਮਹਲਾ ੧).

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 131.

6. ਡਾ. ਹਰਮੋਦਰ, ਕੁਰਮਚਾਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਡੰਰ ਸੰਪਰਦਾਏ', ਪੰਨਾ 85.

5) ਕੁੰਡਲਿਨੀ

ਸਰੂਪ: ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਚਾਰੇ ਹਠ ਯੋਗ, ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਯਾਂਦ ਨਾਥ (ਸ਼ੁਕਰ ਡਰਵਾਨ) ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੱਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਠੇਰਖ ਨਾਥ ਅਤੇ ਬਨੋਕ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਜਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਨੋਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ 'ਮੁਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ' ਵਿਚ ਸੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਪਿਰਲਾ ਵੇਰਾ ਠਾਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਸੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਠ ਯੋਗੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਫਿਨ ਵੀ ਇਸੇ ਨਈ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਬਨੁਸਾਰ ਇਸਦੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਡਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਡਲਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ', ਬਨੋਕ 'ਬੀਯਾ' ਅਤੇ 'ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਕੁੰਝੀ ਸੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਉਪਰਲੇ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਕਮਲਾਂਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਹੀਸ਼ੁਟਨ ਕਮਲ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪੁਜਦੀ ਹੈ। ਮੁਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸਹੀਸ਼ੁਟਨ ਕਮਲ ਤਕ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੀ ਇਹ ਯਾਤ੍ਰਾ 'ਬ੍ਰਹਮਨਾਡੀ' ਅਰਥਾਤ ਸੁਖਮਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਪਣੀ ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਛੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਚਕ੍ਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪੜਾਅ (ਚਕ੍ਰ) ਨੂੰ ਭੇਦਨ ਮਗਰੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇ ਖਾਪਣੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਝੇ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. "ਹਠ ਯੋਗ ਬਨੁਸਾਰ ਮੁਲਾਧਾਰ, ਸੁਹਿਸ਼ੁਟਨ, ਮਣੀਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ ਅਤੇ ਵਿਸੁਧਿ — ਇਹ ਪੰਜ ਚਕ੍ਰ ਅੰਗੂਲ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਰਿਖਾਣ-ਭਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ — ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਯੋਗੀ ਨੇਕ ਇਹਨਾਂ ਚਕ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਹੀਸ਼ੁਟਨ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਸ, ਗਿਯਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦੁਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।"
ਡਾ. ਤੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਕਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਪੰਨਾ 80.

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਖਰਬਾਤ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਵੇਖ ਚਕ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਡੇਦਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰਿਕਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਡ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਸੱਚਾ ਰਿਕਾਠ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਡ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ।

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਾਗ੍ਰਣ

ਹਠ ਖੇਡ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਡਿੰਨ ਡਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਥੂਲ ਬਿੰਦਾਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਖਾਸਣਾ ਅਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਬਿੰਦਰਨੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਵੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਠਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ 'ਖਟ ਕਰਮ' (ਵਸਤੀ, ਨੌਨੀ, ਧੋਤਿ ਆਦਿ) ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਸੁੱਧੀ ਵੀ ਠਾਠ ਠਾਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਠ ਖੇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਰਿਕਾਠ ਕਾਰਨ ਖਰਬਾਤ ਖਾਪਣੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਰਿਕਾਠੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਹਠ ਖੇਡੀਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਯੋਗ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ, ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ।

ਹਠ ਖੇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਿੰਦਾਂ ਉੱਤੇ ਖਾਸਣਾ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਠਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਠਾਠ ਸੰਜਮ ਪਰਪਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਖਟ ਕਰਮ' ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਖਟ ਕਰਮ' ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਬਿੰਦਰਨਾ ਹਿੰਸਾ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਟ ਕਰਮ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਕਾਇਆ ਸ਼ੋਧਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ ਵਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਹਠ ਖੇਡ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਡਿੰਨ ਡਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਸਪਰ ਬਿੰਦਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੰਤ੍ਰ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ ਲਈ ਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ ਲਈ ਇਹ ਉਪਾਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

- ੳ) ਘਾਸਣ ਸਿੱਧੀ: ਰੋਰਾਸੀ ਘਾਸਣਾ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਘਾਸਣਾ — ਜਿਵੇਂ ਪਟਮਾਸਣ, ਸਿੱਧਾਸਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਨ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਥੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਗ ਨਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਘਾਸਣਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯੋਗੀ ਦਾ ਠੀਕ ਰਿਖਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਯਾ ਸੰਜਮ ਸਾਧਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੂਰੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਘਾਸਣਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਠ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹
- ਬ) ਖਟ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ: ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਬੁਠ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਾਯਾ ਸ਼ੁਧਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੀ, ਨੌਲੀ ਖਾਦਿ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਨਾਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮੇਠ ਨੂੰ ਕੀਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਧ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੁੱਧ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।²
- ੲ) ਧਿਯਾਨ ਸਿੱਧੀ: ਹਠ ਯੋਗ ਧਿਯਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਾਯਾ ਸ਼ੁਧਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਠ ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਧਿਯਾਨ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਅਭੇਦ ਰਹਿਕੇ ਧਿਯਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਿਯਾਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਧਿਯਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਧਿਯਾਨ ਨਾ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਟੁੱਟ। ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਕਾਰਨ ਧਿਯਾਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਟੁਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਠ ਯੋਗੀ ਧਿਯਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਇਕ ਮਿਟ ਕਰਕੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਠ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਣ ਠਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਯਾਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਿਯਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਨ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਸ) ਸਦਾਚਾਰ: ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਮੁਠਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਨਿਤ ਦੋ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਮੁਠਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ — ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਖਾਦਿ ਸਤੋਕੁਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।

1. ੳ) 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', ਅਧਿਆਇ 6, ਸ਼ਲੋਕ 114.

ਬ) ਯੋਗੀ ਨਾਥ ਕਠਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਚਸਪਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ' ਪੰਨੇ 250-251.

2. ਡਾ. ਯੋਗੀ ਨਾਥਕਠਿਰਾਜ, 'ਦੇਹ ਯੋਗ ਕਰਮ', ਪੰਨੇ 186-187.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗੀ ਇਕ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਾਗ ਭਾਵ, ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਉੱਚੇ ਤੱਤ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਇਕ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠਕੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਖ ਨਾਥ¹ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਥ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜਾ ਯਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨਈਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਬੰਕਨਾਠਿ:

ਬੰਕ ਨਾਠਿ ਕੇ ਬੰਦਿਰਿ ਜਾਏ। ਪਸ਼ਚਿਮ ਦਿਸ਼ਿ ਕੀ ਸੋਭੀ ਪਾਏ॥
 ਨਿਝਰ ਝਰੇ ਜਨੁ ਪੀਥਿ ਘਾਇ। ਤੋ ਭੁਰੁਰੁ ਭੁਠਾ ਕੇ ਆਟਿ ਸਮਾਈ॥
 ਹੋਏ ਮਰਦੰਦੁ ਕਮਨ ਨਪਟਾਨਾ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤਤ ਤਬ ਜਾਨਾ॥²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ 'ਬੰਕਨਾਠਿ' ਅਰਥਾਤ ਟੇਢੀ ਨਾਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੀ ਬਠਾਵਟ ਸਾਢੇ ਦਿੱਠੇ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੌਪਣੀ ਵਾਂਗ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ 'ਬੰਕਨਾਠਿ' ਸ਼ਬਦ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

'ਪਸ਼ਚਿਮ ਦਿਸ਼ਿ' ਤੋਂ ਤਾਰਪਰਜ ਹੀ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਨਯ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਝਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਝਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਤੋਂ ਝਰਦੇ ਹੋਏ ਬੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।

'ਭੰਵਰ ਭੁਠਾ' ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਲੀ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਿਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਾ ਆਰਿਯ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਖੁਨ੍ਹਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਨਯ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਮਰਦੰਦ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਹਿਦ। ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਤੋਂ ਚੋਣ ਜਾਂ ਝਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮਰਦੰਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਮਰਦੰਦ ਦਾ ਭੁਰੁਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਨਯ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. 'ਡੇਰਖ ਸਹਿਤੀਆ', ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ, ਸ਼ਲੋਕ 315, 316, 318.
 2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 12.

ਬੰਕ ਨਾਇਕ : ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਲਈ 'ਬੰਕ ਨਾਇਕ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ 'ਬੰਕ ਨਾਇਕ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। 'ਬੰਕ ਨਾਇਕ' ਸੁਬਦ ਯੋਗ ਦੇ ਸਭਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਨ ਨਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਬੰਕ ਨਾਇਕ ਕੀ ਤਿਆਰੇ ਗੀਤਿ। ਕੁਰ ਮੁਖਿ ਨਾਗੀ ਸਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥¹

ਕੇਰਖ ਨਾਥ ਨਾਨ ਹੋਈ ਭੇਸਟ ਵਿਚ ਕੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਆਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚਰਥ ਹੈ ਛੇ ਸੱਚੀ ਭਕਤੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ 'ਬੰਕ ਨਾਇਕ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਬੰਕ ਨਾਇਕ ਰਸ ਕਛੁਚੇ ਜਾਈ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਦਾਨਾ ਕਰੇ ਰਜਾਈ॥²

ਨਾਇਕ:

ਖਟ ਚਕੁ ਕੇ ਖਟ ਆਸਥਾਨ। ਜੇ ਜਾਨੈ ਤੈਠੁ ਪਰਧਾਨ॥
ਦਾ ਉਪਰ ਇਕ ਨਾਇਕ ਆਸੀ। ਨਾਨਕ ਕੁਰਸੁਬਦੀ ਉਹ ਨਸੀ॥³

ਖਟ ਚਕੁ ਦੇ ਉੱਚੇ ਨਾਇਕ (ਕੁੰਡਲਿਨੀ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਥੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁੰਠਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲੇ ਚਕੁ (ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕੁ) ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਰੋਧ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਵੇਖਾਂ ਚਕੁ ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਥਾਤ ਆਗਿਆ ਚਕੁ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੰਸ੍ਰਦਠ ਕਮਲ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦਸਮਦੁਆਰ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕੁਝ ਯੋਗੀ ਸੁਗੀਰ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁੰਡਲਿਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕੁ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਛੇ ਦੂਜੀ ਆਗਿਆ ਚਕੁ ਦੇ ਉੱਤੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

6) ਦਸਮਦੁਆਰ

ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੇ ਚੱਕੁ ਛੇ 8 ਕਮਲ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਮਲ ਸਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਛੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਨਸ ਕਰਨਾ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਚੱਕੁ ਨੂੰ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 150.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 263.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 196.

ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਵੀ ਹਠ ਧੋਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਫਲਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰ ਦੇ ਇਸ ਕਮਲ ਨੂੰ ਹਵਾਰ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਮਦੁਆਰਾ¹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ 10 ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨੌ ਦਰ ਮੁੰਦ ਕਯਾ ਸਮ ਰਾਖੇ, ਦਸਵੇਂ ਸੁਸ਼ਿ ਖਰਿ ਸਹਿਜ ਸਮੇ।²

ਇਥੇ 'ਸੁਸ਼ਿ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਚੰਦੁਮਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨੌ ਦਰਿ ਮੁੰਦ ਖਠਾਹਟ ਰਚਿਯਾ, ਨੀਖ ਰੋਗਸੀ ਕਾਟਾ।³

ਦਸਮਦੁਆਰ: ਸਿਰ ਦੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਆਰ ਸੁਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਹਠ ਧੋਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਕੀ ਕਥਾ, ਸੁਨਿਯੈ ਸੰਤ ਸੁਭਾਏ।
ਨਾਨਕ ਜੀਵਿਤ ਹੀ ਮਰੇ, ਜਬ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਜਾਏ॥
ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰਠਣੇ, ਦਸਵੇਂ ਰੁਹਜ ਖਸਥਾਨ।
ਨਉਂ ਨਿਰਖਤ ਸਭ ਸੇਂ ਫਿਸੈ, ਦਸਵੇਂ ਸੰਤ ਸਮਾਨ॥⁴

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਵਾਂ ਖਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਤਿਕੁਣ ਤਿਯਾਰਿ ਚਉਬਾ ਪਦੁ ਜਾਣੇ। ਨਉਂ ਖਰਿ ਵੁੰਦਿ ਦਸਵੇਂ ਖਰਿ ਖਾਣੇ॥⁵

ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦਸਮਦੁਆਰ ਖਨੁਪਕੜ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਖਨੁਪਕੜ ਵਾਸਾ ਤਿਤ ਠਾਈ॥⁶

ਖਨੁਪਕੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ 'ਖਰਮਰੜ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਸੁਰੀਰ ਵਿਚ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਖਰਬਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ - ਏ ਨਾਸਾ, ਏ ਠੀਖਾ, ਏ ਕੰਨ, ਇਤ ਮੂੰਹ, ਕੁਦਾ ਅਤੇ ਮੁੰਤਰ ਸਥਾਨ। ਹਠ ਧੋਤੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਕਰਨ ਮੰਡਨ, ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ ਜਾਂ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਆਦਿ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 772.

ਮਹਾਂ ਖਰਮਰੜ ਕਿਯਾ ਬਨਾਏ। ਬਿਚ ਖਠਸਠ ਹਾਟ ਕੀਏ ਜਨਾਏ॥

.....
 ਏਕ ਪ੍ਰਥਾਨ ਖਵਰ ਹੋ ਫੁਹਜੇ। ਜਿਠਿ ਕੁ ਚੀਨਿਆ ਤਿਸ ਹੀ ਸੁਝੇ॥
 ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਖਰਮ ਹੋ ਭਾਈ। ਨਾਠਕ ਕਿਯਾ ਕਹੈ ਤਿਠੁ ਕਹਾ ਨਾ ਜਾਈ॥¹

'ਖਨੁਪਰੜ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ 'ਖਨੁਪਮ ਕਿਲਾ'। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ' ਨੂੰ 'ਖਰਮਰੜ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਹਾਂ ਖਰਮਰੜ ਕਿਯਾ ਬਨਾਏ। ਬਿਚ ਖਠਸਠ ਹਾਟ ਕੀਏ ਜਨਾਏ॥²

ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਵਿਚ 'ਉਠਕਾਰ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਸਭ ਉਠਕਾਰ ਤੇ ਉਪਜਿ ਖਨੇਈ। ਚਾਰ ਖਰਾਰ ਬੀਜ ਹੋ ਏਈ॥
 ਪਰ ਮਸਤਕ ਜਾਹਾ ਹੋ ਨਾਮ । ਨਾਠਕ ਤਹੈ ਚਕਿਰਾਰ ਕਾ ਭਲਾ ਮੁਕਾਮ॥³

ਇਸ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਸੁਖਮਣਾ ਰਾਹੀਂ ਖਾਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧੋੜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿੱਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਘਰ ਉਰਧ ਰਹੀਥੇ ਦਸਵੇਂ ਦੁਖਾਰਾ। ਸੁਖਮਨ ਮਧਮ ਕਰਿ ਮਾਰਠ ਬੀਰਾਰਾ॥
 ਤਿਸ ਮਾਰਠ ਹੋਏ ਦਸਵੇਂ ਚੜ੍ਹੇ। ਤਬ ਜਾਏ ਬੜੇ ਪੁਰਖ ਕੀ ਸੁਰਨੀ ਪੜ੍ਹੇ॥⁴

ਬੜੇ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ।

ਰਠਨ: ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਰਠਨ' (ਘਰਾਸੁ) ਯਾਦਿ ਸੁਸਦਾ ਨਾਠ ਵੀ ਪ੍ਰਰਟਾਇਯਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੰਡੀਰ ਰਠਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਇਸੇ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਠਨ ਰੰਡੀਰ ਨਰਰ ਦਿਸੁਟਾਯਾ। ਨਾਠਕ ਪਰਮ ਤੋਂ ਤਬ ਪਯਾ॥⁵

ਇਸ ਰਠਨ ਦਾ ਤਾਨਾ ਤੇਕਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਠਨ ਤਾਨਾ ਕੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਤੇਕੇ। ਨਿਰਠਰ ਭਰੇ ਖੋਕ ਕੁ ਜੋਕੇ॥⁶

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 51.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 614.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 617.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.

ਇਸ ਭਰਨ ਵਿਚ ਪੁਜਣਾ ਹਰਿ ਭਰਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰੂਪ ਹੈ:

ਪਹਿਰ ਭਰਨ ਹਰ ਸਿੰਠਿ ਨਿਵ ਲਾਈ।¹

ਇਸ ਭਰਨ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨਈ ਇਤਨੇ ਅਸਰਚਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਦੇਹੀ ਨਠਰ ਮਹਾ ਅਸਥਾਨਾ। ਤੰਹ ਹੀ ਕੇਵਨ ਬੁਠਮ ਸਮਾਨਾ॥

ਤਹੀ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਚੀਮ੍ਰਿਤ ਭਰਪੂਰਾ। ਤਹੀ ਹੀ ਵਾਜਹਿ ਅਨਹਦ ਧੁਨਿ ਤੁਰਾ।

ਤਹੀ ਹੀ ਜੋਰ ਜੁਕਤਿ ਕੀ ਭਰਮਾ। ਨਾਨਕ ਸੇਖ ਮੁਕਤਿ ਤੰਹੁ ਧਰਮਾ॥²

ਭਰਨ ਦੀ ਉਚਾਈ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ (ਪਰਬਤ) ਦੀ ਸੀਰੀਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਪੈਰਾਇਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਰਬਤ ਹੈ:

ਜਬ ਤਤਹੂੰ ਤੰਹ ਮਿਠਾਈਏ ਖਟ ਮੀਂਹ ਪਵਨ ਸਮਾਏ।

ਤਬ ਨਾਨਕ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਆਵਾਰਵਨੁ ਮਿਟਾਏ॥³

ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ:⁴ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ, ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ, ਰੁਹਜ ਮਹਨ ਜਾਂ ਅੰਤਿ ਮਹਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਹਿਨੀਸ਼ੀ ਗੀਤਿ ਜੋ ਜੋਰ ਕਮਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਕੇ ਸੰਨ ਨਰਾਵੈ॥

ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਮਹਿ ਜਾਏ ਸਮਾਵੈ। ਰਤਨ ਅਮੋਲਕੁ ਤਦਿ ਹੀ ਪਾਵੈ॥

ਜਹੀ ਕੇਵਨ ਨਿਰਬਾਨੁ ਬਸੇਰਾ। ਜੋਰ ਗੀਤਿ ਜਨੁ ਪਹੀਰੈ ਤੇਰਾ॥⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 239.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415.

4. 6) (ਸੁੰਨਸ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਤੇ ਬਣਿਆ ਸੁੰਨ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰਥ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਠ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁੰਨਸ' ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਬਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ 'ਸੁੰਨਸ' ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੁੰਨਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬੋਧ ਕੁੰਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਨਸਵਾਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸੁੰਨ ਦੇ 21 ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ।) ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ, (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 5 (ਫੁਟ ਨੋਟ ਨੰ. 1).

ਖ) (ਸੰਤ ਮਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪੂਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ, ਸੁੰਨ ਸੁਹਿਰ, ਭਰਨ ਤੁਰਾ, ਭਰਨ ਮੰਡਨ, ਭਰਨ ਅਟਾਰੀ, ਸੁੰਨ ਸਿਖਰ, ਭਰਨ ਮਹਿਨ ਅਤੇ ਧੁਵ ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਸਮਦੁਆਰ ਨਈ ਅਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬੁਠਮਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਭੰਡ ਸੰਪਰਦਾਸ', ਪੰਨਾ 74.

5. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 8.

‘ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ’ ਵਿਚ ਖਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਭੁੰਜਾਰ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਮਹਿਨੁ ਮਹਿ ਛਾਵਣ ਛਾਈ। ਨਾਨਕ ਹੋਈ ਬਿਦੇਹ ਖਨਹਦੁ ਨਿਛ ਨਾਈ॥
 ਖਨਹਦਿ ਰਾਤਾ ਤੁਰ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਤ। ਸਤਿਕੁਰ ਬਚਨ ਬਸਾਏ ਗੀਤਿ॥¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰੁਹਜ ਮਹਿਨ’ ਦੀ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕੇ ਰੁਹਜ ਤੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਰੁਹਜ ਮਹਿਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਮਰਨਾਨਾ, ਤਬ ਉਕਟਿ ਕਵਨੁ ਬਿਰਸਾਵੈ॥²

ਇੰਜ ਹੀ ‘ਖਨੀਤ ਮਹਿਨ’ ਵੀ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਰਾ। ਖਨੀਤ ਮਹਿਨ ਮਹਿ ਗੀਯ ਪਸਾਰਾ॥
 ਖਨੀਤ ਮਹਿਨ ਮਹਿ ਗੀਯ ਠਹਿਰਾਨਾ। ਨਾਨਕ ਬਿਰਨੈ ਕਿਨੈ ਪਛਾਨਾ॥³

‘ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ’ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਮੰਡਲ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਰੋਲਟਾਇਰਾ’। ਇਸੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜ ਬੋਠ ਦੀ ਖਣੀ ਹਨ ਬੋਠ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਉਤਮ ਹੋਵੈ ਸੰਜਮ ਮਹਿ ਰਹੈ। ਹਰਿ ਕਾ ਸਿਮਰਨ ਹਿਰਦੈ ਰਹੈ॥
 ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਧਰੈ ਪਿਯਾਰ। ਬੀਰਿ ਬਾਹਿਰਿ ਖਪਰ ਖਪਾਰਿ॥
 .... ..
 ਖਨਾਹਦ ਨਾਦਿ ਕਰੈ ਭਰਪੁੰਰਿ। ਈਹਾ ਉਹਾ ਹਰਿ ਸੀਠਿ ਹਜੂਰਿ॥⁴

ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਖਣੀ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:
 ਸੁੰਨਹੁ ਧਰਤਿ ਖਰਾਸੁ ਉਪਾਈ॥⁵ (ਮਾਰੂ ਸੋਨਹੇ ਮਹਲਾ ੧)

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਇਕੁ ਜੋਗੀ ਬੈਸੇ॥⁶ (ਧਨਾਸਰੀ ਖਸ਼ਟਪਦੀ ਮਹਲਾ ੧)

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਘ), ਪੰਨਾ 628.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.
5. ‘ਭਾਰਿ ਕ੍ਰੀਬ’, ਪੰਨਾ 1037.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 685.

‘ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ’ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਡੈਵਰ ਰੁਫਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਡੈਵਰ ਰੁਫਾ ਮਹਿ ਵਾਹਣ ਵਹੈ। ਠਾਨਕ ਇਤ ਉਤ ਖਰ ਕੈ ਠਹੈ॥¹

ਰੁਰਥਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰੁਠਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਿੱਚਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦੇ ਖਰਬ ਵਿਚ ਖਾਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਰੁਠਨ ਨਿਵਾਸਿ ਸਮਾਧਿ ਨਰਾਵੈ॥²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਣੀ ਓਬੰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਠਨ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਖਿੱਚਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਰੁਠਨ ਰੰਭੀਰੁ ਰੁਠਨੀਰਿ ਵਾਸੁ॥³

ਖਾਦਿ ਕੁੰਬ ਵਿਚ ਰੁਠਨ ਨਰਿ, ਰੁਠਨਪੁਰ ਖੈ ਰੁਠਨ ਮੰਡਨ ਖਾਦਿ ਸੁਬਦਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ:

ਰੁਠਨ ਨਰਿ - ਰੁਠਨ ਨਰਿ ਇਕ ਸੁੰਦ ਨਾ ਬਰਖੈ ਨਾਦ ਕਹਾ ਜੁ ਸਮਾਠਾ॥⁴

ਰੁਠਨਪੁਰਿ - ਰਹੈ ਰੁਠਨਪੁਰਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਮਸਰਿ ਖਨਹਤ ਸੁਬਦਿ ਰੰਗੀਣਾ॥⁵

ਰੁਠਨ ਮੰਡਨ - ਰੁਠਨ ਮੰਡਨ ਮਹਿ ਰੋਹੈ ਥੰਮੁ॥⁶

7) ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ

ਸੁੰਨ: ਸੁੰਨ ਦੇ ਸਿੰਧਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਵਰਨ ਤੇ ਭਿਸ਼ਨੇਸ਼ੁਟ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਖੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਵਿਖਾਖਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੋਧੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ‘ਸੁੰਨਵਾਦੀ’ ਰਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਠ ਜਰਤ ਠਾਸੁਵਾਨ ਹੀ ਖੈ ਇਸ ਲਈ ‘ਸੁੰਨਸ’ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਖਾਖਿਕਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁷

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸ਼ੀਰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 634.

2. ‘ਖਾਦਿ ਕੁੰਬ’, ਪੰਨਾ 411.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 480.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 289.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 953.

7. ਏਥੇ: ਡਾ. ਡੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ‘ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਕਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ’, ਪੰਨੇ 315-318.

ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੀਸਾਰ ਨਈ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਸਨ - 'ਸੂਨਸ' ਅਤੇ 'ਛਿੰਨ ਭੰਕੂ'। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਲ-ਦੁਆਲੇ ਸੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚਿੰਤ ਵਿਚ ਛੁੱਤਵਾਦੀ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਜ ਨੇ ਵੀ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੁੰਨਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਜ ਨੂੰ ਰੂਪ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ 'ਸੁੰਨ' ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੁੰਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪਹਿਲੇ ਵਿਕਸਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀਸਾਰ ਦੀ 'ਛਿੰਨ ਭੰਕੂਤਾ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਯਕ ਯਾਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫਦ ਵੀ ਵਿਕਸਤੀ ਨਈ ਸਵਰਗਾਂ ਦੇ ਖੋਸ਼ ਆਰਾਮ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ।

ਬੁੱਧ ਨੇ ਯਕ ਅਤੇ ਸਵਰਗਾਂ ਦੀ ਕਠਪਠਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਿੰਨ ਨਗਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨੈਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਡਲਾਈ ਨਈ ਜਜ਼ੁਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।²

ਵੈਦ ਵਿਰੋਧ: ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਹ ਸਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਵੈਦ ਵਿਰੋਧੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਖੀ ਵੇਖਤੇ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਯਜ਼ੀਮ ਸ਼ਾਇਰ ਫੇਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੇਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨ ਕੋ ਹੋ ਸੁਕ, ਵੇਹ ਕਰੋ ਯੋਰ ਖੁਦਾਓ ਕੀ ਤਲਾਸ਼,
ਮੈਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਕੋ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾ ਖੁਦਾ ਕਹਿਤਾ ਹੂੰ।

ਇਸ ਸ਼ਿਕਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਮਾਯਾਵਾਦ: ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਸ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪੂਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਯਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੀਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਰੂਪ' ਵੇਖੋ

1. ਟੋਏ: 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨੇ 42-45.

2. ਟੋਏ: ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਭੰਗ ਸੰਪਾਦਕ', ਪੰਨੇ 30-31.

ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉੱਧ ਦੀ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਵਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੇਠਲੇ ਵਿਚ ਪਈ ਹੱਸੀ ਕਰਕੇ ਸੱਪ ਦਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਛੋਟੇ ਮਿਥਿਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਭੁੱਲੇਖੇ ਵੇਖੇ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਇਕ ਭੁੱਲੇਖਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੁੰਨ ਬਾਰੇ ਨਤੀਜਾ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉੱਧ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਧ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਬਦ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉੱਧ ਤਾਂ ਸੁਨਯ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਧ ਤੋਂ ਸਾਬਦ ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ 'ਸੁਨਯ' ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਨਯ : ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਖੋਜ ਅਵਸਥਾ 'ਸੁਨਯ' ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਤਾਕਿਫ਼ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਵਿਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਇਕ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਸੁਨਯ ਸਥਿਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਮੋਹ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਰਿਕਾਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਤੇ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਾਸਤੇ 'ਸੁਨਯ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਨਯ : ਸੁੰਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਟਣ ਤੋਂ ਮਨ ਦੀ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਦੇਹ ਦਾਸ), ਪੰਨੇ 49-53.

2. ਦੇਖੋ: ਭਾਸਕਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਸਕਤਿਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 390-391.

ਹਠ ਯੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਹੈਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 'ਸੂਨ੍ਯ' ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ 'ਸੁੰਨ ਖਵਸਥਾ' ਹਠ ਯੋਧ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਖਰਬਾਰ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਵੋਸੁਰ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਉਨੇਕ ਬਹੁਤ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ', ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ', ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ' ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਠ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਉਭਰਦਾ ਪਰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਖਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਨ ਖਾਤਮਾਈ ਖਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ, ਹਰਸੁ ਸੋਭ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸੁੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸੋ ਪੁਰਖ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੇ ਮੁਕਤਾ ਹੋਈ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਪਛਾਨੈ ਕੋਈ॥

ਸੁੰਨ ਕੁੰ ਭੀ ਜਾਨ ਖਾਤਮਾ ਕਹਾਈ। ਹਰਸੁ ਸੋਭ ਤੇ ਰਹਤ ਹੋਈ ਜਾਈ॥²

ਸੁੰਨ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਖਾਤਮਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਖਾਪਨ ਸੁੰਨ ਸੁੰ ਨ ਸ਼ਿਵ ਜੋਕੀ। ਖਵਰ ਮਨੁ ਜਾਤੇ ਕੁੰ ਰਾਖੇ ਹੋਕੀ॥

ਜਬ ਹੀ ਸੁੰਨ ਸਾਥ ਹੀ ਜੁੜਿਆ। ਨਾਨਕ ਸਰਪਰ ਜਾਏ ਮਿਠੈ ਕਿਠੈ ਨਾ ਹੋਕਿਆ॥³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਨ ਖਾਤਮ ਤੌਰ ਸ਼ਿਵ ਤੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਖਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਹਠ ਯੋਧ ਦੇ ਫੁੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਦੇ ਭੇਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ੳ) ਖਾਂਦ ਸੁੰਨ,

ਬ) ਮੱਧ ਸੁੰਨ,

ੲ) ਖੰਤ ਸੁੰਨ।⁴

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. ਟੋਬੇ: ਡਾ. ਡੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਰਿਕ ਵਾਤਮਸ ਮੋ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਪੰਨੇ 79-80.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 618

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618;

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618.

- ੳ) ਯਾਦ ਸੁੰਨ: 'ਯਾਦ ਸੁੰਨ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘੋਲਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਯਾਦ ਸੁੰਨ ਨਾਭ ਕਮਲ ਮਹਿ ਘੋਲਾ॥¹

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇੜ ਨੇ ਇਹ ਮਨ ਇਛਿਤ ਕਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਵਿਚ 'ਸੁੰਨ' ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਨ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਕ ਨੇ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

- ਬ) ਮੱਧ ਸੁੰਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਮੱਧ ਸੁੰਨ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਖੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ:

ਮਧ ਸੁੰਨ ਰਿਦੇ ਵਿਖੇ ਖਰਾਸੁ ਕਰੁ ਟੋਲਾ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਸੁੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਖਰਾਸੁ ਖਰਬਾਰ ਦਸਮਦੁਖਾਰ ਚੱਲ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਸੁੰਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

- ੲ) ਬੀਤ ਸੁੰਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭੇਦ 'ਬੀਤ ਸੁੰਨ' ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਦਸਮਦੁਖਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬੀਤ ਸੁੰਨ ਹੈ ਦਸਵਾ ਦੁਖਾਰ। ਤਿਸ ਕਰੁ ਰਾਖਹੁ ਹਿਰਦੇ ਧਾਰ॥³

'ਬੀਤ ਸੁੰਨ' ਦਾ ਦਸਵੇਂ ਦੁਖਾਰ ਨਾਨ ਇਹ ਸਮੀਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਨ ਇਛਿਤ ਚੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਜਨ-ਕਾਵਿਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

- ੴ) ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ - ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ' ਜਾਂ 'ਸੁਹਮ ਰੰਧੂ' (ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਿਰਾ ਜਿਹੜਾ ਯਾਗਿਯ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਖੁੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸੁੰਨ-ਮੰਡਲ' ਇਹ ਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਜਾਂ ਕਰਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਨ੍ਹਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 618.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਭੋਗੇ ਧਰੇ। ਤੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਕਦੇ ਨਾ ਮਰੇ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਝਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ — 'ਸੁਸਵਿਰ ਰਤਨਮਾਲਾ ਛੋਟੀ' — ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਖੋਜੀ, ਉਦਾਸੀ, ਵੇਰਾਗੀ ਅਤੇ ਅਘ੍ਰਿਤ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੋਜੀ ਦੇ ਨੱਛਣ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਖੋਜੀ ਦਾ ਖਾਸਰਾ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਠਬ੍ਰਹਮ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਪਰਲੀ ਤੁਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਸਿਧ ਕੋਸਟਿ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਕਿਸੀ ਹਮਰੇ ਕੁਰ ਤੇ ਹੋਈ, ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਵਾਸੇ ਸਮੋਈ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਕੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਠ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਅਰਥਾਤ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਸਧਰ ਇਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੀਠ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਕਾਸ ਖਾਸਨ ਲਾਯਾ।³

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਲੇਖ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁴

ਉੱਚ ਤੇ ਸੁੰਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੋਧੀ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਦਸਮ ਦੁਆਰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰੰਧੂ' ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਂ ਠਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ, ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਲਯ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਨ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ।

ii) ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ: ਸੁੰਨ ਦੇ ਨਾਠ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਰੂਪਕ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਠਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਠ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਚਿੰਤ ਦੀ ਸੁੰਨਸ ਅਵਸਥਾ (ਬ੍ਰਹਮ ਨੀਠ ਅਵਸਥਾ) ਨਾਠ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਤਿਕੁਰ ਪਚਰੇ ਪਾਵੇ ਮਾਨੁ। ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਅਲਖੁ ਪਛਾਨੁ॥
ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰਿ ਸੋਹੇ ਸੋਈ। ਠਦਰਿ ਕਰੇ ਬਿਰੁ ਪ੍ਰਾਪਿ ਹੋਈ॥⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 325.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 627.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 740.

4. ਵੇਖੋ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 337, 639, 733, 750.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 233.

ਉਦਾਸ ਕਰਮ ਸੇਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕਾ ਖਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਨ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਖਰਬਾਤ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਭਈ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਮਜਨੁ ਕਰੈ। ਸਹਜਿ ਤੁਫਾ ਠੇ ਖਰ ਮਹਿ ਬਰੈ॥
ਮਾਣਕ ਨਾਨੁ ਵਣੈ ਵਣਜਾਰਾ। ਨਾਨਕ ਪਰਬੈ ਪਰਖਣਹਾਰਾ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਖਰਬਾਤ ਚਿੰਤ ਦੀ ਸੁਨਯ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਧਕ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿਆਨਰੂਪੀ ਹੋਕੇ ਮੋਤੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- 111) ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ: ਮਹਿਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੁਰੁ ਖਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਖਰਬਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖਰਬ 'ਮਹਨ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਜਾਂ ਇਸਨਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਠਾਰੀ ਨਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਈ ਵੀ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਖਾਪਣੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਈ ਵੀ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਬਦਿ ਸਮਾਈ। ਤਬ ਹੋਵੈ ਅਸਥਿਰ ਡਿਰਿ ਕਾਨੁ ਨਾ ਖਾਈ॥
ਸੁੰਨ ਮਹਨੁ ਮਹਿ ਛਾਵਣੁ ਛਾਈ। ਨਾਨਕ ਹੋਈ ਬਿਦੇਹ ਅਨਹਦੁ ਨਿਵ ਨਾਈ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਯੋਗ ਬਿਦ' ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨਯ ਖਰਬਾਤ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸਹੀਸੂਰਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਨਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਏਹ ਸੰਬੰਧੀ ਅਭਿਆਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖਰਬਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਨ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- 1v) ਸੁੰਨ ਤੁਫਾ: ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨਤੁਫਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਫਾ ਦੀ ਰੁੱਝਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਤਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਨ ਦੀ 'ਸੁਨਯ' ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਈ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਮਨ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 335.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 628.

ਦੀ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਕਹਿਣਾ ਉੱਚਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਉਂਦੇ ਦਰਿ ਮੂੰਦ ਇਕਤੁ ਖਰ ਜਾਏ। ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਕੀ ਖੋਭੀ ਪਾਏ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਰਤਨ ਖੋਭ ਨਿਧਿ' ਵਿਚ ਖੋਭੀ ਅਤੇ ਵੇਰਾਘੀ ਖਾਦਿ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਵਿਧੀ ਨਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਠੇ ਜਾ ਕੇ ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਖਰਬਾਤ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਜਾਂ ਸਹੀਸੁਦਨ ਕਮਲ ਦਾ ਡਿਫਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਵਿਚ ਸਮਾਧਿ (ਤਾੜੀ) ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਖਲਹਟ ਨਾਦ ਸੁਣਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਜਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਕੁਝਾ ਮਹਿ ਤਾੜੀ ਲਾਏ। ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਨਾਦੁ ਬਜਾਏ॥²

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਕੁਝਾ , ਮਹਿਨ, ਮੰਡਨ ਖਾਦਿ ਕਹਿਣਾ ਸੁੰਨ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

- v) ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ: ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਾਜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਸੁਰੀਰ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਸਿਯਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠੇ ਉਠ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਠੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ, ਖੋਲ੍ਹ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮਾਧੀ ਸੁਭਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਟੀਕਿਟ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਕ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਈਂ ਵੀ ਸਮਾਧੀ ਸੁਭਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਠ ਖੋਭੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਇਹ ਉੱਲੇਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ:

ਇਹੁ ਮਨ ਸਮਝੈ ਆਪਣੇ ਖਰ ਨਿਧਿ ਪਾਵੈ। ਆਪਣੇ ਖਰ ਮਹਿ ਖਰ ਨਦਰੀ ਆਵੈ॥

ਅਰਥ ਕਰੀ ਆਕਤ ਕਉ ਪਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਵੈ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 328.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 335.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 312.

ਮਨ ਦੀ ਇਸ 'ਸੁੰਨ ਘੋਸ਼ਣਾ' ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘੋਸ਼ਣੇ ਵੰਦਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਹਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਡਾਢ ਨੂੰ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਉਤਮ ਜਨ ਸੰਕਤਿ ਪਰਥਾਨ। ਸੁੰਨ ਸਮਾਏ ਰਹੇ ਮਨੁ ਮਾਨੁ॥¹

ਸਤਿਕੁਰੁ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਮਨ ਸੁਨ੍ਯ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਪੁਜ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਉਨੇਖਣੀਯੋਗ ਹੈ:

ਦਸਵੰ ਦੁਖਾਰੇ ਨਾਵੇ ਡੋਰੀ। ਕੁਰ ਕਾ ਸੁਬਦ ਘਨਾਹਦ ਨੋਰੀ॥

ਪਾਰਸੁ ਪਰਸਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਨਰਾਵੈ॥²

ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਅਤੇ ਘਨਾਹਦ ਸੁਬਦ ਦਾ ਇਹ ਉਨੇਖ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਪਾਰਸ ਸੁਬਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਪਦ ਅਭਿਯੋਗ ਮੁਕਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਨੀਨ) ਹੋਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਘਨਾਹਦੁ ਧਿਘਾਨੁ। ਘਨਾਨਪੁਰਖ ਪੁਰਾ ਕੁਰ ਗਿਆਨੁ॥³

'ਘਨਾਹਦ ਨਾਦ', 'ਧਿਘਾਨ', 'ਘਨਾਨਪੁਰਖ' ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਕੁਰੁ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਉਨੇਖ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ।⁴

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੇਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਖਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਨਸ਼ ਹੋਣਾ ਸਮਾਧੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਉਨੇਖ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਡਾਢ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਨ੍ਯ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਮਾਤਰ ਹੈ।

8) ਯੋਗ ਜੁਕਤਿ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਜੁਕਤਿ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਯੋਗ ਜੁਕਤਿ ਦਾ ਯਤਨ' ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਯੋਗੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 312.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

4. ਇਸ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਰਠਨਸਰ' ਜਾਂ 'ਰਠਨਾਤਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: 1) ਰਠਨਸਰ ਆਸਨਿ ਕਠਪਤਿ ਵਿਖ ਖੰਡਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 235.

11) ਰਠਨਾਤਰ ਕੰਠੁ ਡੁਰ ਉਡਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 234.

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਯੋਗੀ ਨਈ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਖਵਸਥਾ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਰਰਣ ਖੈ ਦੁਬਿਧਾ
ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮੁੱਖ ਕੋਠਾ ਦੱਸੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਚੀ ਯੋਗ ਜੁਕਤ
ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਨਾਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਖਰਮ ਰੂਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਯੋਗ ਦੀ ਸੋਚੀ ਜੁਕਤ ਦੱਸੀ
ਕਈ ਹੈ।²

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਸੋਚੀ ਜੁਕਤ ਜਾਂ ਸੋਚੀ ਚਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਡਾਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨਈ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੰਜਮ ਖੈ ਹਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ
ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਨਾਨ ਕਾਯਾ ਸੁੱਧੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਖਵੇਂਸ਼ਕ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਨ, ਖਰ ਬਾਰ
ਛੋਟੇ ਨਾਨ, ਕੰਠ ਪੜਵਾਉਣ ਨਾਨ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਕੋਠ ਵਾਚ ਵਾਰ ਕਹੀ ਹੈ:

ਮੂੰਡ ਮੁੰਡਾਏ ਜੇਰੁ ਨਾ ਹੋਈ। ਖਰਿ ਖਰਿ ਮਾਕਰੁ ਜਨਮੁ ਕਯੋਈ॥

ਜੇਰੁ ਨਾ ਪਾਯਾ ਜੁਕਤਿ ਕਯੋਈ। ਕਿਤੁ ਕਾਰਣਿ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ॥⁴

ਨਿਸਕਰਸ਼: ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰੋਠ ਭੇਤਿਰ ਧੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਖੈ ਖਯਿਯਾਤਮਕ ਖਵੇਂਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ
ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਡਾਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਰੋਟੀ, ਕਪੜਾ ਖੈ ਮਕਾਨ ਹੀ
ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖਯਿਯਾਤਮਕ ਧੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ
ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯਤਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਖੈ ਭਾਰਤੀ
ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖਯਿਯਾਤਮਕ ਉੱਠਤੀ ਨਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਪ
ਵਿਚ ਵੀਦਿਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਈਸਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਾਰੀਕਾਂ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਖਰਾਰਥਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ
ਭੇਤਿਰ ਖਵੇਂਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਇਕ ਉੱਚੇਰੀ ਖਯਿਯਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਧੱਧਤੀ ਵੱਠ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ
ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਮੂਠ ਸੋਮੇ ਹਨ ‘ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ’ ਖੈ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ‘ਮਨੁੱਸਿਮੁਤੀ’ ਖਦਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ।

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 332.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 336.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 336.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਨ ਕਾਂਡ ਨਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਣਵੇਹਿਆ ਸਿਖਰ ਵੇਹਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਿਕ ਯੁਗ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਟਿਕ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਉਥੇ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ — ਇਕ ਹੈ ਰਿਕਾਨ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਕਨੋਰ ਤਪਸਿਆ ਮੂਲਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਯੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਹਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਨ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਰਤੀ ਦੀ ਇਕ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

- 1) ਰਿਕਾਨ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ,
- 11) ਕਨੋਰ ਤਪਸਿਆ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ, ਅਤੇ
- 111) ਭਾਰਤੀ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ।

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕੀ ਕੀਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਹਿੱਤ, ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ, ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਧਰੀ ਗਿਏ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨਾਨ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਲੇਖਕ ਵਰਗੇ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਗਾਇ ਦੀ ਮੂਲ ਉੱਚਨਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਤਰਵਰਤੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਉੱਚੇ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਤੁਕ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ।

ਤੁਮ ਜਨਿ ਜਾਨੈ ਗੀਤ ਹੀ,
ਯਾਮੈ ਬੁਹਮ ਵਿਚਾਰ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੋਈ ਕੋਰੀ ਤੁਕ ਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਸਮਾਠਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਨ ਉਦੇਸ਼ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਰੋਖਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾ ਬਾ ਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਵੇਦਾਂਤ ਖਾਦਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕਹੁ ਨਾਨ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਰਾ ਨਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਧੋਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚ ਧੋਸ਼ੀ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਠਕਠਕ ਸਾਰੇ ਧੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਚ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉੱਥੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਾਪਣੀ ਖਾਪਣੀ ਬਿਰਗੋਈ ਬਣਤਰ ਰਾਹੀਂ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਖਾਪਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਖਾਪਣੀ ਕਥਾ ਯੋਜਨਾ (ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਖਾਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਧੌਂਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੈਤਮ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਖਾਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਖਾਇਆ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਰਾਹੀਂ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਰੂਪ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਡੰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਪਣੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਾਨ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤੀ ਫਈ ਹੈ।

ਖਾਪਣੇਬੇਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉੱਤਰਾਈਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤਰਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ

ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਉਸਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਵਾ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਧਿਵਾਦਿ ਰੋਥਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵਿ-ਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ 4

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਨ੍ਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਝੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਤੁਸਾਰ - 'ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਤਰ ਕਵਿਤਾ ਭਾਰ ਹੈ। ਲਗਭਗ 4400 ਬੰਦ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਭਾਰ ਕਾਫੀ ਬੋਝਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 833 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 105 ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹਨ।'¹

ਉੱਚ ਤਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨੱਛਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਠ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਥਨ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿਚਕਾਰੀ ਪੱਖ 'ਸੂਨੀ' ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਫੰਦ ਜਾਂ ਤੁਕ ਜਾਂ ਨੱਛ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਨੱਛਣ ਉਸਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ।²

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਬਚਾਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਿਯ ਉਪਨਬਧ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਫੰਦ, ਤੁਕ ਜਾਂ ਨੱਛ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੱਧ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਯ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ 'ਪਦ੍ਯ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ।³ ਖੈਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 'ਪਦ੍ਯ' ਵਿਚ ਫੰਦ, ਤੁਕ ਖਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਯ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ, ਦਰਸ਼ਨ, ਜੋਤਿਸ਼ ਜਾਂ ਵੈਦਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਯਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਫੰਦਾ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

1. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 11 (ਭੂਮਿਕਾ).
2. ਟਿੱਪਣੀ: ਚ) ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ, 'ਸਾਹਿੱਤਯ ਦਰਪਣ', ਅਧਿਆਇ 3, ਸਕੈਚ 5-7.
 ਖ) ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ, 'ਹਿੰਦੀ ਅੰਤਲਕ ਭਾਰਤੀ', ਪੰਨੇ 6, 10, 11.
 ਏ) ਕੁਲਾਬ ਰਾਏ, 'ਕਾਵਿਯ ਕੇ ਰੂਪ', ਪੰਨੇ 9, 10, 11.
3. ਟਿੱਪਣੀ: ਉ) ਜੀ ਉੱਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, 'ਕਾਵਿਯ ਕਲਾ ਤਥਾ ਅਨਯ ਨਿਬੰਧ', ਪੰਨੇ 5, 7, 8.
 ਖ) ਰਾਮ ਦਰਿਠ ਮਿਸ਼ਰ 'ਕਾਵਿਯ ਦਰਪਣ', ਪੰਨਾ 10.
 ਏ) ਡੋਜ 'ਸਰਸਵਤੀ ਕੰਠਾਭਰਣ', ਪੰਨਾ 9.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸੁੱਧ-ਕਾਵਿ ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਝਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੜੇ ਰਠ ਖੋਰ ਖਾਦਿ ਸੁਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰਿਝਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਹੀ ਖੋਰ ਮੀਂਠਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਿਝਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਸੁਾਸਤ੍ਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਮੈਥਿੰਠੁ ਖਰਨਾਠਠ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ 'ਕਾਵਿਬਧ ਰਿਝਾਨ' (versified knowledge)¹ ਸੁਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਧਿਯਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਨੇਖਾਂ, ਉਚਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸੁੱਪਿਕਾਵਾਂ ਖੜੇ ਖਧਿਯਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਠਬਧ ਚਰਚਾ ਖਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਠਦੀ ਹੈ:

ਹੇਸੁਟੀ, ਵਾਰ, ਬਾਵਠ ਖੋਖਰੀ, ਦਖਣੀ ਓਖਿਕਾਰ, ਝਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ, ਸਹੀਸਰਨਾਮਾਂ, ਖਾਰਤੀ, ਮਾਲਾਂ, ਸਾਖੀ, ਸੁਾਹਰਗੀ, ਮਾਤਰਾਂ ਖੜੇ ਗੀਛਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਖਿੰਠਿ ਰੁਚਝਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਖੜੇ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਵਲਾ ਸੋਮਾ 'ਖਾਦਿ ਕ੍ਰੀਬ' ਹੀ ਹੈ। ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਿਯ-ਕਾਵਿ (ਮਹਾ-ਕਾਵਿ) ਠਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਕਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਖਪਣਾਇਯਾ ਰਿਝਾ। ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਏਹਾਂ ਜਾਂ ਏਹਿਰਾਂ (ਸਾਖੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਕੁਣ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਕਤਕ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾਂ (anatomy) ਨੂੰ ਡੇਕਨ ਲਈ ਇਕ ਠਕਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਧੇਸੁ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜੇ ਰੋਚਕਤਾਂ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਠੇ ਮੁਕਤਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਧੇਰ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਧੇਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਧੇਰ ਹੇਸੁਟਿ ਦਾ ਹੈ।

1) ਹੇਸੁਟਿ

'ਹੇਸੁਟਿ' ਸੁਬਦ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ ਖੜੇ ਇਸ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬਠਣ ਦੀ ਖਾ।² ਇਸ ਮੁਠ ਖਰਬ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੀਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਕਮ ਖੜੇ ਮੇਠ ਜੇਠ ਖਾਦਿ ਖਨੇਕ ਖਰਬਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਯਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਏ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਖੜੇ ਉਚਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਰਿਝਾਨ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਹੇਸੁਟਿ ਦਾ ਠਾਂ ਟਿੰਤਾ ਰਿਝਾ।

ਸੁਾਇਟ ਰੋਰਖ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਹੇਸੁਟੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ। 'ਰੋਰਖ ਕਟੇਸੁ ਕੁਸੁਟੀ'³ ਖੜੇ 'ਦੱਤ ਰੋਰਖ ਕੁਸੁਟੀ'⁴ ਨਾਂ ਹੇਠ ਏ ਹੇਸੁਟੀਆਂ ਰੋਰਖਝਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਖੜੇ ਚਨਕੇ

1. ਉਧਰਿਤ: ਡਾ. ਨਰੇਂਦ੍ਰ 'ਖਰਸਤੁ ਕਾ ਕਾਵਿਯ ਸੁਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨੇ 11, 12.

ਹੋਰ ਵੇਠਵੇ ਲਈ ਵੇਠੇ: 6) ਜਸ ਸੁੰਕਰ ਪੁਸਾਇਟ 'ਕਾਵਿਯ ਕਲਾ', ਪੰਨੇ 7, 8.

ਖ) ਡਾ. ਖਾਨੀਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਕ੍ਰਿਸ਼ਿਤ 'ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਰੂਪ ਵਿਸੁਨੇਸੁਣ', ਪੰਨੇ 21, 22.

2. ਵੇਠੇ: ਮੇਠੀਯਰ ਵਿਠੀਅਰ 'ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਤਿਕ੍ਰਸੁਠਰੀ'।

3. 'ਰੋਰਖਝਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਝਵਾਨ), ਪੰਨਾ 222.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227.

ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।¹

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ। ਰਿਖਾਠ ਡਰਪੁਠ, ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਉੱਥੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਨ ਸੰਪੰਨ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮੂਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਰਚਿਤਾ ਸਿਧ ਰੋਸ਼ਟਿ। ਯਾਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਯਦੇ ਕੁਰੂ ਯਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉੱਥੀਆਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਯਰਯਾਨ ਦਾ ਠਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਡਾਂਡਾ ਡੰਨਿਆ ਯਦੇ ਯਾਪਏ ਸੁਰ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ।

‘ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ’ ਤੇ ਪੁਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਡਾਕਟਰਾਤਮਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਨਾਨ ਇਹ ਤੌਰ ਹੋਰ ਜੁੜ ਰਏ ਹਨ:

- 1) ਕਥਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ
- 11) ਝਾਟੀ ਵਿਯਾਖਿਆ
- 111) ਯਥਿਯਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ

ਇਹਨਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਈ ਰੋਸ਼ਟਿ ਨੇ ਟੱਟ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਯਦੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਲੀ ਤੇ ਟੁੱਲੀ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੱਦਮਈ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਿੰਧਾਂ ਨਾਨ (ਯਥਿਯਾਇ 7,45),
- ਘ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ (ਯਥਿਯਾਇ 13),
- ੲ) ਨਿਰਝਾਣ ਧੇਰ ਰੋਸ਼ਟਿ (ਯਥਿਯਾਇ 49),
- ਸ) ਬੁਠਮ ਧੇਰ ਰੋਸ਼ਟਿ (ਯਥਿਯਾਇ 56),
- ਹ) ਯਾਤਮਾ ਪੁਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰੋਸ਼ਟਿ (ਯਥਿਯਾਇ 70)।

ਰੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਮੂਠ ਯਰਯ ਸੰਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਚਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਠਨਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਨਣ ਵਾਨੇ ਦੇ ਵਿਯਕ੍ਰਿਤਵ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਯਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਯਾਠਿਕ ਢੰਡ ਨਾਨ ਪੁਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਫਏ ਸੰਵਾਦ ਬਹੁਤ ਮਾਰਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਥਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਇਕ ਰੋਸ਼ਟਿ ‘ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਡ ਦੀ ਕਥਾ’ ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਠਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰੋਸ਼ਟਿ ਯਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਯਏ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

1. ‘ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ’ (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 196.

2. ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤੌਰ ਵਿਫਲਾਠ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੁੱਧ ਉਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਪੁਰਾਰ, ਯਥਿਯਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਯਦੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਠ ਪੁੰਰਿਤ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਿਤ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੋਣ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਖੰਡਨੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸ਼ਿਵਾਦਾ ਜਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਖਧਿਕੋਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਕ ਪੱਛੀ ਝਾਤ ਪਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

- ੳ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਿੱਧਾ ਨਾਠ: ਕੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਹੁ ਨਾਠ ਖਧਿਕੋਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਨਾਠਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਨਾਠਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਨਾਠਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਪਰਿਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਠੇਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਆਮ ਠੇਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਕੂ, ਮੰਕੂ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਸੁਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਿਖਾਦਾ ਤਰ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਨਾਠਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਅਤੇ 'ਦਖਣੀ ਓਕੀਕਾਰ' ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਠਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੀਰਗੀਰਕ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਿੱਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਧੋਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਟਕਕੁ ਸਾਧਨਾ — ਇਕਾ, ਪਿੰਕਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਚੁਬਰਦਾਸਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਠਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰੋਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਜੇ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਨਾਮ ਸਿਮਰਹਿ ਸੋਈ ਜੋਗੀ ਪਰਮ ਸੁੰਨ ਮਹਿ ਬਾਸਿ।

ਕਹੈ ਨਾਠਕ ਇਸ ਸੁਬਦ ਕਉ ਜਾਨੈ ਤਾਂ ਖਰਿ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸਿ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਧੋਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਖਰ ਬਾਰ ਫੱਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ ਖਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟਿ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਵਾਦਾ ਰਾਹੀਂ ਰੋਸ਼ਟੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਗਾਠ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਠ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 642.

ਸਿੰਧ ਰੋਸ਼ਟਿ : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਿੰਧਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਟਿ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਨ ਇਕ ਥੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਥੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਬੁਨਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਛੰਦਰ ਤੇ ਰੋਰਖ ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਠ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਨਾਮ ਰਤੇ ਰੁਨ ਡਿਖਾਨ ਵੀਚਾਰੁ।
ਨਾਮ ਰਤੇ ਸੇ ਉਤਰੇ ਮੁਰਿ।
ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਰਤੇ ਪਾਵਹਿ ਮੇਖ ਢਵਾਰੁ।¹

ਇਹਨਾਂ ਦੇਵਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੋਢਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਖ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ: ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਬੀਰ ਦੇ ਰੂਰੂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਥੋਰੇ ਥੋਰੇ 250 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਰੋਸ਼ਟਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਨਿਰਮੂਲ ਕਨਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਖਵਤਾਰਵਾਦੀ ਸਰੁਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦ ਦੀ ਦੋਖਿਆ ਦਿਵਾਈ ਹੈ:

ਕਿਰਖਾ ਕਰਿ ਰੂਰ ਨਾਨਕ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਿਸ਼ ਕੀਖਾ।²

ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ।

- ੲ) ਨਿਰਬਾਣ ਯੋਗ ਰੋਸ਼ਟਿ: ਨਿਰਬਾਣ ਸੁਬਦ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਮਤੇ ਲਈ ਇਸ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਨਿਰਬਾਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਰੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੰਡ ਵਿਚ ਰੂਰੂ ਰੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਥੋਰ ਮਾਰਕ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਵਠ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਰੂ ਰੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਆਵਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਕੰਠ ਮਹਿ ਖਯਾ ਮੇਰਾ ਪੂਤਾ।
ਨਾਨਕ ਏ ਸੁਖਾਮੀ ਖਵਾਰ ਹੇ ਜਿਸਕਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 628.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 249.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 645.

ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖੜੇ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹੈ।

- ਸ) ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗ ਰੋਸ਼ਟਿ: ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਖੜੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣਵਤ ਠਾਠਕ ਸੁਠਹੁ ਜਨ ਗਿਆਨੀ।
ਕੈਸੀ ਜੁਗਤਿ ਮਨੁ ਠਿਰਮਨ ਜਾਤੀ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਠਾਠ ਮਨ ਨੂੰ ਠਿਰਮਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵਿਵਾਦਿਤ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੌਨਿਕ ਤੌਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਮੌਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਵਾਦ, ਰੋਚਕ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਠਾਠ ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- ਬ) ਯਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰੋਸ਼ਟਿ: ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਯਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਰਤਾਠਾਪ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੰਡ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਯਾਤਮਾ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਠਰਦੀ ਹੈ:

‘ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਰਠੀ ਠਕੀ ਮੰਨਣੇ ਪੂਜਾ ਕਰਣੇ। ਠਾਠਕ ਜੀ ਕੇ ਬਚਨਿ ਪਾਏ ਅਮਰ ਹੋਏ।’²

ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਟਿ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੌਰ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਠਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰੀ—

- 1) ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 11) ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 111) ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ‘ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼’ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

- 2) ਵਾਰ: ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਵੀਰ ਰਸ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਰਸ ਹੈ। ਮੂਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿ ਠੇਕ-ਕਾਵਿ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ‘ਵਾਰ’ ਸਾਰੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ — ‘ਇਹ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਵਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁੰਡਰੀ ਛੰਦ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।’

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 673.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਵਾਈਯਾਂ ਹਨ:

ੳ) ਤਿਨੰਡ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧

ਬ) ਵਾਰ ਮਾਠ ਕੌਸ ਮਹਲਾ ੧

ੳ) ਤਿਨੰਡ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧: ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਥਪੋਠ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਵਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਧਯਾਨ ਵਰਠਨੰ ਠਾਮ
ਪੁਸ਼ਪੇ ਬੰਸੁ ਖਨਤਰਮੋ ਧਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥78॥1॥¹

ਇਸਦੀ ਰਚਨਾਪੰਚੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਰਤ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਚੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੁਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੁੱਠੀ 'ਖਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਖਾਰੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਲੋਕ ਖਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਖਰਮ ਖਰੋਚਰ ਖਨਖੁ ਹੈ ਰੂਪ ਨਾ ਠਖਿਯਾ ਜਾਏ।
ਜੇਤਿ ਕੇਰੀ ਵੀਦਾਰ ਕੀ ਖਾਏ ਕੋਏ ਖਲਾਏ॥²

ਪੰਚੀ ਦੀ ਚਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਮੁਜਰੇ ਰਾਵਦਾ ਡੇਰਓ ਸੀਰ ਪਰੀਯ।
ਖਿਤਕੁਜ ਧਾਰੀ ਤਿਨੰਡ ਟੋਡੀ ਜੇਤ ਸਰੀਯ।
ਮਾਠ ਕੌਸ ਕੀ ਰਾਰਠੀ ਖਾਸਾ ਕੁਜਰੀਯ।
ਕੇ ਵ ਰੰਧਾਰੀ ਖਾਸਾਬਰੀ ਮਾਠਥੀ ਰਮਕਠੀਯ।³

ਡੇਰਓ ਖਾਦਿ ਰਾਤ' ਦੀ ਇਹ ਸੂਚੀ ਇਸ ਪੰਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਇਕੋ ਇਕ ਸੁੱਧ ਵਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਬ) ਵਾਰ ਮਾਠਕੌਸ: ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੰਚੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਚੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਿਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਠਈ ਬਟਰਰ ਖਤੇ ਛੰਦ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਰ' ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ 'ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ' ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ:

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕੁੰਬੇ
ਪਰਮ ਬੁਝਮ ਉਸਤਤਿ ਵਰਠਨੰ ਠਾਮ ਧਿਯਾਉ।⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 819.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 813.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 814.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 781.

3) ਬਾਵਨ ਬੱਖਰੀ

ਭਾਰਤੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਵਨ (52) ਬੱਖਰੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਨਉਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਿਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੂਪਾਂ' ਵਿਚ ਖਾਰੇ ਉਹ ਵਰਣ ਕ੍ਰਮ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 52 ਧੁਨੀਆਂ (ਵਰਣ ਜਾਂ ਬੱਖਰ) ਸਨ। ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਬਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ 16 ਸੂਰ ਧੁਨੀਆਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 25 ਸਪਰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿੰਘ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਪਰਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਬੰਦਸਥ ਧੁਨੀਆਂ (ਯ, ਰ, ਨ, ਵ) ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ ਉਸ਼ਮ ਧੁਨੀਆਂ (ਸ਼, ਖ, ਸ) ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ਼ਮ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਮਰਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀ (ਹ) ਰਖੀ ਗਈ।

ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਜ਼, ਝ, ਞ — ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਯਾਦਿ ਪ੍ਰਚੀਨ ਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰਵਧਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਨਾਉਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 52 ਬੱਖਰੀ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੁਰਕੁਮੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਨਿਪੀਆਂ ਨੇ ਘਪਣੀ ਘਪਣੀ ਨੇੜ ਬਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੀਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹਨਾਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਕਾਵਿ ਨਿਖਟ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਘਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

'ਯਾਦਿ ਰੂਥ' ਵਿਚ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਟੀ, ਦਖਣੀ ਉੱਤਰੀ ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਪਟੀ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਬਾਵਨ ਬੱਖਰੀਆਂ 'ਯਾਦਿ ਰੂਥ' ਵਿਚ ਸੰਕੀਰਣ ਹਨ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 36ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ "ਰਾਭ ਰਠੁੜੀ ਪੁਰਬੀ ਬਾਵਨ ਬੱਖਰੀ ਮਹਠਾ ੧" ਸਿਰਨੇਖ ਹੇਠ ਬਾਵਨ ਬੱਖਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 51 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਨ ਇਕ ਇਕ ਸੁਨੇਕ ਹੈ।

1. ਵਿਸਥਾਰ ਨਈ ਦੇਖੋ: 'ਯੋਸ਼ਟਿ ਕੁਰੂ ਮਿਹਿਰਝਾਨਿ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਰਾਜਕੁਰੂ) (ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ) ਸਕਾਰ ਯਾਦਿ ਵਰਣ-ਕ੍ਰਮ।

ਇਸ ਬਾਵਨ ਬੰਖਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ 'ਓਬੀ' ਦੇ ਠਾਠ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ, ਧ, ਝ' - ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਠਾਠ ਬਣੇ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਿਝਾਨ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਸਸੇ ਸੱਚੁ ਪੁਰਖ ਖਾਰਾਏ। ਸੱਚੁ ਪੁਰਖ ਛਾ ਡਾਵਣ ਸਾਏ॥¹

ਇਸ ਸੁਨੀ ਵਿਚ 'ਵ' ਬੰਖਰ ਨਾਨ 'ਜੀਵਣ' ਸੁਬਦ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਵਵੈ ਜੀਵਣ ਮਰਣਾ ਰਾਯਾ।
ਯਾਯ ਨਾ ਯਾਈ ਬਿਖਬੀ ਮਾਯਾ॥²

'ਵ' ਠਾਠ 'ਜੀਵਣ' ਸੁਬਦ ਬਣਾਉਣਾ ਡਾਯਾ ਖਏ ਵਿਖਾਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਠਰ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਝ' ਠਾਠ 'ਝਯਾਨ' ਸੁਬਦ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਣ' ਠਾਠ ਕੋਈ ਸੁਬਦ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਵਨ ਬੰਖਰੀ ਸੁਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਚਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੈਬ' ਦੀ ਬਾਵਨ ਬੰਖਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮਾ ਹਾਸਨ ਕਰਕੇ ਨਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਚਰਨਾ ਖਾਪਟੀਆਂ ਉੱਟਰਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

4) ਦਖਣੀ ਓਬੀਕਾਰ

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕਲਪਦੀਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਦਖਣੀ ਓਬੀਕਾਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੈਬ' ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਓਬੀਕਾਰ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਠੀ ਚਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸਥਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪੱਟੀ ਦੇ ਪੰਜੀ ਬੰਖਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ 52 ਬੰਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਓਬੀਕਾਰ ਦੀ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰੈਬ' ਵਾਲੀ ਬੰਖਰੀ ਸੁਨੀ ਵਿਚ ਨਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਦੱਖਣੀ ਓਬੀਕਾਰ ਰਾਰੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧॥³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦਖਣੀ ਓਬੀਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ 'ਓਬੀ' ਠਾਠ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ, ਧ, ਝ' ਯਾਦਿ ਵਰਣਾਂ ਠਾਠ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੁਬਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਸ' ਠਾਠ:

ਸਸੇ ਸਭ ਜਰ ਸਹਜ ਉਪਾਯਾ...।⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 449.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 455.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 439.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 439.

'ਣ' ਦੇ ਨਾਨ;

ਣਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਗਿਸ ਰਗੀ-ਣਾ ਕੇ ਰੋਯ ਨਾ ਹੋਰੁ।¹

ਬਣੀ ਹੋਈ ਇਹ ਤੁਕ ਉੱਲੇਖਣਯੋਗ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਉੱਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਵਾਲੀ ਗਿਯਾਨ ਚਰਚਾ ਵਿਠਮਾਨ ਹੈ।

5) ਬਾਰਾਮਾਹਾ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕਾਨੀਦਾਸ ਨੇ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਰਿਤੁ ਸੰਹਾਰ' ਨਾਮਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਛੇ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ (ਬਸੰਤ, ਗ੍ਰੀਸ਼ਮ, ਵਰਸ਼ਾ, ਸ਼ਰਦ, ਹੇਮੰਤ, ਸਿੰਠਰ) ਦਾ ਬੜਾ ਕਾਵਿਮਈ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਨੀਦਾਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਘਪਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਸੀ। ਘਪਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਖਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ (ਮਨਤਾਨ ਨਿਵਾਸੀ) ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇ ਵੇਰ ਵਿਚ 'ਸਨੇਹ ਰਾਸਿਕ' ਨਾਮਕ ਘਪਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ ਦੀ ਬਿਰਹੇ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸਾਠ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਉੱਲੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਜਾਂ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਰਾਰ ਮਾਝ ਮਠਲਾ ੧' - ਇਸ ਸਿਰਨੇਖ ਹੇਠ 'ਬਾਰਾਮਾਹਾ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਇਸ ਵਿਚ ਚੇਤਰ ਤੋਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਫਲਕੁਣ (ਕੱਕਣ) ਤਾਈਂ ਬਾਰਾਮਾਹ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਧੇਰੀ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਚੇਤਰ ਨਾ ਚਿੱਤਿ ਵੀਸਰੇ ਸੁਬਦ ਸੁਰਤਿ ਕੁਰ ਗਿਯਾਨ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਚੇਤਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਫਲਕੁਣ ਫੇਰਾ ਨਿਰ ਕਰਹੁ ਕਾਯਾ ਖੇਤ ਮੰਝਾਰੁ।⁴

ਇਥੇ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਖੇਤ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲਕੁਣ ਫੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਕਣ ਯਾਦਿ ਹੋਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਨ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਮਈ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 443.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 397.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 397.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 402.

6) ਸਹੀਸਰਨਾਮ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਖਨੇਰਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖਿਣਤੀ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਸ੍ਰਨਾਮ' ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਈਸਾ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਾਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਖਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਖਲਾਹ' ਦੇ 100 ਨਾਉਂ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 99 ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਨਾਉਂ ਰੁਪਭ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਉਂ ਡੇਵਨ ਖੇਤੀਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਿਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਉਂ ਕਿਣਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਖਦਿ ਰ੍ਹਿਥ' ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਖਨੇਕ ਨਾਉਂ ਕਿਣਾਏ ਕਏ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ 'ਖਕਾਨਪੁਰਖ' — ਇਸ ਨਵੇਂ ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਖਕਾਨਪੁਰਖ' ਦੇ ਕੀਨੇ ਹੀ ਨਾਉਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 'ਖਕਾਨ ਉਸਤਤਿ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਹੀਸਰਨਾਮ ਕਿਣਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਖਾਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

॥ ਸਹਸ੍ਰਨਾਮਾ ॥ ਚਾਰ ਮਾਰੂ ਮਠਲਾ ੧ ॥²

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਖਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ:

ਖਕਾਨ ਮੁਰਤਿ ਖਨੇਠੀ ਸੰਭੁ...।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ:

ਸੇਠਿਠ ਸੁੰਦਰ ਤ੍ਰਿਸੁਠ ਮੁਰਾਰੀ।

ਰਾਘੋਪਤਿ ਰਾਜਾ ਬਨਵਾਰੀ॥⁴

ਇਤਿ ਖਦਿ ਪੋਰਾਣਿਕ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਸੁਠੀ ਗੀਤਾਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਸਹਸ੍ਰਨਾਮ ਪਤਿ ਪੂਰੀ ਖਾਸਾ।

ਮਸਤਕ ਲੇਖ ਨਿਖਿਯਾ ਧੁਰ ਸਾਰਾ॥⁵

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਖਠੇ ਬੋਰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਨਿਖੀ ਕਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਹੀਸਰਨਾਮ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।⁶

1. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: Mythology of Islam

(ਖੋਲ੍ਹ)।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 361.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 361.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 362.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 367.

6. 'ਸਹੀਸਰਨਾਮ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਠਰਥਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਸੁਖਮਨਾ ਸਹੀਸਰਨਾਮ' ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਿਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਠੇਕ ਨੇ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

7 ਯਾਰਤੀ

ਯਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੀਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇਸਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੀਪਕ, ਫੁੱਲ, ਫਲ, ਗੁਪ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਣਾ ਯਾਰਿ ਨਾਠ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਰਾਗ ਚੰਦ੍ਰੀ ਦੀਪਕੀ ਪਚਾਤ ਯਾਰਤੀ ਮਹਲਾ ੧' - ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 'ਯਾਰਤੀ' ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।¹ ਇਸਦੇ ਪੰਜ ਬੰਗ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਯਾਰਤੀ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡ ਖੰਡਨ ਆਦਿ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉੱਚਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1) ਖੰਹਨੀ ਯਾਰਤੀ ਹਰਿ ਵਰਬਾਰੇ।
ਤਹੈ ਅਨਰਦ ਬਾਜੇ ਰੁਣਭੁਣਕਾਰੇ॥²

11) ਨਖ ਸੂਰਜੀ ਨਖ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤਹੈ ਬਣੈ ਚਰਾਡ।
ਫਲਮਲਾਟ ਕਰਿ ਨੂਰ ਕਾ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ਲਾਗ॥³

ਇਸ ਤੁਰ ਵਿਚ 'ਯਾਰਿ ਵੀਚ' ਦੀ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਯਾਰਤੀ ਦਾ ਭਲਕਾਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਾਰਤੀ ਕਾਇ-ਰੂਪ ਭਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਾਇ ਹੈ ਆਦਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਕੁਣ ਭਰਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਆਦਿ ਪੁੰਗੁਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਰਣਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

8) ਮਾਤ੍ਰਾ

ਕਾਇ-ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸਮ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ। 'ਮਹਾਠਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵੀਚ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

- ੳ) ਮਾਤ੍ਰਾ ਡੇਖ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 63)
- ਘ) ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 64)
- ਙ) ਰਹਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 65)
- ਚ) ਧੋਰਮਣੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 66)
- ਛ) ਵਾਦਸ ਮਾਤ੍ਰਾ - ਰਾਗ ਰਾਮਗਣੀ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 67)

ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮਾਤ੍ਰਾ ਡੇਖ ਕੀ' ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 765.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 767.

ਹੋਏ ਘਬਰੂਤ ਮਸਾਣਿ ਜਰਾਵੈ।
ਕਾਯਾ ਮਾਰੈ ਮਨ ਨਾ ਭੁਲਾਵੈ॥¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤ੍ਰਾ' ਵਿਚ:

ਮੈਂ ਤੇ ਮਨ ਸੋਭ ਦਿਨ ਜੀਤਿਆ ਜੋਗੀ।
ਜਰਾ ਮਰਨ ਸੇਵਥਾ ਪੋਠ ਰਸ ਭੋਗੀ॥²

ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਜਰਾ (ਬੁਢਾਪਾ) ਅਤੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਮੇਟਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਖੋਰ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਬੁਠ ਭੋਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਕੇ ਯੋਗੀ ਲਈ ਰਹਿਤ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਚੁ ਵਿਛੁਤ ਨੈ ਖੰਡ ਚਕੁਈ। ਭਲਾ ਬੁਰਾ ਦੁਈ ਧੁਣੀ ਜਲਾਈ॥
ਚੇਤੰਨ ਤਿਨਕਾ ਖਰਚਨ ਛਾਪਾ। ਕੁਰ ਸੁਬਦੀ ਸਭ ਮੇਟੇ ਖਾਪਾ॥³

ਰਹਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੀ ਬਿਛੁਤ, ਸੱਚੀ ਧੁਣੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਤਿਨਕ ਛਾਪੇ ਦਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖੋਰ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿ 'ਸਿੱਧ ਪੁਰਖ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੋਦਾ ਹੈ?' ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇੰਜ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹੱਕ ਉਪਰਿ ਹੋਰ ਯਮਾਰੈ ਪੁਰਖਾ ਰਾਹੁ ਉਪਰਿ ਖੜੋਈ।
ਧੀਰਜ ਉਪਰਿ ਬੈਠੇ ਸਿੱਧਾ, ਏਕ ਟੇਕ ਨੈ ਸੋਈ॥⁴

ਯੋਗਮਤੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੱਕ (ਸੱਚ), ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਟੇਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਦ੍ਰਾਵਸ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਝਾਰਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 12 ਪੰਚੁੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬੁਠ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਤ ਦੀ ਧੋਤੀ ਸਤ ਕੀ ਕੰਊਪੀਨ।
ਅਰਨ ਕਾ ਬੰਡਿਯਾ ਜੁਥਾਠ ਧੋਥੀ॥⁵

ਦ੍ਰਾਵਸ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਜਤ ਦੀ ਸੱਚੀ ਧੋਤੀ, ਸਤ ਦੀ ਕੰਊਪੀਨ (ਠੀਕੀ), ਅਰਨ ਦਾ ਬੰਡਿਯਾ (ਪਰਨਾ) ਅਤੇ ਧੋਥੀ (ਕੁਰਚਾਣੀ) ਦਾ ਕੰਠਾਰਫ ਹੋਣਾ ਯੋਗੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 705.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 706.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 708.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 709.

5. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 710.

ਕਾਵਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਚੱਜੇ ਰੂਪਕ ਖਣਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਖਾੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਦੁਖ ਭੁਖ ਕੀ ਕਰੁਣੀ ਪਾਈ।¹

ਸਹਿਜ ਟੋਪੀ ਸੱਚੁ ਭੁਰ ਡਿਯਾਨ।²

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਾ ਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕ ਠੇਕ ਨੇ ਭੁਖ, ਖਣਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੀ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਡੀਤਾ ਹੈ।

9) ਗੋਛਾ

ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਖਪਣੇ ਲਈ ਜਾਂ ਖਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਖਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਪਿਯਾਰਿਆਂ ਲਈ ਗੋਛਾ ਦੀ ਮੰਤ੍ਰ ਡਰਤ ਪਿਯਾਰੇ ਕਰਦੇ ਖਾਏ ਹਨ। ਡਰਤਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਡਾਢਾ ਨੂੰ ਗੋਛਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰੋਹਪਝਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਾਮ ਗੋਛਾ' ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ 'ਬੀਜਕ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 'ਗੋਛਾਵਾਂ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਗੋਛਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਖਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਬੜੀ ਗੋਛਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕੋ ਖਧਿਕਾਇ ਵਿਚ 'ਗੋਛਾ ਬਾਬੇ ਠਾਠਕ ਜੀ ਕੀ', 'ਗੋਛਾ ਭੁਰ ਬਾਬੇ ਠਾਠਕ ਜੀ ਕੀ' ਅਤੇ 'ਗੋਛਾ ਬਾਬੇ ਠਾਠਕ ਜੀ ਕੀ ਸੁਰੁ ਰਮਨ' - ਇਹ ਗੋਛਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੋਛਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੰਦੂ ਮੰਦੂ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਪੁਛਾਵ ਰਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਬੀਜ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ: ਪਕ੍ਰਿਯਾ ਨਾਮ ਨਿਰਬਾਣ। ਠਾਠਕ ਬਾਬੇ ਦੇਵ ਮਸਾਣ॥³

ਮਸਾਣ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਮੰਦੂ ਝਾਸੜੂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਠ ਇਸਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਤੰਦੂ ਝਾਸੜੂ ਦੇ ਭਾਕਟੀ, ਝਾਕਟੀ, ਡੇਰਓ, ਭੁਰ, ਪ੍ਰੇਤ ਪਿਯਾਰ ਅਤੇ ਅਨੀ ਬੀਰ ਖਾਦਿ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਹਨਾਂ ਗੋਛਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੋਛਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਗੋਛਾਵਾਂ ਦੇ ਬੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਠ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਾਰਬਲ ਤੁਮਰੀ ਬੜੀ ਹੋਏ ਸੂੜੁ ਰਬੇ ਨਾ ਕੋਏ।

ਖਾਰਮਪਦ ਕੇ ਪਾਥ ਕੇ ਸਦਾ ਖਣਿਕੀ ਹੋਏ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 708.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 708.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 622.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 625.

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਗੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰਾਂ ਮੌਤਾਂ ਨਾਠ ਵੀ ਖਾਤਮਪਦ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਨਿਬੰਧ ਹੈ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੌਰ ਤਾੜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਕਰੀ ਕਈ ਹੈ। ਤਾੜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ 84 ਸਿੱਧ, 64 ਜੋਕਟੀਆਂ, 52 ਬੀਰ, ਅਸ਼ਟ ਕੁਨੀ ਨਾਰ, ਇਕ ਨੌਖ ਬੀਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪੇਰੀਬਰ, ਦੇਵ ਦਾਨੇ ਆਦਿ ਤਿਛਾਠਕ ਵਿਛਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਕੂਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਛਾ ਹੈ। ਬੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪੂਰੇ ਤਾੜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਮਿਤ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਛਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਾਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਸ, ਧੁਨੀ, ਅਨੰਕਾਰ ਆਦਿ ਕਸ਼ੋਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਗਿਛਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬੀਤਮ ਵਿਸ਼ੁਨੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਗਿਛਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਛਰੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੀਸ਼ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਪਾਖੰਡ ਬੰਡਨ, ਮਿਥਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵਖਰੀ ਬਣਤਰ ਨਾਠ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨੀਰਸਤਾ (monotony) ਨੂੰ ਤੋਕਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪਾਠਕ ਨਈ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ ਅਧਿਕਾਰਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਵਾਂ

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿ-ਕਲਾ

ਅਧਿਆਇ 5

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿ-ਕਲਾ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ ਵੰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ¹ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਸੋਚ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉੱਟਤਾਈਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨੇ ਕੇ ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਏਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਧਾਤਾ' ਦੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ਪੁਰਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉੱਟਤਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਕੁਨ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²

ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਇਕੋ ਠੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਆਚਾਰਯ 'ਮੀਮਟ'³ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚਿਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਕੇਵਲ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੰਡੀਰ ਸਮਸਿਯਾਵਾਂ ਨਾਨ ਵਧੀਰੇ ਹੈ। ਕਾਨੀਦਾਸ⁴ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁਕ ਕੇ

1. 'ਰਿਕਵੇਦ', 6/44, 46.
 2. ਰਾਜ ਸ਼ੁਖਰ, 'ਸ਼ਿੰਕਾਰ ਮੰਜਰੀ', ਪੰਨਾ 312.
 3. ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਸੁਲੋਕ 9.
 4. ਕਾਨੀਦਾਸ, 'ਰਘਵੰਸ਼', ਸਰਫ ਪਹਿਲਾ, ਸੁਲੋਕ 17.

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਨੀਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਕਸਬੰਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨਾ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਖੈ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖਨੀਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਣ ਕਵਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਸੇ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਠਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਖਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭਾਨ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਬਿਨਤੁਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਖਰਤੀ ਪੱਖ ਦੀ ਖਵਹੇਨਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਖਾਰਾਰਯਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਉੱਤਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਖਰਤੀ ਪੱਖ (ਖਨੀਕਰਣ ਪੱਖ) ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖਾਰਾਰਯ ਮੰਮਟ¹ ਜਿਹੇ ਰਸਵਾਦੀ (ਸੂਨੀਵਾਦੀ) ਖਾਰਾਰਯਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖਨੀਕਾਰ, ਗੀਤੀ, ਵਕੈਕਤੀ ਆਦਿ ਖੰਡਿਤ ਖਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਈਂ ਆਵੇਂਸ਼ਕ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭੁਠ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਈਂ ਖਨਿਵਾਰੀ ਤਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਾਰਾਰਯਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ — ਭਾਵ ਖੈ ਖੰਡਿਤ ਖਰਤੀ — ਵਿਚ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਤੁਨਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਛੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਹੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਖਨੀਕਰਣ ਭਾਵ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਖਾਰਾਰਯਾਂ ਨੇ ਖਨੀਕਰਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਨ ਉਦੇਸ਼ ਸੁੱਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰੋਠ ਸ਼ਿੰਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮੰਮਟ ਜਿਹੇ ਖਾਰਾਰਯਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ² ਸਗੋਂ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਨ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਜੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਖਧਿਕਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਡੱਨ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਗਮੁੱਠੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਖਾਰਥ, ਰਾਭ ਫ਼੍ਰੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਧਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਖਧਿਨ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ। ਸਗੋਂ ਰਾਭ ਫ਼੍ਰੇਸ਼, ਈਰਖਾ ਖੈ ਸੁਖਾਰਥ ਆਦਿ ਤੁਛ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ

1. ਮੰਮਟ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨਾ 124.

2. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 190.

ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਮੈਨਿਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲ ਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਲਭਾਯੋਗ ਯਤਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਜਰਤ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਨਿਬੰਧੀ ਰਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਾਰੇ ਨਰਤਕ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਧੰਮ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧੰਮ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ
- 2) ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ
- 3) ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ
- 4) ਪ੍ਰਤੀਕ
- 5) ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਜਨਾ
- 6) ਰਸ

ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਵੇਗਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਛੰਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਖਮ ਤੱਤ ਹਨ। ਰਸ ਇਹਨਾਂ ਸੁਖਮ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਰਸ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਭਨ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਵੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਵੰਦ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਕਵਿਤਾ ਨਈਂ ਵੰਦ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸੁਰਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੰਦ ਨੂੰ 'ਵੰਦ ਪੁਰਸ਼' ਦਾ ਚਰਣ¹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵੰਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਿਕਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਕਾਨ ਨਿਰਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੰਦ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖਰਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਾਣ 'ਓੜੀਸੀ'² ਯਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਸੁਹਨਮਾ' ਯਦਿ ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਠੋਮਨ ਵਿਚਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਧਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਖੱਜ ਤੋਂ 25, 30 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਵੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਖਾਣ ਜਾਂ ਕਸਵੰਟੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੰਦ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਧਰਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਖੱਜ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਵੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। 'ਭਾ. ਗੀਥਾ',³ 'ਮੇਕ ਰੋਨਨਰ',⁴ ਅਤੇ 'ਵਿੰਦਰਠਿਤਸ',⁵ ਯਦਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਤੇ 'ਭਾ. ਵੈਨੰਕੁਰ',⁶ 'ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਚਿਜੀ',⁷ ਯਦਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਧਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

- 6) 'ਵੰਦ' ਸੁਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਵੰਦ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਵਰ ਨੈਣਾ। ਇਸ ਖਰਬ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਦ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰ (ਜਕੜ) ਨੈਣਾ ਹੈ।

1. 'ਪਾਣਿਨੀ ਸਿਖਸ਼ਾ', ਯਦਿ ਖਾਣ 1.

2. Encyclopaedia of Literature, (Poetry and Poetics).

3. A.B. Keith, History of Sanskrit Literature, p. 216.

4. D.B. McDonald, Indian Literature, p. 351.

5. Winter Nitz, ancient Indian History of Sanskrit Literature, p. 7.

6. ਭਾ. ਵੈਨੰਕੁਰ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵੰਦ ਖਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ', ਪੰਨਾ 13.

7. ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਚਿਜੀ, 'ਓੜੀਸੀ', ਪੰਨਾ 18.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਦ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਖ) ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਢਾਂਚਾ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਖਰਬਾਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਠਗਠਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਾਇਕ੍ਰੀ' ਯਾਦਿ ਅਨੇਕ ਫੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੱਛਣ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਵੇਰਵੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ੲ) ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪਿੰਡ ਮੁਨੀ' ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸੂਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸ) ਪਿੰਡ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤਕ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਫੰਦਾਂ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਠੀਦਾਸ¹ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕ ਨੇਮਕਾਂ ਨੇ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰੰਭੀਰਤਾ ਨਾਠ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।
- ਹ) ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਫੰਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ:

1) ਵਰਣਿਕ ਫੰਦ,

11) ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਫੰਦ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਫੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਥੋੜੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਫੰਦਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫੰਦਾਂ ਦੀ ਕੁਠ ਫਿਟਤੀ ਦਸ ਨੌਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਫੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਦ ਆਪਣੇ ਮੂਠ ਖਰਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੀ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

- ਕ) ਹੋਠੀ ਹੋਠੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਫੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਖਾਸ ਫੰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਫੰਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਠਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਫੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਠਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਫੰਦ 'ਕਾਠ' (ਕਾਠ) ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫੰਦ ਵੇਹਾ (ਵੇਹਾ) ਹੈ। ਇਸ ਵੇਹੇ ਨੂੰ ਹਰਮਨਪਿਯਾਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਠਿਆ। ਬੰਡਾਨ, ਆਸਾਮ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਬੋਠੀਆਂ, ਉਪ-ਬੋਠੀਆਂ ਵਿਚ

1. ਕਾਠੀਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਕਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸੂਤ ਬੋਧ' ਨਾਮਿਕ ਫੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਕਾਠੀਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਨਿਸਚਿਤ ਠਹੀਂ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਈਸਾ ਦੇ 300 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਦਾ 600 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਮੌਧਕਾਨੀਠ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਫੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।¹

ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਿਰਥੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਅਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਖਾਸ ਫੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।² ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੁੱਕ ਫੰਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ੁੱਕ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹੇ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਡਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।³ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸ਼ੁੱਕ ਦੋਹਾ ਫੰਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਨੀਏ ਚਿਕਤੁ ਦੁਰਿ ਥਰੁ, ਨਾਨਿ ਪਿਯਾਰੇ ਨੇਹੁ।
ਰਲਾ ਤ ਡਿਜੀ ਕੀਬਨੀ, ਰਹਾ ਤ ਤੁਟੇ ਨੇਹੁ॥

ਇਹ ਸ਼ੁੱਕ ਫੰਦ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਰੁਚੁ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਫੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਯਾਦਾਜ਼ੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. "ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਦੋਹਾ' ਫੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"
ਸੁਖਮ, 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਵੰਦ), ਪੰਨਾ 21 (ਭੂਮਿਕਾ)।

2. ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ ਅਨੁਸਾਰ - "ਸ਼੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ ਜੀ ਦੀ ਝਾਟੀ ਵਿਚ 40 ਤੋਂ ਉਪਰ ਵੱਧ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਰਕੁ ਫੰਦ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।" ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ, 'ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਝਾਟੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ ਦੀ ਫੰਦ-ਵਿਵਸਥਾ', 'ਪੰਜਵਟੀ ਸੰਦੇਸ਼', ਅਪ੍ਰੈਲ, 1983, ਪੰਨਾ 24।

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਇਰੀ ਦੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਫੰਦ ਵਿਵਸਥਾ ਝਾਟੀ-ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧ ਅਤੇ ਸੁਲਯਾਯੋਗ ਹੈ:

1) ਕਰੈ ਕਰਾਏ ਸਭ ਕਿਛੁ ਜਾਣੈ ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਏਵ ਕੀਰਯਾ।
'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਪੰਨਾ 434।

11) ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਰਤੁ ਹੈ ਸਚੇ ਪਰਵਦਾਰਾ।
'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ', ਪੰਨਾ 660।

3. ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ ਅਨੁਸਾਰ:

"ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਫੰਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਸਿੰਧਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਏਣ ਹੈ। ਚਮਚੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਵਿਕਾਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਾਈਂ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁੱਕਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਖਾਸਾ ਸੇਠ ਖਾਏ ਹਨ।
ਸੁਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ, 'ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਝਾਟੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ ਦੀ ਫੰਦ-ਵਿਵਸਥਾ', 'ਪੰਜਵਟੀ ਸੰਦੇਸ਼', ਅਪ੍ਰੈਲ, 1983, ਪੰਨਾ 22।

1) ਸੁਨੇਕ

'ਸੁਨੇਕ' (ਸੁਨੇਕ) ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸਤਤ ਕਾਇਣ।¹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੇਕ-ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਨੇਕ, ਸਰਨੇਕ ਅਤੇ ਸਰਨੇਕੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਣੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਫਏ ਹਨ।²

ਨੇਕ-ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੁਨੇਕ ਨੂੰ 'ਦੇਹੇ'³ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਭਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਹੇ ਨੂੰ 'ਸੁਨੇਕ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਿਤ ਦੇਹੇ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਕਾਇਣ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੁਨੇਕ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕਈ ਨਵੀਨ ਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ੧੯ਵੇਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੌਨਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਹੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਨੇਵਨ ਦੇਹੇ ਦਾ ਕਾਯਾ ਕਨਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਵੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਨਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਨੇਕ 'ਦੇਹੇ' ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤੀਜੇ ਚਰਨ ਵਿਚ 13, 13 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਚਰਨ ਵਿਚ 11, 11 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 13+11=24, 13+11=24 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇਵਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਹੇ ਦਾ ਨੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਆਦਿ ਚਰਨ ਤੇਰਾਂ ਕਲਾ, ਬੰਦ ਏਕਾਦਸ ਲਾਇ।
ਕਵਿ ਜਨ ਸਭ ਮਿਨ ਕਠਿਤ ਹੈ, ਦੇਹਾ ਵਰੁ ਕਠਿਨਾਇ॥⁴

ਕਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਹੇ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੌਧੀ ਜਿਹੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਨ ਇਹਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਕੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਸੁਰਾਮ (ਸਤੀ) ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ

1. ਦੇਹੇ: ਆਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠਲੀ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗੁਰੂ' ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਫਏ ਸੁਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਾਵ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਚਿਤਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੁਨੇਕ ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਖਾਨੀ ਤੋਂ ਠੀਕ 26 ਖਾਨੀਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸੁਨੇਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਦੇਹੇ: 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼' (ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ), (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠਲੀ), ਡੀ. ਐੱਸ. ਡੀ. ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.

3. 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਪ੍ਰਤਿਮਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ: 308

4. ਜਰਨਠਾਬ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਵੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 82.

ਨਿਯਮ ਦਰਸਾਏ ਹਨ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਛਾਂਡਿ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਠੇਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਠ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਛਾਂਡਿ ਦਾ ਛਾਂਡਿ ਸੁਠੇਕ ਨਾਠ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਛਾਂਡਿ ਦੇ ਛੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸੁਠੇਕ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੁਠੇਕ ਵਾਰਣਯੋਗ ਹਨ:

- 1)   "ਅਕਮ ਨਿਕਮ ਕੀ ਕਥਾ ਕੇ (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਮੋਹਿ ਸੁਠਾਵੈ ਆਸ। (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਜਯੋ ਕੀਯ ਪ੍ਰਕਾਸ ਸੁਠ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਠਾਠਾ ਰੰਗ ਬਨਾਯ।² (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)
- 11)   " ਅਕਠ ਨਿਰੰਜਨ ਕਲਾ ਕੀਰ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਕੀਨਾ ਧਰੀਨਿ ਰਠਨ। (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਨਾਠਕ ਰੰਗ ਬਨਾਇ ਕੇ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਰਹਿਯਾ ਹੋਯ ਮਠਨ।³ (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)

'ਰਾਰ ਆਸਾ ਮਰਲਾ ੧' ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਹ ਸੁਠੇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੰਡ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੁਠੇਕ ਸੁਧ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 13+11, 13+11 ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੰਡ ਵਿਚ ਠੱਕ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੁਠੇਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਧ ਸੁਠੇਕ ਘਰਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੁਠੇਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਘਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਛਾਂਡਿ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਠੇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- "ਜਬ ਮਨ ਤਨ ਪ੍ਰਾਠ ਠ ਕੁਠ, (12 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਕੀਏ ਕੀਨਾ ਠਾਂਹਿ ਆਰੁ। (16 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਨਾਠਕ ਉਠਮੁਠਿ ਰਵਿ ਰਹਿਯਾ, (14 ਮਾਤ੍ਰਾ)
           ਸੁਖ ਸਾਰਰ ਨਿਰੰਕਾਰ।⁴ (12 ਮਾਤ੍ਰਾ)

1. ਵੇਖੋ: ੳ) ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਡਾ, 'ਮਰਾਠਕੋਸ਼'
           ਬ) ਰਾਮਚੰਦਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਅਠੰਕਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕਾ', ਪੰ ਨਾ 243.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 1.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 1.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 7.

ਇਸ ਸ਼ੁੱਕ ਵਿਚ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਿਨਕੁਲ ਡਿੱਠ ਹੈ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਧ ਯਾਦ ਖਾਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ;

ਜਿਵੇਂ:

• ਖਰਮ ਖੋਰਰ ਖਲਖ ਰੁਰ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ)
ਸਦਾ ਰਹੇ ਨਿਤ ਸੀਰਿ। (11 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ)
ਵਤ ਡਾਗੀ ਜਿਨਿ ਪਾਯਾ, (12 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ)
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੇ ਚੀਤਿ।¹ (11 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ)

2) ਰੋਪਾਈ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਰੋਪਾਈ ਫੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ 'ਰੋਪਾਈ' ਫੰਦ ਦਾ ਨਿੱਕਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸੋਰਹ ਕੁਮਨ ਜਤਨ ਰੋਪਾਈ। ਸੁਨਹੁ ਤਾਸੁ ਰਤਿ ਖਬ ਮਨ ਲਾਈ॥²

ਖਰਬਾਤ 'ਰੋਪਾਈ' ਵਿਚ 16 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ 'ਰੋਪਾਈ' ਦਾ ਨਿੱਕਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ:

ਸੋਰਹ ਕਨ ਜਤ ਬੀਤ ਨ ਡਾਈ।
ਸਮ ਸਮ, ਵਿਖਮ ਵਿਖਮ ਰੋਪਾਈ॥³

ਇਸ ਨਿੱਕਣ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰੋਪਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿੱਕਣ ਨੇ ਰੋਪਾਈ ਫੰਦ ਦੇ ਪੂਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੋਪਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਕਰਤਿ ਨ ਖਾਏ ਡਰਮ ਕਉ ਖਾਏ। ਗੀਟੀ ਹੋਯ ਕੇ ਸਾਰਰ ਸੁਖਾਏ॥
ਖਰਾਠ ਹੋਯ ਤੋਤ ਮਾਹਿੰ ਬੁਝਾਏ। ਨਵ ਬੰਡ ਜੀਤਿ ਪਤਿਸਾਹੁ ਕਹਾਏ॥
ਉਨਮੁਠਿ ਧਯਾਨ ਖੜਨ ਕਉ ਦਨੈ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤੋਤ ਤਬ ਰਨੈ॥⁴

ਰੋਪਾਈ ਫੰਦ ਦਾ ਹਰ ਚਰਣ 16 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 17 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 19 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 417.
2. ਜਗਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾਕੂ ਕਵਿ), 'ਫੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 49.
3. ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਡਨ - ਪੀਯੁਸ਼', ਪੰਨਾ 148.
4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 20.

ਜ਼ਰਣ ਵਿਚ 19 ਮਾਕੁਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 18 ਮਾਕੁਵਾਂ। ਹੇਠਲੀ ਦੀ ਠੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 20ਵੇਂ ਪਦੇ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਤੁਕ 'ਚੋਬੇਲਾ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖਾਨਾਮਾਲਾ ਨੇਮਕ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਖਰਿਖਾਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖਰਿਖਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਨੰਬਰ 1 ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਖਾਫ਼ਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3) ਚੋਪਈ

ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਨੂੰ 'ਜਯਕਰੀ' ਛੰਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 15 ਮਾਕੁਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਤਿੰਬ ਕਠ ਪੋਠ ਚੋਪਈ ਮਾਹਿਹ, ਬੰਤ ਰੁਰੂ ਨਯੁ ਜਹਾ ਸੁਹਾਭਿ।
ਯਹੈ ਕਹਰ ਸਬ ਵੈਦ ਪੁਰਾਨ, ਸਰਣਾਕਤ ਵਤਸਠ ਡਕਵਾਨ।²

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਵਰਣ ਨੇ ਚੋਪਈ ਦਾ ਨੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਰੁਰੂ ਨਯੁ ਬੰਤ ਪੰਚ ਦਸ ਮਤ।
ਚੋਪਈ ਠਾਮ ਜਯਕਰੀ ਸਤ॥³

ਅਰਥਾਤ ਚੋਪਈ ਵਿਚ 15 ਮਾਕੁਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਤ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਨਯੁ (੬੫) ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹਨ:

ਸੁੰਨਾ ਸੁੰਨ ਕਹੈ ਸਭ ਕੋਸ।
ਸੁੰਨ ਧਯਾਨ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭ ਸੋਸ॥⁴

1. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖਸ਼ੋਰ ਅਨੁਸਾਰ —

"ਕਵਿਤਾ ਨਈ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਰਮ ਤੁਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਛੰਦ ਡੰਡ, ਸੁਬਦ ਡੰਡ, ਅਰਥ ਡੰਡ, ਵਾਕ ਡੰਡ, ਨਯ ਡੰਡ, ਰਸ ਡੰਡ ਜਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨੁਕਸ ਠੇਕੇ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਆਖਵਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਹੋ ਸਤ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਰਖ ਹੈ।" ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖਸ਼ੋਰ, ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਛੰਦ ਵਿਵਸਥਾ, 'ਪੰਜਵੀਂ ਸੰਦੇਸ਼', ਅਪ੍ਰੈਲ, 1983, ਪੰਨਾ 22.

2. ਜਗਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂੰ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 46.

3. ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਗਲ - ਪੀਯੁਸ਼', ਪੰਨਾ 144.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 16.

ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਦੋਹਾ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 15, 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਤੁਰੂ ਅਤੇ ਨਸ਼ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ :

ਠਾ ਤਦਿ ਧਰਤੀ ਨਾ ਖਾਕਾਸ਼ੁ। ਠਾ ਤਦਿ ਚੰਦ ਸੂਰ ਪਰਗਾਸ॥
ਠਾ ਤਦਿ ਵਿਸੁ ਨ ਕੀਨੀ ਰਾਤਿ। ਠਾ ਤਦਿ ਬੁਧਮ ਨ ਕੀਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤਿ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 15, 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਬੀਤ ਵਿਚ ਤੁਰੂ ਅਤੇ ਨਸ਼ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਰੋਪਈ ਫੰਦ ਦਾ ਸੁਧ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੋਪਈ ਫੰਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਠਾਠਕ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

ਏਕੰਕਾਰੁ ਏਕੁ ਨਿਰਭਾਣ। ਏਖਿ ਕੁਟਰਤਿ ਠਾਠਕੁ ਰਹਿਯਾ ਹੇਰਾਣ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 19 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ 'ਠਾਠਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ 4 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ (19-4=15) ਤਾਂ ਇਹ ਸੁੱਧ ਰੋਪਈ ਫੰਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੋਪਈ ਜਿਹੇ ਸ਼ੋਭੇ ਫੰਦ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਿਭਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਖੰਡਕਾਸ ਬਣ ਗੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡਕਾਸ ਦੀ ਖਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਨੇ ਰੋਪਈ, ਰੋਪਈ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਇਹੇ ਜਿਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਜਿਵੇਂ:

'ਠਾ ਤਦਿ ਧਰਤੀ ਨਾ ਖਾਕਾਸ਼ੁ। ਠਾ ਤਦਿ ਚੰਦ ਸੂਰ ਪਰਗਾਸ।'

ਅਦਿ ਉਪਰੋਕਤ ਰੋਪਈ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਠਾਠ ਡੀਸਰੀ ਤੁਕ ਰੋਪਈ ਫੰਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ:

ਠਾ ਤਦਿ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁ ਦੁਜਾ। ਠਾ ਤਦਿ ਪਾਪ ਧੁੰਨ ਨਹਿ ਪੁਜਾ॥³

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਸੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਰੋਥੀ ਤੁਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਤੂੰ ਏਕੰਕਾਰ ਖੇਨਾ ਰਹਤਾ। ਠਾਠਕੁ ਤਦਹੁੰ ਨ ਕੋਈ ਸੁਨਤਾ ਨ ਕੋਈ ਕਹਿਤਾ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 17.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਰਹਤਾ, ਸੁਨਰਾ, ਕਹਤਾ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ 'ਤਵਹੀ' ਜਿਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਨਈਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਸੁਭਾਠ ਫੰਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4) ਸਾਫ਼

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਰ ਫੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰ ਫੰਦ ਦਾ ਛੱਡਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੈਰਹ ਰਵਿਕਨ ਬੰਦੇ ਕਰਣਾ, ਸਾਰ ਫੰਦ ਖਤਿ ਤਕਿ।
ਚਰਿਤ ਕਹਿਮ ਕੁਝ ਬਾਨ ਕ੍ਰਿਸੁਣ ਖਰੁ, ਸੁਖਰ ਰਾਧਿਕਾ ਜੀ ਕੇ॥¹

ਜਾਂ

ਸੈਰਹ ਬਾਰਹ ਕਨ ਯਤਿ ਦੇ ਕਰ 'ਸਾਰ' ਲਿਖਤ ਸਸ ਬਿ।²

ਬਰਥਾਤ ਸਾਰ ਫੰਦ ਵਿਚ 28 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ — 16+12 ਉੱਤੇ ਖਤਿ ਖਤੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਤੁਰੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਰ ਫੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ:

ਉਨਟੇ ਕਮਲ ਛਿਦੁ ਤਨ ਧਾਰੇ, ਨਿਹਸੁਬਦ ਹੇਥ ਕਨਤਾਨਾ।
ਮਨੁ ਪਵਨ ਥਾਵਤ ਹੀ ਜੀਤੇ, ਕਉ ਮਨੁ ਮਨਠਿ ਸਮਾਨਾ।
ਬੰਰਿ ਕਹੇ ਸੁਰਤਿ ਮੁਕਤਾਰਨ, ਹਿਤੁ ਕਰਿ ਮਿਨੇ ਰੁਸਾਈ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਸੀਧ ਨਾਸਿਕਾ ਤਾਨਕ, ਸੁਖਮਨ ਜਾਮ ਸਮਾਈ।
ਇਕੁਨ ਪਿੰਕੁਨ ਪਸੁਚਿਮ ਧਾਵੇ, ਰਵਿ ਸੁਸਿ ਖਮਤੁ ਬਿਹਾਣਾ।
ਨਾਨਕ ਤੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਜਾਨਯਾ, ਇਹ ਮਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਨਾ।³

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+14=30 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਸਾਰ ਫੰਦ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+13=29 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਖੱਟ ਹੋਣਾ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਫਿਰ 16+13=29 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+13=28 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਖੱਟ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਫਿਰ 16+12=28 ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+11=27 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰ ਫੰਦ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

ਸਾਰ ਫੰਦ ਲਈ ਦੋ ਪਦੇ ਰਖਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰ ਫੰਦ ਖਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 16, 16 ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਿਨਕੁਨ ਸੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ

1. ਜਕਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਣੂ ਕਵਿ), 'ਫੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 67.

2. ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਕਨ-ਪੀਯੁਸ਼', ਪੰਨਾ 170.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ)', ਪੰਨਾ 21.

ਬੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਰੂ ਵੀ ਸੁੰਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਕਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਰ' ਛੰਦ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਰਵਰ ਸੁੰਨ ਬਨੈ ਸਰੀਸਦਨ, ਭਵਰੁਕੁਫਾ ਮਰਨਾਨੈ।
 ਬੰਤ ਚਿਕੁਸ਼ਾਨ ਬਨੀ ਨਿਜ ਮਹਨੀ, ਹਰਿ ਜਨ ਤਹੈ ਉਰਛਾਨੈ।
 ਨਿਸਮਿਸ ਦਾਮਿਨੀ ਰਿਮਿਛਿਮ ਵਰਥੈ, ਹਸਿ ਪ੍ਰਭ ਮਿਨੈ ਨਿਰਾਰਾ।
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਬ ਤੈਂ ਬੀਚਾਰਿਯਾ, ਤਬ ਪ੍ਰਕਟਿਯਾ ਭਾਨੁ ਉਜਾਰਾ।¹

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+12, ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ 17+12, ਤੀਸਰੀ ਵਿਚ 17+12 ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਵਿਚ 18+15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਥਾਂ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

ਜਾਂ ਕੀ ਚੇਰੀ ਮੁਕੰਡਿ ਸੁਰਤ ਖਰਵਾਨੀ, ਏਸਾ ਜਾਪੁ ਜਪੀਜੈ।
 ਜਾਂ ਕੀ ਮਾਯਾ ਵਾਸੀ ਠਵਠਿਧਿ ਸਿਵਾਰਾਗੀ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਚਰਨ ਠਗੀਜੈ।
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਆਰਾ ਪਦ ਰਾਤੇ, ਚੁੰਬੇ ਪਦੀਹ ਪਡੀਜੈ।²

ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 20+12, ਦੂਜੀ ਵਿਚ 24+12 ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿਚ 16+12 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

5) ਰੋਬੋਲਾ

ਰੋਬੋਲੇ ਵਿਚ 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 8,7 ਤੇ ਯਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਤ ਵਿਚ ਨੜ੍ਹ ਅਤੇ ਤੁਰੂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਹੀਸੀ' ਛੰਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ) ਨੇ ਰੋਬੋਲਾ ਦਾ ਨੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਵਸੁ (8), ਮੁਨਿ (7) ਠਕ ਰੋਬੋਲਾ ਰਚੇ, ਕਾਹੇ ਤਪਿ ਤਪਿ ਦੇਈ ਤਰੇ।
 ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਸੰਤਤ ਸਜੇ, ਸੁਰਣਾਮਤ ਹੂੰ, ਪ੍ਰਭੁ ਕੇ ਭਜੇ॥³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਧ ਰੋਬੋਲਾ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਠ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਸੁੰਧ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ:

ਦਯਾ ਹਾਟ ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਬਸੈ। ਜੀਅ ਦਯਾ ਸਭ ਭੀ ਮਹਿ ਰਸੈ॥
 ਦਾਮੋਦਰੁ ਜਾਂ ਕੇ ਮਨਿ ਬਸੈ। ਦੁੰਦਰ ਬਾਧੈ ਸੁੰਦਰੁ ਨਸੈ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

3. ਜਗਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 461.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 37.

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 8,7 ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਰੋਬੋਲਾ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੋਬੋਲੇ ਦੇ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੋਪਈ, ਰੋਪਈ ਅਤੇ ਸਾਰ ਛੰਦ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਰੋਬੋਲੇ ਦੇ ਨਾਨ ਹੋਰ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਰਨਕਤ ਰੂਪ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸੁਸਤ ਚਾਟ ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਰਸੈ। ਖਨਸ ਸੁਸਤੀ ਬੰਡਰਿ ਬਸੈ॥ (15,15)

ਹੋਯ ਉਥਾਸੀ ਖਰੁ ਹਭਵਾਰੀ। ਸੁਸਤ ਚਾਟ ਮਨਿ ਮਾਰੀ ਤਾਰੀ॥ (16,16)

ਹਾਠ ਮਾਸ ਤਨ ਸੁਸਤੀ ਹੋਯ। ਸੁਸਤ ਚਾਟ ਮਨੁ ਰਹਿਯਾ ਸੋਯ॥ (15,15)

ਖਨਸਠ ਚਾਟ ਬਹਤਰਿ ਠਾਠੀ। ਨੋ ਭਰਵਾਯੀ ਚਾਰੇ ਚਾਰੀ॥ (15,16)

ਏਵਹਿ ਸੁਸਤ ਸਭੇ ਹੀ ਬੰਦਾ। ਚੋਤੀ ਸੁੰ ਚਾਟ ਕੀ ਏਥੀ ਨਿਬੰਦਾ॥ (17,20)

ਠਾਠਕ ਕਰੀ ਸੁਨਹੁ ਰੈ ਭਾਈ। ਚਾਟ ਚਾਟ ਕੀ ਸਾਖ ਸੁਠਾਈ॥¹ (16,16)

ਇਸ ਪਦੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ 'ਰੋਬੋਲੇ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਤੁਕ 'ਰੋਪਈ' ਹੈ, ਤੀਜੀ ਤੁਕ 'ਰੋਪਈ' ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਤੁਕ ਤੱਕ ਛੰਦ ਰੋਪਈ ਛੰਦ ਆਇਆ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਦੀ ਬੀਤਮ ਖਰਧਾਣੀ ਵਿਚ 16 ਦੀ ਬਾਂ 15 ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ 17,20 ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ।

6) ਕੁਕੁਡ

ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੁਕੁਡ' ਵਿਚ $16+14=30$ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਰਣ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਕੁ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਨੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸੋਰਹ ਰਤਨ ਕਲਾ ਪੁਰਿਪਾਏ, ਕੁਕੁਡਾ ਬੀਤੇ ਦੇ ਟਰਣਾ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਕੁਡ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਜਿਵੇਂ:

ਉਠਟੇ ਕਮਠ ਛਿੜੁ ਤਠ ਧਾਰੇ, ਨਿਹਸੁਬਦ ਹੋਯ ਰਠਤਾਨਾ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ $16+14$ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਦੀ ਸੋਜਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਕੁ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੁੱਧ 'ਕੁਕੁਡ' ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪਦੇ ਦੀਆਂ ਖਰਧਾਣੀਆਂ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ

ਦੱਸੋ:

1./ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 36, 37.

2. ਜਰਨ ਠਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 71.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 13.

16+11 ਜਾਂ 16+12 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਰਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਰੇ ਪਏ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਤੁਕ 'ਕੁਕੁਡ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਭੇ ਵੀ ਕੁਕੁਡ ਛੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਦੇਖਿ ਤੁਮਾਰੀ ਸੁਰਤਿ ਖਾਛੀ, ਬਿਨ ਬੇਠੈ ਸਮਝ ਠ ਕਾਈ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+14=30 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਠਾਠ ਛੰਦ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਕੁਡਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸੁੱਧ ਕੁਕੁਡ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਏ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਕੁਕੁਡ' ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਥੂਨ ਆਕਾਰ ਠਾਠ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਟਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਿਰਗੀਵੀ ਠਾਠ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।³ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ 'ਮਾਸੁ' (ਮਾਰ) ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਸੁ' ਸੁਬਦ ਲਿਖ ਨਉ ਪਰ ਛੰਦ ਤੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।⁴

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਨ੍ਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲਿਖਮਾਂ ਦੀ ਉੱਠੀਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਝਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਪੰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬਾਬਦ ਖਾਨੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਿਣਤੀ ਵਧੀ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਨ੍ਹ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਖੁਨ੍ਹ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹਨ:

1. ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਤੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਨ੍ਹ।
2. ਦਰਿਥ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਅਤੇ ਲਘੂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਖੁਨ੍ਹ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣੀ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 159.

2. ਦੇਖੋ: (ੳ) ਪਿੰਗਲ ਮੁਨੀ, 'ਛੰਦ ਸੂਤਰ', ਅਧਿਆਇ 6, ਸੂਤਰ 2.
 (ਅ) ਕੇਦਾਰ ਭੱਟ, 'ਵਿੱਤ ਰਤਨਾਕਰ', ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 21.

3. ਦੇਖੋ: (ੳ) ਲਾਮੋਦਰ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਬਾਣੀ ਭੂਸ਼ਣ', ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 21.
 (ਅ) 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੱਠਨਮ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਖੋਸ਼), ਕਰਕਤਾ, 1909, ਪੰਨਾ 6.

4. ਦੇਖੋ: (ੳ) ਪਿੰਗਲ ਮੁਨੀ, 'ਛੰਦ ਸੂਤਰ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸੂਤਰ 17, 18.
 (ਅ) ਭਰਤ ਮੁਨੀ, 'ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਅਧਿਆਇ 15, ਸ਼ਲੋਕ 227.

ਇਸ ਖੁਨੁ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਰਥਿਕਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਕੁਰੂ ਦੀ ਮਾੜਾ ਕਰਕੇ ਨਘ ਦੀ ਮਾੜਾ ਠਾਠ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਠੀਕਾ।¹

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਵੰਦਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਇਕ ਠਾਠ ਵੰਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖੁਨੁ ਵੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੰਦ-ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਨਹੀਂ ਟਿੱਕਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਖਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਖੇਲਝਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੰਦ ਦਾ ਸੁੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। 'ਦੇਖੋ' ਜਿਹੇ ਸਰਲ ਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠਿਠਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਰੋਪਈ ਅਤੇ ਰੋਪਈ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੰਦ ਦੇ ਮਾੜਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਠਿਠਾਇਆ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੁਕ ਰੋਧੇਠੇ ਵੰਦ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਤੁਕ ਰੋਪਈ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤੁਕ ਸਾਰ ਵੰਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੰਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਰਠਠ ਨਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਠਾ ਤੇ ਸਵਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਵੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਘਪਣਾਈ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਠਾਠਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾੜਾਵਾਂ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ 'ਠਾਠਕ' ਵਾਧੂ ਹੋਣਾ ਏਈਏ ਤਾਂ ਵੰਦ ਦਾ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਉਥੜ ਘਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਖਤਮਾਨ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਠਾਉਂ ਠਾਠ ਜੋੜਨ ਦਾ ਘਯੋਰ ਘਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵੰਦ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1. ਦੇਖੋ: ਬ੍ਰਿਹਾੜ, 'ਵੰਦ ਜਾਤੀ ਸਮੁੱਚਯ' (ਸੀਪਾ. ਡਾ. ਵੇਨੀਕੁਰ), 1952, ਪੰਨੇ 7, 8 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਦੇਖੋ: ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀਕਸ਼ਿਤ, 'ਭਰਤਯ ਭਾਰਤੀਯ ਠਾਟਯ ਕਲਾ', ਪੰਨੇ 266, 267, 288, 517.

ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ

ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।¹ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।² ਇਥੇ ਭਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਸੰਗੀਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।³

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਘਟੋਟ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਨਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਯਾਦੀ ਰੂਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਣਤਰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁੰਝੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਆਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਠਕਣੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਠਕਣੀ ਰਿਖ ਠੰਠਾ ਝਮਕਾਵੈ।
ਕਬੀਰਾ ਹਾਥ ਤੇਰੇ ਨਹੀਂ ਆਵੈ॥⁴

ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਹਮ ਨਾਥ ਵਾਦਿ ਨਾਥਾਂ ਸਿੰਧਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਧੁਸ਼ਤਮ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗੀਤੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਕੋਠ ਤਲਖਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਹ ਡੰਡਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਠ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ ਨਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਹ ਸੁਖਮ ਕਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਠ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗੀਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇੰਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਮਹਾ ਖੰਧਿਖਾਰੁ। ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਕੀਖ ਪਸਾਰੁ॥
ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਖਾਣੀ ਪਉਣ। ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਸਿਖਾਣਪ ਸਉਣੁ॥
ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣਾ। ਨਹੀਂ ਕੋ ਮੁਰਖ ਨਾ ਕੋ ਸਿਖਾਣਾ॥
ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਕਰਿਬ ਨਾ ਸੇਦ। ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਬੁਧਮ ਨਹਿ ਭੇਦ॥⁵

1. ਏਏ: ਖੋਦੋਨ ਪੰਡਤ, 'ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤਾ', ਪੰਨੇ 7, 9, 12.
2. ਏਏ: ਨਾਰਦ, 'ਸੰਗੀਤ ਮਹਾਰੰਦਾ', ਪੰਨੇ 1, 5, 10.
3. ਏਏ: ਸਾਰੰਗ ਏਵ, 'ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ', ਪੰਨੇ 21-35.
4. 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਣਨੀ'.
5. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗੀਤੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 209.

ਧੁੰਧ ਦੀ ਖਵਿਤੀ ਨਾਠ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਮਕਠੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

ਕਤਰ ਕਢੇ ਨਾ ਬਿਸਰੀ ਸਚਾ ਜਿਸਦਾ ਠਾਉ।
 ਨਾਈ ਵਿਸਾਰਿਓ ਨਾ ਮਿਨੈ ਸਚੀ ਦਰਗਹਿ ਬਾਉ॥
 ਜਿੰਨੀ ਨਾਮੁ ਧਸਾਯਾ ਤਿੰਨਾਂ ਤਉ ਬਠਿ ਜਾਉ।
 ਲਾਨੁ ਨਕੀ ਮਨੁ ਰੰਗੀਯਾ ਰੋਣੈ ਸਹਜ ਸੁਖਾਉ॥¹

ਰਾਗ ਮਾਝ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਖਾਡਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਠਮੁਠਿ ਸੁੰਠ ਸੁੰਠ ਸਭ ਕਹੀਐ।
 ਉਠਮੁਠਿ ਹਰਖ ਸੋਭ ਨਹਿ ਕਹੀਐ॥²

ਰਾਗ ਖਾਸਾ ਦੀ ਇਸ ਤੁੱਕ ਵਿਚ 'ਠ' ਦੀ ਖਵਿਰਤੀ ਨਾਠ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਠਿਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖਨਜਾਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਖਠੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਠ ਮੇਠ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖਾਪਣੇ ਹਠ ਸੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਦ ਦਾ ਰੂਪ ਚੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਛੰਦ, ਰਾਗ ਖਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਖਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 400.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 1.

ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ

ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਖਾਰਾਥ ਮੰਮਟ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਿਤਰਾਤਮਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸੁਣੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹ ਚਿਤਰ ਉਭਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਕਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਚਿਤਰਾਤਮਕਤਾ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਯੋਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਖਰਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਪਮੇਸ਼ (ਜਿਸ ਨਾਠ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।²

ਪੌਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਇਕ ਖਾਵੰਸ਼ੁਕ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਠੀਅਮ ਬਨੋਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧਤ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਸੰਚ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'³ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਚਾਈ ਵਸਤੂ (ਭਾਵ) ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵਤ ਜਾਂ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਨਿਰਵਰਤੀ ਰੂਪ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'⁴

ਬੰਗਲੀ ਦੇ ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਕਵੀ ਵਰਤਮਨਯਯ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬਾਤਮਿਕ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।'⁵ ਇਹਨਾਂ ਪੌਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੌਛਮੀ ਖਾਲੋਕਰਾਂ ਨੇ

1. ਟੋਪੋ: ਖਾਰਾਥ ਮੰਮਟ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਖੰਧਵਾਇ ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ੁਲੋਕ 1.

'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਵਿਖਾਖਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੰਮਟ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਟੋਪੋ: ਡਾ. ਬਨੋਕ ਉਪਾਧਿਕਾਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ, ਖੰਧਵਾਇ ਪਹਿਲਾ (ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਟੋਕਟ)।

ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਹੋਰ ਟੋਪੋ:

a) Dr S.K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. I,

pp: 126-127
2. ਟੋਪੋ: ਰਾਮ ਚੰਦਨ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ', ਪੰਨੇ 80-82.

3. W. Blake, quoted by Lewis, Poetic Image, p. 27.

4. Encyclopaedia Britannica, Vol. XXIV.

5. Wordsworth, English Critical Essays: Nineteenth Century, p. 14.

ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਉਤੇ ਬਨ ਟਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਰਤ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਨ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਸਬੰਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬਿੰਬ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (Aesthetics) ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਅਨੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਹੈ:

- ੳ) ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਪਰਾ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਵਣ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਚਾਈ ਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਿੰਬ ਪੁਰਾਣੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ ਯੋਜ ਦੇ ਤਰਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਨ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦਾ 'ਗੀਤਕਾਨੀ ਚੋਰਚ' ਬਿੰਬ ਇਕ ਨਵੇਂਕਲਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਬਿੰਬ ਹੈ।
- ੲ) ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਨਾਨ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ '੧੯' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਰਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਅਨੰਕਾਰ ਜਾਂ ਸੁਬਦ ਸੁਕਤੀ ਜਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਦੇਹਨਾ ਨਾਨ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਬਿੰਬ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਅਨੰਕਾਰਾਂ, ਸੁਬਦ ਸੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਦੇਹਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

1. ਟੇਬੇ: a) Images in verse are not mere decoration but the very essence of an intuitive language.
T.E. Hulme, *Speculation*, pp. 634-635.

b) An image may be, for example, a visual image, a copy of sensation or it may be an idea, any event in mind, which represents something, or it may be a figure of speech, a double unit involving comparison.

Coleridge, quoted by Dr. Juddha Saxena, *Jayasi ki Bimb Yatra*, p. 37.

2. ਟੇਬੇ: ੳ) ਡਾ. ਕੁਮਾਰ ਵਿਮਲ, 'ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨਾ 220.

ੲ) ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਕ, 'ਬਾਰਾਂ ਸੋਦਰਸ਼ ਜਟਿਕਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 25, 27.

ਬਿੰਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਨੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਖਾਪਕ ਅਤੇ ਕੰਡੀਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਕਮਲ ਨਿਰਾਕਮ' ਅਤੇ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ 'ਧੁੰਦ', 'ਚਾਨਣ' ਆਦਿ ਬਿੰਬ ਜਿੰਬੇ ਡਾਵ' ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰਮਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਦੇਹਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨਿਕਾਰਾਂ ਨਾਨ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਰਸ ਬਿੰਬ,
- 2) ਅਨਿਕਾਰ ਬਿੰਬ,
- 3) ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ,
- 4) ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ,
- 5) ਜਨ ਬਿੰਬ,
- 6) ਠੰਧ ਬਿੰਬ,
- 7) ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ,
- 8) ਅਕਾਸ਼ ਬਿੰਬ,
- 9) ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ,
- 10) ਧੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ,
- 11) ਧੋਰ ਬਿੰਬ।

1) ਰਸ ਬਿੰਬ:

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਧੇਰੇ ਉੱਠੇਪਠੇਠੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਿੰਬ ਥੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਡਾਵ ਨਾਨ ਮੇਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬਿੰਬ ਇਹ ਹਨ:

ੳ) ਸੰਚ (ਵਾਤਮਾ) |
ਕੁੜ (ਮਾਇਕਾ) : ਵਾਤਮ ਸਚੁ ਕੁੜ ਸਮਝਾਵਹੁ....।¹

ਇਥੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਜਕਤ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਚ ਦੱਸਣ ਲਈ, ਸੰਚ ਅਤੇ ਕੁੜ ਨੂੰ ਰਸ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

---

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 601.

ਖ) ਮਸ਼ਾਨ (ਗਿਯਾਨ): ਜਬ ਮਸ਼ਾਨ ਜੋਤਿ ਹੀ ਜਾਗੀ...।¹

ਜੋਤੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਸ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਭੂਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦ) ਸੁਪਨਾ (ਮਿਥਿਯਾ): ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਜੁਗੁ ਸੀਸਾਰਾ...।²

ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ) ਹਸਤੀ (ਵਡਾ) | ਕ੍ਰਿਮ (ਛੋਟਾ) | : ਹਸਤੀ ਕ੍ਰਿਮ ਬਰਾਬਰੇ, ਸਭ ਹੋ ਏਕ ਸਮਾਨਾ।³

ਜੇਵੇਂ ਮਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਮੂਲਕ ਅਵੇਤ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਸਤੀ', 'ਕ੍ਰਿਮ' ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਸ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਵੇਰਾਕ ਅਤੇ ਅਵੇਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ) ਬੰਧੁਲਾ (ਅਰਿਯਾਨੀ): ... ਬੰਧੁਨੇ ਸੁਭ ਨਾ ਹੋਈ।⁴

ਗਿਯਾਨ ਦੀਆਂ ਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਰਿਯਾਨੀ ਇਹਨਾਂ ਗਿਯਾਨ ਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬੰਧੁਲਾ' ਇਸ ਰਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਅਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕ) ਬਾਨੁ ਕਾ ਖਰ (ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੀਸਾਰ): ਬਾਨੁ ਕੇ ਖਰਿ ਕੇਠ ਕਰੀਤਾ...।⁵

ਸੀਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਮਿਥਿਯਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਨੁ ਕਾ ਖਰ ਇਸ ਰਸ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸੀਸਾਰ ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਖ) ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ (ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ): ਸ਼ਿਵ ਸਾਂਤਿ ਸਰੋਵਰਿ ਸੰਤ ਸਮਾਨੇ।⁶

ਸਰੋਵਰ ਖੁਸ਼ ਰੋਹ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ ਗਿਯਾਨ ਦੀ ਪਰਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਰਸ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹੇ ਜਿਸੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵੇਰਾਕ ਭਾਵ, ਖੋਲ੍ਹ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 604.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 606.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 607.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 629.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 636.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

2 ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ

ਅਨੰਕਾਰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠਾਠ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ੳ) ਉੱਪਮਾ ਬਿੰਬ: ਜਥੇ ਜਥਾਚੁ ਜਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਸ।¹

ਇਥੇ ਉੱਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਥਾਚੁ ਦੇ ਜਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਦੇ ਬਿੰਬ ਠਾਠ ਪ੍ਰੋੜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਉ ਸਾਬ ਹੀ ਚਲਤ ਵਣਜਾਰਾ।²

ਇਥੇ ਉੱਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੁਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੴ) ਰੂਪਕ ਬਿੰਬ: ਜਰ ਫਾਸੀ ਹੋ ਚੰਕ ਬਨੁਪ।³

ਇਥੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਚੰਕੀਨ ਫਾਸੀ ਦਾ ਖਾਰੇਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪਕ ਬਿੰਬ ਠਾਠ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁਖ ਸਿੰਘ ਸਰੂਪ ਜਬ ਏਈ।

ਬਨ ਡੀਤਰਿ ਮਿਠਰ ਨਾ ਰਹਤਾ ਕੋਈ॥⁴

ਇਥੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਠ ਦੇ ਬਿੰਬ ਠਾਠ ਖਰਿਯਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3) ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ

ਕਾਮ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਬਿੰਬ ਖਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ੳ) ਜਥਾਚੁ: ਬਿਨੁ ਜਥਾਚੁ ਕੇਸੇ ਮਾਰਕੁ ਨਹੈ।⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 602.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 606.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 605.

ਜਹਾਜ਼ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਗਿਯਾਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜਿਯਾਈ ਨੂੰ ਸੋਖਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਖ) ਤਿਨ ਅਤੇ ਦੁੱਧ: ਜੇਸੇ ਤਿਨ ਮਹਿ ਤੇਨੁ ਕਢਿ ਨੀਜੇ।
 ਜੇਸੇ ਦੁਧ ਮਹਿ ਖਿਤੁ ਮਥਿ ਨੀਜੇ॥
 ... ..
 ਤੇਸੇ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਥੀਥੈ ਡਾਈ॥¹

ਤਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਨ ਅਤੇ ਦੁੱਧ 'ਚੋਂ ਕਿੰਨ੍ਹੀ ਠੰਢਣਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਬਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮਥਣ (ਰਿਕਤਕਣ) ਖਰਬਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ੲ) ਨਮਕ, ਖਾਣਾ: ਨਾਨਕ ਹਰਿਜਨੁ ਫਰਿ ਮਿਠਿ ਈਕੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਿ ਨਿਮਕ ਮਿਠੈ ਵਿਚ ਖਾਣਾ॥²

ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਨਮਕ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਖਾਣਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਤਰਿਕਾ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਹੈ।

- ਸ) ਕਾਸਠ (ਕਾਠ): ਜਿੰਨ੍ਹਿ ਕਾਸਠ ਹੈ ਚੰਦਨ ਸੰਗ ਉਧਰੇ॥³

ਕਾਠ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਹ) ਡੁਈਫੀਰ (ਸੱਖ): ਮਾਰੇ ਕਾਠ ਜੇਸੇ ਡੁਈਫੀਰਾ॥⁴

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੱਖ ਬਹੁਤ ਡਿਫੀਰਰ ਜੀਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕਾਠ ਅਤੇ ਮੇਰ ਦੇ ਡਿਫੀਰਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4) ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ

ਬਨਸਪਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਿੱਛ-ਭੂਮੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸੌਰ ਦਾ ਨਿੱਕਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

- ਤਰਿ (ਬਿਛੁ): ਨਾਨਕ ਜਥੇ ਤਰਿ ਪੱਤਰਿ ਖਰਿ ਪਠਠਿ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਠਾਕਹਿ ਤੀਰ॥⁵

ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਬਿਛੁ ਦਾ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ ਖਾਣਮਾ ਦੇ ਸੁਰੀਰ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਵ ਮਿਟੂ ਦਾ ਚੇਧਕ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 672-673.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634.

5) ਜਨ ਬਿੰਬ

ਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬੁਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ 'ਜੀਵਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨ ਦੇ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਫਤੀਸ਼ੀਲ ਏਹਾ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ੳ) ਪੁਣੀ: ਜਯੋ ਪਾਣੀ ਕਉ ਮੇਠੁ ਨਾ ਹੋਈ।¹

ਯਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਜਿਸੇ ਜਨ ਮਹਿ ਕਵਲਾ ਠਹਿਰਾਹਿ।²

ਜਨ ਅਤੇ ਕੰਵਲ ਦਾ ਬਿੰਬ ਯਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਠੇਪਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ੲ) ਸੁਰਵਰ: ਯਯੇ ਸਰਵਰ ਯਯੇ ਮਾਹੀ।³

ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਮਾਹੀ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਈ ਹੈ। ਯਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਦੁੱਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੳ) ਸੁਖ ਸਾਰਠ: ਸੁਖ ਸਾਰਠ ਬਿੰਮੁਰ ਸਿੰਠੁ ਡਰਿਯਾ।
ਨਾਨਕ ਤਾ ਕਾ ਬੰਦੁ ਨਾ ਪਾਰਾਵਰਿਯਾ ॥⁴

ਸੁਖ ਸਾਰਠ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਮੁਰ (ਜਨ) ਨਾਨਕ ਡਰਿਯਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਡਰਿਯਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

6) ਰੰਧ ਬਿੰਬ

ਰੰਧ ਝਾਸ ਡੇਰ ਤੇ ਸੁਰੰਧ ਸੋਦਰਯ ਸਾਸਕੁ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੰਬੰਧਨਾ ਨਈ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੱਤ ਹੈ। 'ਪੁਰਖ ਮਨਯਾਨਠੇ' ਜਿਥੇ ਰੰਧ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਠੋਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਕਈ ਬਿੰਬ ਥਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰੰਧ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਜਿੰਠੁ ਪੁਰਪੁ ਮੇ ਸੁਰੰਧ ਰਹੇ ਸੇ।⁵

ਇਥੇ ਰੁੱਠ ਤੇ ਸੁਰੰਧ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸੇ ਪੁਰਪੁ ਮਧਯ ਬਸਤੀ ਹੇ ਝਾਸ।⁶

ਜਿਯੋ ਪੁਰਪੁ ਝਾਸ ਸਿੰਠੁ ਜੁਦਾ ਨਾ ਹੋਈ।⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 605.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 631.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 665.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 631.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

ਹੁੰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਾਸ ਦੇਵੇਂ ਖੰਡਿੰਨ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੰਡਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਰੰਧ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਸੀਖਿ ਕੈ, ਸੁਮਿਰਤ ਸਿਰਜਨਹਾਰ।¹

ਇਥੇ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

7) ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ

ਸਪਰਸ਼ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਠਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਖੜਤੀ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਡਾਰਨਲੀਸ਼ਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਖੁਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖੜਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਛੇ ਬਾਉ ਚਨੈ ਬਹੁ ਡਾਂਤੀ।

ਤਿਸ ਸਿਉ ਆਤਮ ਸੁਭਾਉ ਉਪਜੈ ਕਈ ਜਾਤੀ॥²

8) ਘਰਾਸ਼ ਬਿੰਬ

ਘਰਾਸ਼ ਦੀ ਉਚਾਈ, ਉਸਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਠੀਲਾ ਰੰਗ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘਰਾਸ਼ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘਰਾਸ਼ ਦੀ ਉਚਾਈ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਸੈ ਘਰਾਸ਼ ਹੀ ਉਚ ਕਹਾਵੈ।

ਜੇ ਏਥੇ ਤਿਸੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੈ॥³

9) ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ

ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉੱਚਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਇਹ ਹਨ:

ਬਿਨਾ ਸਿੰਗੀ ਨਾਦ ਵਾਜੈ।

ਬਿਨਾ ਬਾਦਰ ਕਰਨ ਵਾਜੈ॥⁴

ਇਥੇ ਸਿੰਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਨਾਦ ਦੇ ਵੱਜਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਤੋਂ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ (ਦਸ਼ਮਦੁਆਰ) ਉੱਤੇ ਬਿਨਾ ਬਦਲਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜਣਾ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਉਦੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 49.

2. ਉੱਚੀ, ਪੰਨਾ 602.

3. ਉੱਚੀ, ਪੰਨਾ 605.

4. ਉੱਚੀ, ਪੰਨਾ 638.

ਜਿਸ ਬਿਨੁ ਪਰ ਪੰਖ ਚਨੈ ਉਡਿ ਬੰਡਾ।
ਇਹ ਬਿਧਿ ਇਉ ਮਨ ਚੜੈ ਬੁਧਿਮੰਡਾ॥¹

ਪੇਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਲਣ ਜਾਂ ਉਡਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੀਪਕੁ ਜਾਗਿ ਧਰੈ ਬਿਨੁ ਤੇਨੈ, ਭਵਿਰੁ ਦੇਖਿ ਨਪਟਾਨੈ।²

ਇਥੇ ਤੇਨ ਬਿਨਾਂ ਬਲਦੇ ਦੀਪਕ ਦੇ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

10 ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ

ਹਰ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਠੀਆਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰੀਆਂ ਅਪਛਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਭਾਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਕੁਝ ਭਾਵਮੂਲਕ ਜਾਂ ਬਣਨਾ ਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਣਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਉਲੇਖ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖਾਈ।

... ..
ਏਕੁ ਭੁਜਾ ਮਾਹਿ ਸੰਖਿ ਹੇ ਧਰਿਕਾ।

ਦੁਜਾ ਭੁਜਾ ਮਾਹਿ ਚਕੁ ਹੇ ਕਰਿਕਾ।

... ..
ਇਸ ਖਾਠ ਭੁਜਾ ਕਾ ਕੀਕਾ ਵਰਤਾਰਾ।⁴

ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਚੌਠ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨੰਤਬਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 7.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) - ਬਿਸ਼ਨ (ਪੰਨਾ 670), ਬ੍ਰਹਮਾ (ਪੰਨਾ 654), ਸ਼ਿਵ (ਪੰਨਾ 654), ਧਰਮਰਾਧ (ਪੰਨਾ 654), ਇੰਦਰ (ਪੰਨਾ 654), ਹਰਨਾਖਸ਼ (ਪੰਨਾ 701), ਪਰਸਰਾਮ (ਪੰਨਾ 701), ਠਰਸਿੰਘ (ਪੰਨਾ 700), ਕ੍ਰਿਸ਼ (ਪੰਨਾ 701), ਕਾਮਧੇਨ (ਪੰਨਾ 701) ਆਦਿ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 619.

ਸ੍ਰੀ ਕੋਪਾਠ ਮਠ ਮਹਿ ਜਬ ਜਾਣਾ।
ਤਬ ਮਨੁ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮਾਰੀ ਸਾਠਾ॥¹

ਕੁਪਾਠ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸੁਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਯੋਗਾਤਿਕ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਬਠਿ ਰਾਜਾ ਪਈਯਾਠ ਕੋ ਧਸਾਈਯਾ।
ਜਿਠਿ ਮਾਯਾ ਦਾ ਕਰਬ ਰਖਾਈਯਾ॥²

'ਰਾਜਾ ਬਠੀ' ਦਾ ਇਹ ਯੋਗਾਤਿਕ ਬਿੰਬ ਮਨੁੱਖੀ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

11) ਯੋਗ ਬਿੰਬ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਯੋਗ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਤੋਂ ਲਈ ਕਈ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਏ ਹਨ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਵਿਚ ਕਈ ਕਮਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਕਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਕਮਰ ਮੁੱਖ ਹਨ - ਰਿਦੈ ਕਮਰ ਅਤੇ ਉਨਟ ਕਮਰ (ਦਸ਼ਮ ਦੁਖਾਰ)।

ੳ) ਹਿਰਦੈ ਕਮਰ: ਹਿਰਦੈ ਕਮਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਹਿਰਦੈ ਭੀਤਰਿ ਕਹੀਯੋ ਕਾਠ।
ਕੀਪਕ ਕਿਰਣ ਜੋਤਿ ਚ ਨਿਰਮਠ॥³

ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਖਾਠ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤਾਸ਼ਨਾਠ ਅਤੇ ਨਿਰਮਠ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ) ਯੋਗਮੁਖੀ ਕਮਰ: ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਦਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਖੰਡਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਖੇਠਾਂ ਵੱਠ ਹੈ - ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਉਨਟਾ ਕਮਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕੁਝਜ ਮਠਿ ਮਹਿ ਮਨੁ ਮਰਨਾਠਾ, ਤਬ ਉਨਟਿ ਕਾਠੁ ਬਿਰਸਾਵੈ॥⁴

ਕਮਰ ਦਾ ਉਨਟਾ ਹੋਣਾ ਸਾਧਕ ਦੀ ਉਨਟੀ ਵਿਚਰੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਨਟ ਕਮਰ ਦੇ ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਸੁੰਨ ਮੂਠਕ ਬਿੰਬ: ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤਪ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਯਾਤਮਾ ਜਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸੁਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸੁੰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 90.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 621.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9.

ਸਰਨ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਦੇ ਠਾਠ ਬਣੇ ਸੁੰਨ ਮਹਿਲ, ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ, ਸੁੰਨ ਭੀਤਰ ਯਦਿ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਫਣੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰਿ ਅਪਰੰਪਰ ਪੂਰਾ। ਤਾ ਮਹਿ ਕਮਲ ਬਹੁਤ ਬਿਸਥੀਰਾ।¹

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੁੰਨ ਮਨ ਦੀ ਸੁਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਭੀਤਰਿ ਮਸਤਕਿ ਘਰ ਚੰਦਾ।²

ਇਸ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਚੰਦੁਆ ਖਰਵਾ ਸੁਖਮਣਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਦਸ਼ਮ ਦੁਖਾਰ ਤਕ ਅਪੜਣਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਣਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਚੋਟੇ ਹੋਏ ਖੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਯਦਿ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੀਰ ਭਵਾ (ਪੰਨਾ 634), ਹਾਟ (ਪੰਨਾ 639, 640), ਦੁਆਰ (ਪੰਨਾ 621), ਚੰਦ ਸੂਰਜ (ਪੰਨਾ 8), ਰੁਝਜ ਮਹਲ (ਪੰਨਾ 9), ਭਰਨ (ਪੰਨਾ 12) ਅਤੇ ਬੰਕਿਠਾਠ (ਕੰਕਿਠੀ) ਪੰਨਾ 12) ਯਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਫਣੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖੇਤਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਸਾਂ, ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਈਦ੍ਰੀਆਵੀ ਬਿੰਬ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰੰਧ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਚਿੱਕਾਵਲੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਯੋਗਵਿਦ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਿਯੋਗ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਧਿਕ ਸੰਦੇਹਨਸ਼ੀਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 642.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 671.

ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ। ਬੰਦੋਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਈਂ symbol ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਡਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਯੋਗੇਪ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਪਰੋਖੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਖਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਖਧੀਨ ਕੱਠ ਜਾਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਜਕਤ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।¹

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਖੋਜਣਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਨਈਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਕਲਪਨਾ ਉਭਾਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚੁਕੁਚੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕ ਸਾਰੇ ਮਹਾਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਨਈਂ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਯਾਦਿ ਯਦਿਖ ਯਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਭੇਦਿ ਜਾਂ ਯਕਾਨਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਖੋਜਣਾ ਨਾਠ ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਇਕ ਚਿਤਰ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਚੋਖਾਂ ਚੋਖੀ ਉਘਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਯਾਦਿ ਸੁਬਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਖਰਬਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਯਦਿੱਖ ਅਤੇ ਸਰਵਸੁਕਤੀਮਾਨ ਯਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖੇਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਹੋਠੀ ਹੋਠੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਮਾਨਯ ਖਰਬਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਰੁਕਾ ਕੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੁਬਦ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਸੁਬਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਕਵੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਯਾਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।³

1. ਟੇਏ: a) J. H. Fyler, Aristotle's Art of Poetry, pp. 15, 21, 27.

b) Lamborn, Elements of Literary Criticism, pp. 18, 19.

c) Herbert Reid, Meaning of Art, pp. 62, 71.

d) A. Ankaran, Theories of Rasa and Dhvani, pp. 31, 35.

2. ਟੇਏ: a) Cassell's Encyclopaedia of Literature, (ed. S.H. Steinberg), London, 1933.

b) Dr A.C. Pandeyay, Comparative Aesthetics, pp. 2, 5, 8.

c) Lamborn, Elements of Literary Criticism, pp. IV, V (Introduction).

3. ਟੇਏ: S. Freud, Outline of Psycho-analysis, London, 1911, pp. 21, 32.

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਚੰਗੀ, ਡਰਉਤੀ ਯਾਦਿ ਪੋਰਾਟਿਕ ਠਾਵਾ ਨੂੰ ਸੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। 'ਬਚਿਕੁ-ਠਾਟਕ' ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯਾਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਖਨੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
2. ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ (ਦੀਪਤੀ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਵਾਤਸਲਯ ਮੁਲਕ),
3. ਪੋਰਾਟਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
4. ਸੰਖਿਯ ਮੁਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
5. ਸਾਮਾਨਯ ਪ੍ਰਤੀਕ।

1) ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹਠ ਧੋਰ ਅਤੇ ਵੈਦਾਂਤ ਦਾ ਖ਼ੁਦਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਖਨੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਹਠ ਧੋਰ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਲੇਖਣੀ ਧੋਰ ਹਨ:

ੳ) ਸੁਸ਼ੀਖਰ: ਸੁਸ਼ੀਖਰ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਹਠ ਧੋਰ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾੜੀ ਕੀਸਾਯਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਨਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਰਿਖਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਕਨੁਖਾ ਡਾਟੇ ਸਸੀਖਰ ਨਹੀਂ ਡੁਟਾ।¹

ਸਬੁਠ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਰਿਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਕੇ ਵੀ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਤੋਂ ਚੋਟ ਵਾਲੇ ਖੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੰਨ ਪੜਵਾਉਣਾ ਬੇਘਰਬ ਹੈ।

ਖ) ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ: ਹਠ ਧੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੜਾ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ। ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਬੋਧ ਇੰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਇਕਰਰ ਕਰੀ ਨਿਵਾਸੁ।²

ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਸਾਬ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਕੰਠ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਇਕੱਠੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 336.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 395.

ੲ) ਨੰਕਾ ਰੜ੍ਹ: ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਨੰਕਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦੀ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਸਤਪੁਰਖ ਜਬ ਖਰਿਖਾ ਕੀਨੀ।
ਨੰਕਾ ਰੜ੍ਹ ਕੀ ਸਭ ਮਿਤ ਠੀਨੀ॥¹

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਨ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਤਾਈ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ 'ਨੰਕਾ ਰੜ੍ਹ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ ਖੋੜ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਸੁਬਦ: ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਖਵਾਰ। ਵਿਖਾਰਣ ਖਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਸਕੁ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖਿ ਸੁਬਦ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖਯੋਖਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਗਿਆਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਖਣੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖਾਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਕੁਣ ਵਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਖਾਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਖਣੇ ਗੁਰੂ ਖਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਨੁ ਸੁਬਦੇ ਭਰਮਾਏ.....।⁴

ਭੀੜ: 'ਭੀੜ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਕੰਧ। ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਭੀੜ' ਸੁਬਦ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮ ਜਾਂ ਸੰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਭੀੜਿ ਵਾਹਿ ਸਭ ਕਿਯਾ ਮੇਦਾਨਾ.....।⁵

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੋੜ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਭ੍ਰਮ ਜਾਂ ਸੰਸੀ ਦੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਸਾਧਕ ਖਾਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 395.

2. ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਦੇਖੋ: 'ਕੇਰਖਬਾਣੀ' (ਸੀਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਾਣ), ਪੰਨੇ 80, 82.

3. ਦੇਖੋ: ਓ) ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, 'ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਨੇ 75, 78, 79.

ਖ) 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੀਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 108.

ੲ) ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚਿਵੇਦੀ, 'ਕਬੀਰ', ਪੰਨਾ 75.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 181.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70.

2) ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਘਾਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਠ ਵਿਖਰਤੀਕਤ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਡਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਨਿਖਿਯਾ ਹੈ ਕਿ ਘਾਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਠ ਡਰਤ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਠ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕਠਿਯਾਣ ਬੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਡਰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਠ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਟੀਪਤੀ ਭਾਵ, ਵਤਸਠ ਭਾਵ, ਮਿੱਰਰ ਭਾਵ, ਦਾਸ ਭਾਵ ਖਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਤਰੁ ਭਾਵ ਵੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਡਰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਨੋਵਿਰਯਾਣ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇਹੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਇਯਾ ਹੈ:

ਤੁਲਸੀ ਘਾਪਣੇ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਯੁ ਰੀਝ ਡਰੇ ਚਾਏ ਖੀਜ।
ਉਠਣੇ ਸਾਧਿ ਜਾਮਿ ਹੈ ਪਠੇ ਖੇਤ ਮੋਂ ਬੀਜ॥

(ਦੇਹਵਾਨੀ)

ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੀਤਾਂ ਨੇ ਘਾਪਣੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਯਕਾਨਪੁਰਖ ਨਾਠ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ ਖਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਜੇਸੀ ਮੋਂ ਘਵੇ ਖਸਮ ਕੀ ਝਾਣੀ ਤੇਸਕਾ ਕਰੀ ਰਿਯਾਨੁ ਵੇ ਲਾਠੇ।²

ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਯਕਾਨਪੁਰਖ ਨੂੰ ਘਾਪਣਾ ਪਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਪਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਸੁਚਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਘਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਠ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਝਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿਰ ਖਤੇ ਰਿਸਾਨੁ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਿਰ ਰੀਸਾਨੁ ਤਿਯਾਤ ਕੇ ਰਾਤੀ ਦੂਜੇ ਭਾਯ।
ਮਹਨੁ ਨਾ ਪਾਵੇ ਬਲਿਮਈ ਦੂਜੇ ਭਾਯ ਖੁਯਾਥ॥³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਪਿਰ ਰਿਸਾਨੁ' (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੇ ਨਾਠ ਨਾਠ 'ਰਾਤੀ ਦੂਜੇ ਭਾਯ' ਖਤੇ 'ਮਹਨੁ' ਸੁਬਦ ਸਿੰਗਾਰ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਕਠੇ ਹਨ ਖਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

1. ਡਰਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਡਰਤੀ ਦੇ ਸੁਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਓ) ਠਾਰਦ ਡਰਤਿ ਸੁਤਰ ਖਤੇ ਉਸਦਾ ਭਾਸ਼
ਖ) ਸਾੰਡਿਠਸ, 'ਡਰਤਿ ਸੁਤਰ'

2. 'ਘਾਦਿ ਕ੍ਰਿਯਾ', ਪੰਨਾ 722.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪ੍ਰਯਾਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 358.

ਸ਼੍ਰਿਤਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਬਦ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ:

ਏਮ ਪਟੇਲਾ ਏਮ ਕਾ, ਹਰਿਕੁਣ ਪਰਿਰੇ ਹਾਰ।
ਕਾਮਣਿ ਹਰਿ ਵਰੁ ਪਾਸਾ, ਕੁਝਾ ਕੁਣੀ ਘਪਾਰ॥¹

ਏਮ ਦਾ ਰੰਗੀਣ ਕਪੜਾ, ਹਰੀ ਦੇ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਚਾਰ, ਕਾਮਣ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਹਰ ਵਰ (ਪ੍ਰਭੂ) ਬਿਠਨਾਂ
ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੋਭਾਵੀਤੀ ਸੋਹਾਕਣੀ ਸੁਬਦਿ ਸੋਭਾਠੀ ਲਾਠ।
ਮਹਨੈ ਮਹਨ ਬੁਲਾਈਠੈ ਕੈਰ ਰਵੈ ਗੀਸਾਠ॥²

ਸੋਭਾਵੀਤੀ, ਸੁਹਾਕਣੀ ਸੁਬਦ (ਗਿਭਾਠ) ਦੇ ਲਾਠ ਰੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹ
ਪ੍ਰਤੀਕ ਚਿਤਰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਮਿਕ ਹੈ।

‘ਬਾਰਾਮਾਠੈ’ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਏਮ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਵਣ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਹਾਕਣੀ ਪਿਰ ਬੰਦਰਿ ਬਾਹਰਿ ਪੱਟ॥³

ਸੁਹਾਕਣੀ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਪ੍ਰਭੂ) ਠਾਠ ਏਮ ਮਠ ਦੇ ਬੰਦਰ ਉੱਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ
ਲਈ ਉਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਮਾਠੈ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ⁴ ਵਿਚ ਟੀਪਰੀ ਭਾਵ
ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਸ਼ਾਕ ਮੁਠਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਏਕੇ ਝਾਪ ਏਕ ਹੇ ਮਾਈ। ਠਾਠਕ ਸਭ ਮੇਂ ਏਕ ਸਮਾਈ॥⁵

3) ਪੈਰਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 358.

2. ਉੱਚੀ, ਪੰਨਾ 358.

3. ਉੱਚੀ, ਪੰਨਾ 399.

4. ਵੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ੳ) ਚੇਤ ਸੁਹਾਵਾ ਤਿਠ ਕਉ ਜਿਠ ਮਿਠਿਯਾ
ਪੁਰਖ ਸੁਜਾਠ, ਪੰਨਾ 397. ਖ) ਜੇਠ ਸੁਹਾਵਾ ਤਿਠਾ ਕਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਸਮੇ ਠਾਠਿ ਠਾ ਤੈਰੁ। ਪੰਨਾ 398.
ੲ) ‘ਬੋਸੁ’ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਏਮ ਭਾਵਨਾ ਇੰਜ ਪ੍ਰਕਟਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਠਾਠੀ ਤੇ ਵਡਭਾਕਣੀ ਸੋਹਣੁ ਸਸਮਹਿ ਪਾਸ। ਪੰਨਾ 400.

5. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 633.

'ਪੁਰਾਣ' ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿੰਨ ਖੜੇ ਮਠਠ ਦਾ ਉੱਚ ਰੂਪ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੇ ਥਨ। ਇਸ ਨਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਨਈ ਕਈ ਖਨੈਕ ਸੁਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਕਥੀਆਂ ਨੇ ਵਰਤੇ ਥਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਖਨੈਕ ਵਿਖਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਖਾਉਂਦੇ ਥਨ ਖੜੇ ਹੋਠੀ ਹੋਠੀ ਇਹ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕਈ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਵਣ ਸੁਬਦ ਖਜ ਕਿਸੇ ਵਿਖਰਤੀ ਦਾ ਖੋਧਿਕ ਨਾਂ ਹੈ ਕੇ ਇਕ ਦੁਸੁਟਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਨੈਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਥਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਨਕ: ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਜਨਕ ਮਿਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ, ਸੀਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ ਖੜੇ ਇਕ ਗਿਯਾਨਵਾਨ ਵਿਖਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਜਨਕ' ਬੁਝਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਥਨ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਖਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਵਤਾਰ ਠਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਥ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰਧਾਨੁ ਨੈਖਕਾਂ ਨੇ ਜਨਕ ਦੇ ਗਿਯਾਨਵਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਉੱਨੈਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਜਬ ਠਮ ਭਰਤ ਭਈ ਸੁਖ ਦੇਵਾ। ਤਬ ਜਨਕ ਵਿਦੇਹ ਕੀਯ ਕੁਰਦੇਵਾ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਕਦੇਵ' (ਸੁਖਦੇਵ) ਗਿਯਾਨ ਨੇ ਗਿਯਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੂੰ ਖਾਪਣਾ ਗੁਰੂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਜ ਤਾਂ ਜਨਕ ਤੇ ਸੁਕਦੇਵ ਵਿਖਰਤੀ ਸਨ ਪਰ ਖਾਪਣੇ ਗਿਯਾਨ ਖੜੇ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਖਰਤੀ ਖਾਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕਈ ਥਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਭੋਰਠੁ' ਖੜੇ 'ਭਰੁਕ' ਨੂੰ ਜਤ ਦਾ ਹਨੁਵੰਤ (ਹਨੁਮਾਨ) ਨੂੰ ਬਨ ਦਾ ਖੜੇ ਕੋਰਖ ਠਾਥ ਨੂੰ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²

4) ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਕਤ ਵੀਖ ਸਮਸਿਯਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਠਠਾਉਣ ਨਈ ਸੰਖਿਆਵਾਲੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੁਣ (ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ) ਪੰਚ ਮਹਾਭੂਤ (ਪ੍ਰਿਯਵੀ, ਜਨ ਖਰਨੀ, ਵਾਯੂ, ਖਰਾਸ਼) ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ (ਪੰਜ ਕੁਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਖੜੇ ਪੰਜ ਗਿਯਾਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ) 25 ਤੱਤ (ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ, ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਤਨ ਮਾਕੁਵਾਂ ਖੜੇ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 252.

2. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 415, 416.

ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ) ਖਾਦਿ ਸੰਖਿਅਵਾਚੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਖਿਅ-
ਵਾਚੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਫਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਖਿਅ ਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ੧ੳ: ਕੁਰੁ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੋਦਰੀ ਦਿਸੁਣੀ (ਖਵੈਤ) ਨੂੰ ਪੁਰਟਾਉਣ ਲਈ '੧ੳ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ
ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

੧ੳ ਕਾਰ ਕੁਰ ਕਰਯੇ, ਦੁਸਰ ਨਾ ਧਰਵੈ।¹

ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਹਰ ਖਧਿਅਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੰਡ '੧ੳ' ਠਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ
'੧ੳ' ਦੇ ਖਧਿਅਤਮਿਕ ਖਰਬ ਨੂੰ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਤਿੰਨ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚੇਤ ਹੈ। ਖਾਮ ਤੋਂ ਤੇ ਥਰ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ
ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੋਏ ਚੋਂਨ ਕੇ ਤਿੰਨ ਸੁਬਦ ਕੁਣਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ
ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੁਬਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ
ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਪੀਚ ਤੀਨਿ ਲੁ ਚਾਰ ਸਮਾਵੈ।²

ਇੱਥੇ 'ਪੀਚ' ਸੁਬਦ ਪੰਜ ਮਹਾਕੁਣਾਂ ਲਈ, 'ਤਿੰਨ' ਸੁਬਦ ਤਿੰਨ ਕੁਣਾਂ ਲਈ, 'ਲੁ' ਸੁਬਦ ਨੌ
ਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਅਤੇ 'ਚਾਰ' ਸੁਬਦ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ, ਹੰਕਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਪੰਚ: (ਪੰਜ ਮਹਾਕੁਣ) ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਖਰਨੀ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਖਰਾਸ਼ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹ
ਸੰਖਿਅ ਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਪੰਚੇ ਸਾਧਿ ਜਠਾ ਕੁਰ ਡਾਵੀ। ਪੰਚੇ ਜੀਤੇ ਖਰਿ ਨਵਨਿਧਿ ਪਾਈ॥³

ਪੰਚ ਚੇਰ⁴ ਤਿਸੁ ਖਰੁ ਮੁਸਰਿ...।⁵

ਪੰਚ ਚੇਰ = ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 157.

2. ਉੱਥੀ, ਪੰਨਾ 157.

3. ਉੱਥੀ, ਪੰਨਾ 148.

4. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਚੇਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਕਬੀਰ ਖੰਟਨ ਕਾਰਿਵੈ, ਪੰਚ ਚੇਰ ਦਸ ਦੁਖਾਰ। ਏਥੇ: 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਯਾਵਲੀ' 21/6.

5. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 340.

ਸ) ਬਹੱਤਰ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 72 ਕ੍ਰੋੜ ਠਾੜੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ¹ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਬਹੱਤਰਿ ਖਰ ਮਹਿ ਦੇਵੈ ਬੰਧਾ।²

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਬਨੁਸਾਰ 72 ਠਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬ) ਲੰਖ ਰੋਰਾਸੀ: 84 ਲੰਖ ਜੁਠੀਆਂ ਨੂੰ 'ਲੰਖ ਰੋਰਾਸੀ'³ ਜਾਂ 'ਚੁਰਾਸੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਲੰਖ ਰੋਰਾ ਸੀ ਕਰਤਿ ਨਾ ਨੇਟੇ।⁴

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।

5) ਸਾਮਾਨੁਸ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨੁਸ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

6) ਭੁੰਦਰ: ਭੁੰਦਰ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਭੰਦਰਾ। ਭੰਦਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਦੋ ਖਰਬਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਖਰਬ ਹੈ ਸੁਖਾਰਬੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਭੁੰਦਰਾਂ ਨਾਨ ਜਾਂ ਭੁੰਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿੰਦੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਿਛਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭੁੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਨੁ ਬੁਝਦੇ ਭਰਮਾਖੀ, ਭੁੰਦਰ ਨਿਰਾਸਾ ਜਾਯ।⁵

1. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਬਹੱਤਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

“ਲੰਕੁ ਬਹਿਯਾ ਦਸ ਰੋਨ ਖਾਧਿ।

ਕਸ ਨਿ ਬਹੱਤਰਿ ਲਾਰਿ ਤਾਹਿ॥” ਦੇਖੋ: 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਯਾਵਲੀ', 26/4.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 347.

3. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

“ਤੰਭੀਸ ਕਰੋਕੀ ਹੀ ਬੇਨ ਖਾਨਾ। ਰੋਰਾਸੀ ਲੰਖ ਰਿਰੇ ਰਿਵਾਨਾ॥” 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਯਾਵਲੀ', 42/5.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 148.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਡਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੰਡਿਆਨੀ ਜੀਵ ਰਿਖਾਠ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਠ ਡਲੀਏਆਂ ਵਿਚ ਡਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਥ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਭੁੱਠ' ਸ਼ਬਦ ਖੰਡਿਆਨੀ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖੰਡਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਭੁੱਠ ਡਵੀਤਾ ਡਾਨੀਏ, ਡਰਮਿ ਡੁਲਾ ਉਦਿਆਨ।
ਬਿਖ ਰਸ ਚਾਪੀ ਡਵਰਕੇ, ਮਨ ਮੁਖਿ ਬੀਧ ਖੰਡਿਆਨ॥¹

ਖ) ਹੀਸ: ਹੀਸ ਰਿਖਾਠੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਖਤਮਾ ਦੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਹੀਸ' ਜਾਂ 'ਪਰਮ ਹੀਸ' ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਾਦਿ ਕੁੰਥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਧਰ ਹਰਿਬਸੀ ਸਰੁ ਡਰੇ, ਹੀਸ ਠਿਰਾਨਮੁ ਲਾਨ।
ਮਾਟਕ ਮੋਤੀ ਵਿਕਟੇ, ਕੁਰਮੁਖਿ ਬੇਜਿ ਠਿਹਾਨ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਰੂਪਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ - 'ਧਰ ਹਰਿ' (ਮੇਥ, ਬਦੰਠ) ਰਿਖਾਠ ਦਾ ਜਨ ਵਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਸਰੋਵਰ' (ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ) ਰਿਖਾਠ ਰੂਪੀ ਜਨ ਨਾਲ ਡਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੀਸ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਾਨ, ਮਾਟਕ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਬੇਜ ਕੁਰਮੁਖ (ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮੇਥ, ਹੀਸ, ਮਾਟਕ, ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਿਖਾਠ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਕਾਕ: ਖੰਡਿਆਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿਖਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਸੰਕਤਿ ਕਾਕ ਕੁ ਪੀਖਿ ਕੀ, ਕਿਉਂ ਛੁਟੇ ਤਿਨ ਪਾਸ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਕਾ' ਨੂੰ ਕੁਪੀਖੀ ਅਰਥਾਤ ਅਪਵਿਤਰ ਧੰਡੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸੰਕਤੀ ਨੂੰ 'ਪਾਸ' ਅਰਥਾਤ 'ਜਾਨ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੀਸ ਅਤੇ ਕਾ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਧਨਾਂ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ) ਬਿਖ ਕੀ ਵਾੜੀ: ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰ ਦਾ ਭੜੀਚਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਡਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੀਸਾਰ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਛੁਹ ਕੇ ਵੀ ਵਿਖਰਤੀ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਅਸੁਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 141.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

ਵਾਤਮਿਕ ਤੋਰ ਤੇ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਿੱਠੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਤਿਵਾਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਖ ਕੀ ਬਾਕੀ ਬਿਧਿਯਾ, ਜਮਪੁਰਿ ਰੋਟਾ ਖਾਯ।¹

ਬਿਖ ਕੀ ਵਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਟਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪੁਨੈਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ।

ਹ) ਕੁੰਠ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਮਠ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ 'ਕੁੰਠ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਨੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਟੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਕੁੰਠ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਧਰ ਹਰਿ ਬਸੈ ਸਰ ਡਰੇ, ਸਹਜਿ ਨਿਪਜੀ ਕੁੰਠ।
ਉਨਮਨਿ ਕੀ ਬਰਖਾ ਕਰੇ, ਸਹਜਿ ਮਠਾਏ ਸਉਣ॥²

ਇਸ ਤੁਰ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨਮਨਿ ਖਵਸਥਾ ਦੀ ਰਿਵਾਨ ਰੂਪੀ ਵਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਕੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਕਮਠ (ਕੁੰਠ) ਪਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਵਾਨੀ ਪੁਰਖ (ਕੁੰਠ) ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।³

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚੇਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਖੋਰ ਮਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੰਦੇ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਬਿੰਬ ਸੁਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਮ ਵਿਚਾਰਨ ਸੀ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 141.

2. ਉੱਥੀ, ਪੰਨਾ 141.

3. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁੰਠ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਮਠਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 156.

ਕਵਿਤਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਭੁਸ਼ਣ' ਜਾਂ 'ਭਹਿਣਾ', ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਹਨ।¹ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੌਂ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਠਾਠ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁੱਫਟੀ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਖਾ।² ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਯੁੱਜ ਕੇ ਮੀਮਟ ਵਰਗੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਸਥੂਲ ਤੱਤ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:³

- I ਸ਼ਬਦ ਕਵਿਤਾ,
- II ਅਰਥ ਕਵਿਤਾ,
- III ਸੁਬਦਾਰਥ ਕਵਿਤਾ।

I ਸ਼ਬਦ ਕਵਿਤਾ

ਸ਼ਬਦ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੱਬਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠਾਠ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਹੈ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਕਵਿਤਾ।

1. ਟੋਪੋ: 6) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਕਾਇ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 24-26.

ਭ) S.K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. I, pp. 5-7.

2. ਟੋਪੋ: 6) ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨੇ 125, 131.

ਭ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਕਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਨੇ 7-8.

ੲ) ਜਗਨ ਠਾਥ, 'ਰਸ ਰੰਗਧਰ', ਪੰਨੇ 25, 31.

3. ਟੋਪੋ: 6) ਭੋਜ, 'ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨੇ 6, 9.

ਭ) S.K. De, History of Sanskrit Poetics, pp. 11, 15.

ੲ) ਡਾ. ਨਰੇਂਦ੍ਰ, 'ਰਸੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨੇ 7, 15.

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਠਾਠ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੂਤੀ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਰਸ ਅਥਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਰਸ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।² ਫਲਸਰੂਪ ਉੱਕਾਰ ਰਸ ਲਈ ਕੋਮਲ ਖੱਖਰ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਲਈ ਖਰਵੇ ਖੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਮਲ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਨੂੰ ਢਿੱਡੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ੳ) ਤਬ ਖਰਮ ਪੰਥ ਕੀ ਬੁਝੈ ਵਾਟ। ਤਬ ਪੂਰਟ ਹੋਵੈ ਅਉਥਟ ਖਾਟ॥⁴

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਟ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ 'ਟ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੋਮਲ ਰਸਾਂ ਲਈ ਠਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਠਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜਤਨ ਦੇ ਜੰਜਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਉਣ ਲਈ ਕਠੇ ਕਠੇ ਖਰਵੇ 'ਟ' ਯਾਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖ) ਖਚਰਜੁ ਕਹੀਐ ਖਾਤਮਾ, ਖਚਰਜ ਤਾਂ ਕੈ ਡੇਸ।
 ਖਚਰਜੁ ਮਿਠਿਯਾ ਖਚਰਜੁ ਡਯਾ ਖਚਰਜਤਾ ਕੈ ਟੇਖ॥⁵

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰ 'ਖ' ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਵਾਰ 'ਖ' ਯਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਚਰਜ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਮਲ ਖੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਚਰਜ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਯਾਦਿਰਤੀ ਨਾਲ ਯਮਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਏਥੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶

1. ਏਥੇ: ੳ) ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਰਚਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਨੇ 105, 110.

ਖ) ਰਾਮ ਦਰਿਠ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਦਰਪਣ', ਪੰਨੇ 151, 177.

ੲ) ਬਲਦੇਵ (ਪ੍ਰਾਧਿਯਾਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਭਾਰ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 75, 82.

2. ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਰਚਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨਾ 108.

3. ਏਥੇ: ਡਾ. ਸਤਦੇਵ ਚੋਧਰੀ, 'ਅਨੰਕਾਰ ਸੰਪਰਦਾਇ', ਪੰਨੇ 7, 9.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 419.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 436.

6. ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੁਬਦ ਦੀ ਯਾਦਿਰਤੀ ਨੂੰ ਯਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਨੂੰ ਸੁਬਦ ਅਨੰਕਾਰ ਅਤੇ ਠਾਠ ਹੀ ਖਰਬ ਅਨੰਕਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ੲ) ਖਰਾ ਖਰਾ ਖਾਥੇ ਸਭ ਕੋਇ। ਖਰਾ ਰਤਨ ਜੁਫ਼ ਚਾਰੇ ਹੋਇ॥¹
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਖ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕੀਤੀ
ਕਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦ ਰਸ ਦੇ ਬਹੁਤੁਕ ਵਰਣ ਯੋਜਨਾ ਇਥੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਸ) ਬਾਠ ਬਨੰਤਰ ਰਵਿ ਰੀ ਹਯਾ, ਸੁਰ ਸੁਬਦੀ ਵੀਚਾਰੁ।²
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਰ' ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਅਤੇ 'ਬ' ਦੋ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ।
- ਹ) ਦਾਠਦੁ ਭੀਜਨ ਦੁੱਖ ਦਨਨ ਰੁਗਮੁਖ ਰਿਖਾਠ ਧਿਯਾਠ।³
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਦ' ਚਾਰ ਵਾਰੀ, 'ਠ' ਦੋ ਵਾਰੀ ਅਤੇ 'ਨ' ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਭੀਜਨ
ਦੀ ਟਿੱਪੀਂ ਬਹੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਨਥਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਠਾਠ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ
ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਕ) ਭੀਨ ਭੀਨ ਖਕੀਖਿ ਖਕਿ ਖਕਿ ਭੀ ਢਾਹਿ ਉਸਾਰੇ ਉਸਰੇ ਢਾਹੇ।⁴
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਭ' ਦੋ ਵਾਰ, 'ਖ' ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਤੇ 'ਢ' ਦੋ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ
'ਭ' ਅਤੇ 'ਢ' ਖਰਵੇ ਖੱਬਰ ਹਨ ਪਰ ਬਦਤੁਕ ਰਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ
ਕਈ ਹੈ।
- ਖ) ਰਰਜ ਰਰਜ ਬਰਖਤ ਸਰ ਭਰਨਾ।⁵
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਰ' ਪੰਜ ਵਾਰ 'ਰ' ਦੋ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖੱਬਰਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾ ਨਾਨ
ਵਰਖਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਿਖਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੳ ਖਰਬ ਖਨੰਤਾਰ

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰਬ ਖਨੰਤਾਰ ਖਰਬ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਖਰਬਾਤ ਸੁਬਦ
ਨੂੰ ਹਟਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਖਨੰਤਾਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਜਿਵੇਂ 'ਉਹ ਸੁਰ ਹੈ' ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੀ ਬਾ ਕੋਈ ਹੋਰ

-
1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਡ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 443.
  2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 444.
  3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 444.
  4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 445.
  5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473.

ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ 'ਸਿੰਘ' ਜਾਂ 'ਕੇਹਰੀ' ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਇਥੇ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਨਟ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲਣ ਨਾਨ ਅਨੰਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗ² ਦੋ ਹਨ:

- 1) ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰ,
- 2) ਅਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰ।

ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕੁਝਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਚੰਨ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ'। ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਨਟ ਅਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1) ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ

ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਹੈ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ। ਉਪਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਖੰਡ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³ ਆਮ ਤੌਰਤੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੰਕਾਰ ਸਹਿਜੇ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਜਿਉ ਜਨ ਉਪਰਿ ਬਿੰਬ ਕਹਾਈ॥ ਤੇਸੇ ਆਤਮ ਮਹਿ ਬਿਖਯਾਈ॥
ਜੇਸੇ ਕਾਸੀ ਮਹਿ ਨਾਟੁ ਪ੍ਰਕਾਸੀ॥ ਉਲਟਿ ਨਾਟੁ ਕਾਸੀ ਰਨਿ ਜਸੀ॥
ਜੇਸੇ ਬਰਖਿ ਮੇਘ ਕੀ ਧਾਰਾ॥ ਤਿਸ ਸੋ ਚਨੈ ਹੇਠ ਆਤਮ ਆਪਾਰਾ॥⁴

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉ, ਜੇਸੇ, ਤੇਸੇ ਆਦਿ ਉਪਮਾ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਪੂਰਨ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਜਯੋ ਮਹਿ ਸਿਉ ਝਾਸਨੁ ਰਚੈ ਕੰਚਨ ਭੁਸ਼ਟਹਾਰ।
ਨਾਨਕ ਕੇਸੇ ਆਤਮਾ ਤਯੋ ਹੀ ਜਰ ਵਿਉਹਾਰ॥⁵

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 7, 11.

ਅ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਕ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 70, 75.

2. ਦੇਖੋ: a) P.B. Kane, History of Sanskrit Poetics, pp. 105, 111.

b) ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ, 'ਹਿੰਦੀ ਅਨੰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ', ਪੰਨੇ 20-37.

3. ਦੇਖੋ: ੳ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਕ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਨੇ 210-215.

ਅ) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 125, 127.

4. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 413.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 414.

ਇਸ ਸੁਠੇਕ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਸੋਠੇ ਦੀ ਉਪਮਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਇਥੇ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਯਾ ਜਰ ਸਰਲਾ ਖਾਯਾ।
ਅਰਵੈਠ ਜਿਉਂ ਬਿਰਛ ਸੁਖਾਯਾ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਮਾਯਾ' ਅਤੇ 'ਅਰਵੈਠ', 'ਜੌਰ' ਅਤੇ 'ਬਿਰਛ' ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਈਂ ਗਈ ਇਹ ਉਪਮਾ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ।

ਜੇਕ ਜੁਕਤਿ ਤੇਰੇ ਮਨ ਮਾਹੀ ਜਯੋ ਚੰਦ ਚਾਦਨੀ ਰਾਤਿ॥²

ਜੇਕ ਜੁਕਤਿ ਅਤੇ ਚਾਦਨੀ ਰਾਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਜਯੋ ਸਿਖਾਹੀ ਪਰ ਚੰਦੁ ਨ ਹੋਈ।
ਬਿਖਯਾ ਤਯਾਹਿ ਮਨੁ ਠਕੈ ਨਾ ਕੋਈ॥³

ਸਿਖਾਹੀ ਅਤੇ ਬਿਖਯਾ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਇਹ ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿੰਗੀ (ਘਰੀਣ) ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਛੇ ਕੁੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੇਦਾਂਤੀ ਉਪਮਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੜੇ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਘਾਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋੜਕੇ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵

ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਸਿੰਬਲ ਦੇ ਲਾਨ ਟੁੱਟ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਬਰੀਕੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਾਨ ਟੁੱਟ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶

ਬੀੜ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਾਪਣੀ ਅਧਿਕਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 485.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 487.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 490.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 481.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 486.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 490.

ਕੇਵਲ ਖਨੀਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਈ ਉਸਨੇ ਇਸ ਖਨੀਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

2) ਰੁਪਕ

ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਖਨੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਕ ਖਨੀਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਮਾਨ ਖਣੇ ਉਪਮੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਮੁੱਖ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਹੈ'। ਇਹ ਉਪਮਾ ਖਨੀਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। 'ਸਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਦਰ' ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਤੇ 'ਮੁੱਖ ਚੰਦ੍ਰਮਾ' ਹੈ - ਇਹ ਰੁਪਕ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਮਾਨ ਖਣੇ ਉਪਮੇਸ਼ ਦਾ ਖਾਰੋਪ ਰੁਪਕ ਖਨੀਕਾਰ ਦਾ ਨੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਰੁਪਕ ਖਨੀਕਾਰ ਖਾਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਖਾਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰੁਪਕ ਖਨੀਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਰੁਪਕ ਖਨੀਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕਿਣ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਖਾਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਈ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਈ ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਈ ਰੁਪਕ ਖਨੀਕਾਰ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਰੁਪਕ ਦੇ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ:

ਕਠਨਕੜੁ: ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕੜੁ ਜਾਂ ਕਿਨੇ ਦਾ ਰੁਪ ਦੇਣਾ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕਾਇਆ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕੜੁ ਦਾ ਖਾਰੋਪ ਸੁਫੀਆਂ, ਸੀਰਾਂ, ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਕਾਇਆ ਨੂੰ 'ਕੰਚਨ ਕੜੁ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਰਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਛਾਯਾ ਕੜੁ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਠਨ ਏਕ ਕੜੁ ਕੀਆ ਬਨਾਈ।
ਤਿਸੁ ਕੜੁ ਮਰਿ ਮਨੁ ਵਸਿਆ ਖਾਈ॥³

1. ਫੋਏ: ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਡ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 218, 221.
2. 'ਰੋਰਖਬਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਲ), ਪੰਨਾ 116.
3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 770.

ਕੜੂ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਮ ਨਾਮ' ਇਸ ਕੜੂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕੜੂ ਦਾ ਖੜਕ ਹੈ, ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਖੜਕਾ ਹੈ, ਜਤ ਸਤ ਦੀ ਜੀਨ ਹੈ, ਧੀਰਜ ਦੀ ਢਾਨ ਹੈ, ਧ੍ਰਮ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਹੈ — ਇਹ ਸਾਰੀ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਿਥੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਨਾਤਮਕ ਵੰਗ ਠਾਠ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।¹

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨ (ਸਾਧਕ) ਇਸ ਕੜੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।²

ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ: ਕੜੂ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਕੜੂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭਧਿਯਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨ ਰਤਨ: ਰਿਖਾਨ ਨੂੰ ਖੜਕ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਖੰਡਾ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕ ਨੇ ਤਿਨ ਕਰੁ ਮਾਰੇ।³

ਇਥੇ 'ਤਿਨ ਕਰੁ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ:

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕੁ ਨਹੀ ਫੋਕੀਥੈ, ਦੇਖੇ ਜੀਅ ਮੇ ਨਾਈ।

ਸਹਜੇ ਦੂਸਰ ਜਾਯਥੇ, ਜਬ ਏਕੈ ਠਹਿਰਾਏ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਖਾਨ ਦੇ ਖੜਕ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕ ਨੇ ਇਹੁ ਮਨ ਪਕੜੀ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਬਾਖਨੀ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਗਨੀ: ਨਿਰਕੁਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਮਾਰਫ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਘਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 770.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 770.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 427.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 484.

ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਤਿਰਿਖਾ ਬਾਘਨੀ, ਕੁੰਸਿ ਹੀ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਾਣੁ॥¹

ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੂੰ 'ਬਾਘਨ' ਦਾ ਇਹ ਰੂਪਕ ਦੇਣਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਕ ਬੀਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਾਘਨ ਦੇ ਤਿਥਾਨਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਸਫਨ ਚਿਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸਦੀ ਨੂੰ ਨਾਰਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ ਨਾਰਨੀ ਸਫਨ ਜਗਤ ਕਉ ਖਾਏ।
ਤਾ ਕੇ ਡਸੇ ਨਾ ਉਬਰੇ, ਦੇਖੇ ਚਿਤੁ ਕਉ ਲਾਏ॥²

ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਥਨ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਯੀਨ 'ਸ਼ਮਾ' ਅਤੇ 'ਪਰਵਾਨੇ' ਦੀ ਇਹ ਵਿਥਿਯ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ:

ਦੀਪਕ ਨਾਰਿ ਪੁਰਖ ਪਤੰਕ।
ਜੇ ਉਤਪਰੇ ਡਸਮ ਹੋਇ ਖੰਡ॥⁴

ਪੰਚ ਚੰਡਾਨ : ਚੰਡਾਨ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਅਤੇ ਨਿਖਿਧ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਚੰਡਾਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੰਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਪੰਚ ਚੰਡਾਨ ਹਿਰੇ ਇਸ ਕੜੁ ਤੇ, ਸਬ ਮਹਿ ਰਵਿਖ ਸੋਈ॥⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੜੁ ਦਾ ਰੂਪਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੜੁ ਦੇ ਪੰਜ ਰਾਬੀ ਖਰਬਾਤ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਨੂੰ ਚੰਡਾਨ ਕਹਿਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਣ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਦੇਖੋ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 490-491.

3. ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਪਦ-ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਮਾਠਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ - 'ਭੰਗੀ ਕਾਮਠਿ ਕਾਮਠਿਯਾਰ'। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ, (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 491.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 472

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469.

ਕੁੰਦਯਾ ਕਸਾਯਨ: ਕੁੰਦਯਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕੰਠੇਰਤਾ ਜਾਂ ਦਯਾਹੀਣਤਾ; ਜਿਵੇਂ:

ਕੁੰਦਯਾ ਕਸਾਯਨ ਕੜ ਹੀ ਭੀਰਥਿ।¹

ਸਿਵ-ਪੰਥੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — 'ਦਯਾਵੀਤ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ' — ਦਯਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਾਖਿਯਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਦਯਾਹੀਣਤਾ ਰਾਗੀ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੇ ਦੁਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਸਾਰੇ ਮਹਾ-ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਯਾਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਕਸਾਇਣ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਤਿਬਕਰ ਅਤੇ ਆਠਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ਨੀਂਦਯਾ ਚੁਹੜੀ: ਦੂਜੇ ਦੀ ਨੀਂਦਯਾ ਚੁਹੜੀ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਖਿਯ ਕਰਮ ਦੱਸਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਨੀਂਦਾ ਚੁਹੜੀ ਕਰਨਾ, ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਨੀਂਦਗੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਨੀਂਦਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਤਮ-ਨੀਂਦਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਰ-ਨੀਂਦਾ ਨੂੰ ਚੁਹੜੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਇਸੁ ਕੜ ਮਹਿ ਏਕ ਬਸੇ ਚੁਹੜੀ ਪਰ ਨੀਂਦਯਾ ਸਦਾ ਕਰਾਵੇ।²

ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਨਾ ਭੁਨੀ ਚੁਹੜੀ, ਅਠਿਨਿਸਿ ਨੀਂਦਾ ਰਾਤੀ।³

ਦੇਹ ਦੇਹੁਰਾ: 'ਜੇ ਪਿੰਡੇ ਸੇ ਬੁਹਿਮਤਿ' — ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਖਾਣ ਹੈ। ਸਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਹ ਨੂੰ 'ਦੇਹੁਰਾ' ਦੱਸਿਆ। ਇਸ 'ਦੇਹੁਰੇ' ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਦੇਹ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਖ ਹੀ ਦੁਖਾਰਾ। ਤਹ ਹੀ ਦੀਸੇ ਸਰਨ ਪਸਾਰਾ॥

ਅਠਿਨਿਸਿ ਬਾਣੀ ਬੰਟ ਵਜਾਵੇ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਕੁਸਾਈ ਹਰਿ ਮਨਿ ਭਾਵੇ॥⁴

ਕੁਰੁ ਜਹਾਜ: ਕੁਰੁ ਨੂੰ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕੁਣ ਭਰਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਨਿਰਕੁਣ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਕੁਰੁ ਜਹਾਜ ਜੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 468.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 480.

ਰੁਰੁ ਦਰਿਖਾ: ਰੁਰੁ ਨਈ ਦਰਿਖਾ ਦਾ ਰੁਪਕ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੁਰੁ ਥਰ ਵਿਚ -

'ਤਿਨ੍ਹਾ ਦਰਿਖਾਵਾ ਸਿੰਠੁ ਟੇਸਤੀ' - ਜਿਹੀਆਂ ਡਾਵਨਾਵਾਂ ਮਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਿਖਾ ਦੇ ਰੁਪਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਖਾ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਵਾਨੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਨੇ ਇਸ ਰੁਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਅਨਠੁ ਦਾਤਾ ਰੁਰੁ ਦਰਿਖਾਉ। ਅਚਰਜ ਵਸਤੁ ਥਰਿ ਦਈ ਬਤਉ॥¹

ਸੀਸਾਰ ਬਿਛੁ: ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਛੁ ਦੇ ਰੁਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਡਰਵਤਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਬੋਹੜ ਦੇ ਬਿਛੁ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਟਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਛੁ ਦਾ ਰੁਪਕ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੁਪਕ ਨੂੰ ਕੋਠੇ ਵਧਾਉਣੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਛੁ ਦਾ ਬੀਜ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਛੁ ਦਾ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਸਤ-ਰਜ-ਤਮ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੀਸਾਰ ਬਿਛੁ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਕਰ, ਬਾਇ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਫਲ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਦੋ ਪੰਛੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੁਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੀਸਾਰ ਬਿਛੁ ਕਠੁ ਕੇਸਾ ਕਟੈ। ... .. ॥

... ..
ਬੀਜ ਕਰਮ ਜੜ ਵਾਸ਼ਨਾ ਜਾਕੈ ਤੇਰੁਣ ਸੰਠ ਤਤੁ ਡਾਨੀ ਹੈ ਥਾ ਕੇ॥
ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਾਖ ਇਹੁ ਡਈ। ਪੱਤਰ ਕਰ ਬਾਇ ਪਿਰ ਸਭ ਭੁਣ ਠਈ॥

... ..
ਦੋ ਪੰਛੀ ਹੋ ਸੁੱਖ ਅਰੁ ਦੁੱਖ। ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭਟਿਯਾ ਸੀਸਾਰੀ ਰੁਖ॥²

ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਧਿਐਨਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਛੁ ਦਾ ਵੀ ਰੁਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖ ਸੁਰਾਣਾ ਫਲ ਲਾਏ ਕਹਿਰ ਕੀਤੀਰ।³

ਵਿੰਦਿਯਾ ਕੁਠਾਰ: ਸੀਸਾਰ ਬਿਛੁ ਨੂੰ ਕਟਣ ਨਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੁਪਕ ਦਾ ਨਿਭਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ੍ਰੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 418.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 746.

ਜਉ ਲਉ ਸੀਸਾਰ ਬਿਛੁ ਕਉ ਕਾਟੈ ਠਾਹੀ।
ਤਬ ਲਉ ਨਾਨਕ ਵਿਛਿਖਾ ਕੁਠਾਰ ਰਾਖੈ ਹਥਿ ਮਾਹੀ॥¹

3) ਅਤਿਸੁਖੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ

ਜਿਥੇ ਉਪਮੇਸ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਨ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਅਤਿਸੁਖੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਚੰਚਲ ਮਿਠੀ ਮਾਰਕੀ ਤਾਂ ਸੋਵਉ ਪਉ ਪਸਾਰਿ।
ਜਬ ਨਕ ਮਿਠਕ ਨਾ ਮਾਰੀਥੈ, ਵੇਈ ਨਹਿ ਦਰਬਾਰ॥³

ਇਥੇ ਮਨ ਉਪਮੇਸ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਮਿਠਕ ਉਸਦਾ ਉਪਮਾਨ। ਮਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਉਪਮੇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਨਣ ਤੋਂ ਅਤਿਸੁਖੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਅਰਮ ਨਿਰਮ ਕਾ ਖੁਨੈ ਤਾਲਾ।⁴

ਅਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀਕਿਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਅਤਿਸੁਖੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰਚ ਚੇਰ ਲਾਭੇ ਇਸ ਸੰਕਾ।⁵

'ਪੰਚ ਚੇਰ' ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤੀਕਿਤਾ ਹਨ। ਉਪਮੇਸ ਦੁਆਰਾ ਉਪਮਾਨ ਨਿਰੰਨਣ ਰਿਖਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਅਤਿਸੁਖੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਫੁੱਲ ਫੁੱਲ ਪਰ ਬਾਸ ਨਾ ਲੈਈ। ਕਿਸੇ ਪੁਹਪ ਕਉ ਦੁਖ ਨਾ ਦੇਈ॥⁶

ਫੁੱਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸੀਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਪਮੇਸ ਦੁਆਰਾ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਨਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਵੀ ਅਤਿਸੁਖੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 464.

2. ਦੇਖੋ: ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਸ਼ਾਸਤਰ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 240, 245.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 397.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 417.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 427.

6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 472.

4) ਵਿਡਾਵਨਾ ਖੰਡਕਾਰ

ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨੂੰ ਵਿਡਾਵਨਾ ਖੰਡਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਬਿਨੁ ਜਿਹਬਾ ਜਪਿਖ ਕਰਤਾਰਾ।²

ਜਾਪੁ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਨਾ ਜੀਭ ਤੋਂ ਠਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਕ ਖੰਡਕਾਰਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਵਿਡਾਵਨਾ ਖੰਡਕਾਰ ਹੈ।

ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਨੇਭ ਸੋਹ ਮਾਯਾ। ਬਿਨੁ ਟੰਡਾ ਜਿਠ ਸਭੁ ਜਗੁ ਖਾਯਾ॥³

ਇਥੇ ਖਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਟੰਡਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਵਿਡਾਵਨਾ ਖੰਡਕਾਰ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੇਮਕ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਖੰਡਕਾਰਮਕ ਖੰਡਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੰਡਕਾਰ ਸ਼ਾਬਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਠ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਰੂਪਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪਕ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਪਰਿਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਦੀ ਉੱਚੀ ਵਿਚ ਖਾਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਨਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚਾ ਖੰਡਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਖਾਦਿ ਖਰਬ ਖੰਡਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਤੇ ਯਮਕ 'ਸੁਬਦ ਖੰਡਕਾਰ' ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਮਕ ਖੰਡਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਠਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਖੰਡਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੰਡਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਕਰਿ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੇਮਕ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ।

1. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਠਰਾਮ ਸ਼ਾਬਦੀ), ਪੰਨੇ 261, 262.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 427.

ਰਸ

ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖਾਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਭਾਵ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੇਖਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹

ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਨੰਦਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੌਰ ਤੌਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਕਾਵਿ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।²

ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਨਿਯਮਿਤ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸੋਲਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛਤ ਰਾਜ ਜਰਨ ਨਾਥ ਤਕ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਅਤੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਨਿਯਮਿਤ ਰਿਖਾ ਸੀ।³

1. ਦੇਖੋ: ਓ) ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ, 'ਸਾਹਿੱਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰਕ ਸਾਠਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 6-8.

ਅ) ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਿਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 7-10.

ੲ) ਜਰਨ ਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੰਗਧਰ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 5-8.

2. ਦੇਖੋ: ਓ) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 11-21.

ਅ) Dr P.B. Kane, History of Sanskrit Poetics, p. 46.

ੲ) K.K. De, Sanskrit Poetics, p. 31.

3. ਦੇਖੋ: ਓ) ਭਰਤ ਮੁਨੀ, 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਅੰਤਿਮ ਭਾਰਤੀ), ਪੰਨਾ 339.

ਅ) Dr P.B. Kane, History of Indian Poetics, p. 27.

ੲ) 'ਭਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੰਨੇ 235-237.

ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪੱਖ ਹਨ:

ੳ) ਸਥਾਈ ਭਾਵ: ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਖਾਰਾਬਖਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਤਿਤਵ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 9 ਜਾਂ 10 ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਰਤੀ' ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਉਤਸਾਹ' ਵੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ 'ਨਿਰਵੈਦ' (ਵੇਰਾਤ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 8 ਤੋਂ 12 ਤੱਕ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²

ਖ) ਵਿਭਾਵ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਉਣ ਵਾਨੇ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ - ਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਉਦੀਪਨ।³

ੲ) ਖਨੁਭਾਵ: ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਰ ਪੈਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਯਾ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਖਨੁਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੋਣਾ, ਵੇਰਾਤਵਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਖਾਦਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਖਨੁਭਾਵ ਹਨ।⁴

1. ਏਥੇ: ੳ) ਡਰਤ ਮੁਨੀ, 'ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਖੰਡਿਤ ਭਾਵਨਾ), ਪੰਨੇ 650-651.

ਖ) ਰਾਜ ਸ਼ੁੱਕਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਪੰਨੇ 7-10.

ੲ) ਰਾਮ ਚੰਦ ਸੁਕਨ, 'ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਪੰਨੇ 9-12.

2. ਏਥੇ: ੳ) ਰਾਮ ਅਯ ਲਵੀਦੀ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਸਿੱਧਾਂਤ', ਪੰਨੇ 21, 25, 30.

ਖ) ਭੋਜ, 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨੇ 18, 25.

ੲ) Dr S.K. De, History of Indian Poetics, pp. 7, 9.

ਸ) Dr V. Raghvan, Number of Rasas, pp. 21, 32.

ਹ) Dr A. Sankaran, Theories of Rasa, p. 61.

3. ਏਥੇ: ੳ) ਭੋਜ, 'ਸਰਸਵਤੀ ਰੀਠਾਭਰਣ', ਪੰਨਾ 9.

ਖ) ਜਕਨ ਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੀਠਾਧਰ', ਪੰਨਾ 21.

ੲ) ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਿਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ੁਲੋਕ 18.

ਸ) ਹੇਮ ਚੰਦ, 'ਕਾਵਿਯ ਖਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ' ਪੰਨੇ 21, 25.

4. ਏਥੇ: ੳ) ਰਾਜ ਸ਼ੁੱਕਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਪੰਨੇ 15, 21, 25.

ਖ) ਧਨੰਜਯ, 'ਰਸ ਰੂਪਕ', ਪੰਨੇ 26, 29.

ੲ) ਜਕਨਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੀਠਾਧਰ', ਪੰਨੇ 31, 35.

ਸ) ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਠਾਠ ਦੂਜੀ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਠਾਠ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸ਼ਾ ਖਾਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਸ ਯੋਜਨਾ

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਕਾਵਿਕਾਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਰਸਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ, ਵੀਰ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

1) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀਰ, ਹਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਖਾਦਿ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ² ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੇਰਾਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉੱਠਾਉਣਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਭਸ ਭੋਰ ਬਿਲਾਸਾ ਝੁਠ ਹੈ ਏਈ ਨ ਖਬਵਾ ਚਾਰ।
ਠਾਠਕ ਫਿੰਠ ਡੰਕੁਰਾ ਖਟ ਏਹੁਰਾ ਖੈਰ ਛਾਰ ਕੀ ਛਾਰ॥³

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਠਾਠਮਾਠਤਾ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਫਿੰਠ-ਡੰਕੁਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੇਰਾਕ ਰਾਗੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਵਿਕੀਨਾ ਇਥੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁਬਦ 'ਛਾਰ ਕੀ ਛਾਰ' ਅਤੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ 'ਖਟ ਏਹੁਰਾ' ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਥੇ ਸੁਨੇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: ਓ) ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਰਸ ਵਿਵੇਚਨ), ਪੰਨੇ 125, 151.

ਬ) ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਦਿੰਦਾ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਦਰਪਣ' (ਰਸ ਪ੍ਰਕਰਣ), ਪੰਨੇ 75-80.

ੲ) Dr S.K. De, History of Indian Poetics, pp. 21-26.

2. ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ, ਰਸਹੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ — ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਖਾਪਣੇ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂ ਠਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਆਚਾਰਯ ਅੰਨਲਕ ਰੁਪਰ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਨਿਰਵੇਦ' (ਫ਼ੈਰਾਗ ਭਾਵ) ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਦੇਖੋ: 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ' (ਅਨੁਵਾਦਕ: ਡਾ. ਰਾਜਗੁਰੂ), ਰਸ ਪ੍ਰਕਰਣ.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

ਇਸ ਸੁਨੇਕ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਫਿਣ-ਡੰਕੁਤਾ ਖਾਨੀਬਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਾਸੂਸ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡੇਰ ਵਿਲਾਸੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਪੇਖਿਯ ਭਾਵ ਇਸ ਸੁਨੇਕ ਦੀ ਮੂਲ ਸਾਂਤ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਫਿਣ-ਡੰਕੁਤਾ' ਇਸ ਸੁਨੇਕ ਵਿਚ ਵੇਰਾਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਦੀਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਡਕਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਸ ਸਿੰਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਸ ਫਿਣ-ਡੰਕੁਤਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਪ ਜਾਏਗੀ ਖਠਕਤ ਸਾਰੀ। ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਨਾਰੀ॥

ਖਪ ਜਾਏਗੇ ਮਹਣੇ ਰਾਜੇ। ਖਪ ਜਾਏਗੇ ਮੰਦਰ ਛਾਜੇ॥

ਖਪ ਜਾਏਗੀ ਦੇਠ ਤੁਮਾਰੀ। ਠਾਠਕ ਕਹੇ ਠੇਹੁ ਜੋਰ ਬਿਚਾਰੀ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਕਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਉਦੀਪਿਤ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਖਾਸੂਸ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋਰ ਵਿਚਾਰ (ਸੋਰ ਸਾਧਨਾ) ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜਕਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉਪਾਯ ਸੁਾਂਤ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਫਿਣ-ਡੰਕੁ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸੁਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਹੀ ਕੇ ਤੇਰਾ ਠਾ ਤੁ ਕਿਸ ਗੀ ਕਾ। ਬਿਠ ਮਹਿਮਾ ਸੁਖ ਨਾਹੀ ਜੀ ਕਾ॥

ਨਾਛਾ ਖਾਧਾ ਨਾਰਾ ਜਾਏ। ਬਿਚਾਰ ਲੇਖਿ ਕਿਛੁ ਸੰਗ ਨਾ ਧਾਈ॥

ਅਵਸਰ ਵੈਠੇ ਜਾ ਜੰਮ ਖੇਰੇ। ਠਾਠਕ ਕਹੇ ਮਨ ਚੇਤ ਸਵੈਰੇ॥²

ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਰਠ ਉਪਰੰਤ ਠਾਠ ਨਾ ਜਾਣਾ ਖਾਦਿ ਉਦੀਪਿਤ ਵਿਭਾਵ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਧਿਯਾਤਮ ਵੱਠ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੁਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2) ਵੀਰ ਰਸ

ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੁਰਵੀਰ, ਸੋਧਾ ਅਤੇ ਬਨਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਵੱਤ ਕੇ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਠ ਖਾਉਣਾ ਕਿਸੇ ਸੁਰਵੀਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਪਣੇ ਬੰਦਰੂਨੀ ਵੇਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਖਾਦਿ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚਰੱਖ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਡਕੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯੋਧਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸੋਧੇ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਜ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪੰਚਾ ਕਾ ਦਨੁ ਸਬਨੁ ਹੈ ਅਬਰਬਣੁ ਭਾਰੀ।

ਤਿਨਾਂ ਅਠੇ ਦਿੜ ਰਹੇ ਸੇ ਸੰਤ ਗਮਾਰਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 634.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 635.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 770.

‘ਪੰਚ’ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ‘ਬਥਰਬਣ’ ਸੁਭਦ ਜਾਦੂ-ਟੁਣੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਿਧਿਬਿਤਮਕ ਯੋਧਾ ਗਿਰਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਿਖਿੱਛਾ ਹੈ:

ਸੋਈ ਸੁਰਾ ਸੇ ਪੁਰਖ ਜੇ ਪੰਚ ਮਾਰੇ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨੇਭ ਸੋਹ ਸਣਿ ਬਹਿਕਾਰ ਨਿਵਾਰੇ।
ਸਾਧੇ ਕੋਈ ਇਕੁ ਬੇ ਕੁਧੇ ਮਾਰਨਿ ਚਾਰੇ।¹

ਬਿਜਹੀਆਂ ਬਨੇਕ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਯੋਧੇ ਦੇ ਸੁਸਕੁ ਅਸਕੁ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ - ਉਸਦੇ ਨੇੜ ਬਾਣ, ਉਸਦੇ ਡਰਵੱਟੇ ਕਮਾਨ, ਸਭੇ ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਸ਼ਕਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਤਮੇ ਕੁਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦੁਹਾਂ ਦਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮਨ ਉੱਤੇ ਡਾਈ।
ਤਾਠੇ ਕਾਮ ਜਤੁ ਦੁਈ ਪਹਿਨੀ ਲਕਾਈ॥²

ਕਾਮ ਡਾਵਨਾ ਬਤੇ ਜਤ ਦੀ ਇਸ ਲਕਾਈ ਵਿਚ ਜਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਮਾਰਿ ਠਿਕਾ ਜਤ, ਕਾਮ ਕੇਉ ਬੜਾ ਵਰਾਈ।³

ਕਾਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਬਤੇ ਖਿਮਾਂ ਦੀ ਲਕਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਬੀਤ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਧੋਣ ਡੰਨਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਯੁਨ ਡੰਨੀ ਹੈ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ, ਕੇ ਕਸੀ ਨਾ ਲਾਏ।⁴

ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨੇਭ ਬਾਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਬੀਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਝਾੜਿਓਸੁ ਸਿਰ ਬਹਿਕਾਰ ਦਾ, ਟਿੱਤੋਸੁ ਨੁਕਾਏ।
ਸਿਵ ਬਹਿਕਾਰ ਨਿਵਾਰਿਕਾ ਸੁਖ ਦੇਸ ਬਸਾਏ॥
ਨੇਜੇ ਢਾਠੇ ਫਰਬ ਦੇ, ਚਨੈ ਹਾਕਾਏ।
ਭਠਤਾ ਠੀਕਾ ਜਿਤ ਕੜ ਹਰਿ ਮੰਗਣ ਢਾਏ॥⁵

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸਿਖਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 771.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 774.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 774.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 775.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 775.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵੀਰ ਰਸ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੂੰ ਰਸ ਸਿੰਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੇ ਵੰਗ ਠਾਠ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਵੀਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਰਸ ਮੰਨੇ ਕਈ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਸਮਰਥ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਅਨੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਚਾ ਪੈਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3) ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਸ

ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ (ਰਸ-ਰਾਜ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਤੀ (ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਧ੍ਰੋਮ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਨੰਬਨ ਨਾਇਕਾ (ਪਤਨੀ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕ (ਪਤੀ) ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ, ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉੱਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ, ਹਾਸ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸਦੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਾਗੀ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਜਿਸੁ ਤਿਰੀਖ ਤੇ ਸੁਭੁ ਜਰੁ ਉਪਜੈ ਸੇ ਤਿਰੀਖ ਜਰੁ ਮਾਨੀ।
ਸੇ ਤਿਰੀਖ ਆਪਣੇ ਮਦ ਮਾਤੀ ਤਿਰੀਖ ਹੇ ਪਰਵਾਨੀ॥
ਮਦ ਕੀ ਮਾਤੀ ਕਾਯਾ ਕਾਚੀ ਰੁਪਿ ਬਨੀ ਆਪਾਰੇ।
ਤਿਰੀਖ ਕਾ ਤੁਰੁ ਭਰਤਾ ਕਰੀਖੈ, ਸੁਠ ਚੇਰਖ ਵੀਚਾਰੇ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਤਿਰੀਖ' ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਦਮਸਤ ਰੂਪ, ਉਸਦੀ ਕੋਚੀ ਕਾਇਆ ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਸ ਦੇ ਉੱਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਤੁਰੁ ਨੂੰ ਭਰਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਸ਼ਿੰਤਾਰੀ ਪ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਤਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤਾਰਪਰਜ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਦਾ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਨ ਸੇਠ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਤਾਰੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇਸੁ ਮਠ ਮਹਿ ਇਹੁ ਮੋਹਨੀ ਕੀਨੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਜਪਨੁ ਠਾ ਏਈ।
ਜਿਨਿ ਇਹ ਮੋਹਨੀ ਮਾਰਿ ਬਿਰਾਰੀ ਪੂਰਣ ਕੀਨ ਮਹਿ ਸੋਈ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਮੋਹਿਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੋਹਕ ਰੂਪ ਉੱਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ

1. ਮੈਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 627-628.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 629.

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀਗਰ ਰਸ ਦਾ ਹਨਕਾ ਜਿਹਾ ਸਪਰਸ਼ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕੋਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧਿਕਾਰਮਤ ਸਾਧਣਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਮਤ ਸਾਧਣਾ ਨਈ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਗਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਦੀਪਿਤ' (ਮਾਧੁਰੀਯ) ਭਾਵ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਮਤ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਅਰਾਠਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਣ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਰ ਵਰਣਨ ਇਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

4) ਅਦਭੁਤ ਰਸ

ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨਈ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਰਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਵਿਸਮਯ', 'ਵਿਸ਼ਮਾਦ' ਜਾਂ 'ਅਸਚਰਜ' ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਸੁਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸਦਾ ਆਨੰਦ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਆਰਤੀ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:

ਰਗਨ ਮੇ ਬਾਨੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕੁ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਡੀ।
 ਧੁਪੁ ਮਨਯਾਨੈ ਪਵਣੁ ਚਵਰੈ ਕਰੇ, ਸਰਨ ਬਨਰਾਇ ਫੁਨੀਤ ਜੋਡੀ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨਈ ਉੱਦੀਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਜਾਂ ਵਿਸਮੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਹਾਠ ਮਾਸ ਠਾਕੀ ਕਾ ਪੀਜਰ ਖੋਸੀ ਬਠਤ ਬਠਾਈ।
 ਖੋਖੋ ਦੇ ਖਣੁ ਕਉ ਪ੍ਰਭੁ ਕੀਨੀ ਜਿਹਥਾ ਰਸਕਿ ਫੁਠ ਰਾਈ॥
 ... ..
 ਇਹ ਰਚਨੁ ਰਚਾਈਯ ਪ੍ਰਭੁ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਖੋਧਨੈ ਸੁਝ ਨਾ ਹੋਈ॥²

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਦਭੁਤੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਕਾਰੀਗਰੀ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਵਿਸਮੇ ਭਾਵ ਦਾ ਆਸੁਯ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉੱਦੀਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰੀਬ', ਪੰਨਾ 13.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 629.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀ ਘੁੰਮ ਸੁਕੀ ਨੂੰ ਵਿਸਮੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਨ ਹੀ ਖਾਦਿ ਬੈਠਿ ਹੋ ਪੁਰਣ। ਮਨ ਹੀ ਸਮਯ ਮਾਹਿ ਸੰਪੁਰਣ॥

ਮਨ ਹੀ ਕਾਨੁ ਮਨ ਹੀ ਜੋਇ। ਠਾਠਕ ਮਨ ਹੀ ਧੁਪ ਛਾਉ ਖਰੁ ਸੋਇ॥¹

ਮਨ ਦੀ ਘੁੰਮ ਸੁਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਦੀਪਨ ਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਸੁਯ ਹੋ ਖਤੇ ਖਨੀਬਨ ਖਕਾਨਪੁਰਖ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟੁਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਤੋਰ ਤੇ ਘਟੁਤ ਰਸ ਨਈ ਖਥਿਯਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਵਿਖਾਨੁਤਾ ਖਥੇ ਉਸਦੀ ਰਚੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਸਦੀ ਖਸਰਰਜ ਕਾਹੀਕਰੀ ਖਾਦਿ ਨੂੰ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੀਪਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵਿਸਮੇ (ਵਿਸਮਾਦ) ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕਹੁ ਠਾਠ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪੱਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨੇਖਕ ਖਥਿਯਾਤਮਕ ਖਤੇ ਸੋ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪੇਸ਼ੀ ਰਿਖਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਈ ਇਸ ਪੇਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਖਨੀਕਾਰ ਖਤੇ ਰਸ ਖਾਦਿ ਤੋਰਾ ਨਈ ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਵਾਂਗ ਖਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇੜਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਿਪਣ ਚੁਰੁਰ ਕਰ ਨੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨੇਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਖਨੀਕਾਰਾਂ ਖਤੇ ਖਨੇਕ ਰਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਸ-ਸੋਜਨਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਚਮਤਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਦਾ ਮਨ ਦੁਵਿਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਸ ਦੀ ਉੱਕਵੀਂ ਸੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਠਿਰਵੇਦ ਖਤੇ ਵੇਰਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਖਥਿਯਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਖਨੀਕਾਰ ਜਾਂ ਰਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸੁਕਤੀ ਖਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਖੰਝ ਰਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੁਰਣ ਸੰਗ), ਪੰਨਾ 632.

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਦੋਵਾਂ

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ 6

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੰਤੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਥੂਲ ਖਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੋਏ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਸ਼ਾ ਹਰ ਇਕ ਰਚਨਾ ਲਈ ਨੈਤੀਕੀ ਖਾਧਾਰ-ਕੁਮੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਡਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਥੂਲ ਖਾਧਾਰ-ਕੁਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚੇਤਾ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖਾਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਸੁਭਾਨ ਪਾਠਕ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੇਪਰ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਡਾਸ਼ਾਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਠਿਕਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾ ਸਦਾ ਰਚੇਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਚੇਤਾ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਡਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਡਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਡਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁਭਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਚੇਤਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੌਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੁਭਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਡਾਸ਼ਾ ਧੌਖ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਰੂਪ ਇਹ ਹਨ:

1. ਯਾਰੂਬੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਾਵਿ-ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਦਾਂ ਨੂੰ ਖਾਮ ਨੇਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸੁਭਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਕਵੀ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਖਾਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਹੀ ਸੁਭਦ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।'
 ਦੇਖੋ: ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ, 'ਕਾਵਿ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਸੁਨੇਕ 47.

- 1) ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਝੀ, ਮਠਵਈ, ਧੋਠੇਹਾਰੀ ਅਤੇ ਠਹਿੰਦੀ ਆਦਿ
- 2) ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ
- 3) ਖੜੀ ਬੋਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ)
- 4) ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
- 5) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਪਾਨੀ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ)

ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਚਰੇਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਨਗਠ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ 'ਸੰਪ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕਰਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਠੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹੋ ਸੌਖਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਠੇ ਕੇ ਬਠਾਰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਬੰਗਾਲ ਤਕ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੇਨਬਾਲਾ ਸੀ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।²

1. ਦੇਖੋ: a) F. Edgerton, Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar, pp. 5-8 (Introduction).
- b) J. Beams, Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages in India, pp. 2,5.
- c) M.B. Divotia, Gujrati Language and Literature, pp. 7-15.
- d) Grierson, Linguistic Survey of India, Vol. I, pp. 10-21.
2. ਦੇਖੋ: ਓ) ਚਾਠੁਠ, 'ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਸ ਧਾਰਾ', ਪੰਨੇ 1-9.
- ਖ) ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ, 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਜਰਾਤੀ', ਪੰਨੇ 1-10.
- ਏ) ਚੰਦ੍ਰਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਭੁਲੋਰੀ, 'ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ', ਪੰਨੇ 7-9.
- ਸ) ਠਕਸ਼ਮੀਧਰ, 'ਸ਼ੁਭ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', ਪੰਨੇ 5-11.
- ਹ) ਤਾਸੀ, 'ਹਿੰਦੁਈ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਅੰਨ੍ਹ: ਠਕਸ਼ਮੀ ਸਾਰਠ ਵਾਰਸਣੇ), ਪੰਨੇ 3-7.

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੋਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ - ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਬਹੁਜਨ ਸੁਖਾਯ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਜਨ ਹਿਰਾਯ' ਦਾ ਮੰਤਵ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨੌਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧਾ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਨੌਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੋਖਾ ਰੂਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾਇਆ।

ਉਸ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਲਈ ਸੁੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਰੋਚਕ ਠਾਥ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਕਬੀਰ ਤਕ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਧਾ ਸੁਖਾਮੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸਾਧਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਧਕੀਭੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਉਂਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਚਾਰਯ ਹਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟਿਵੇਰੀ ਨੇ ਕਬੀਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਉਹ ਬਾਣੀ (ਭਾਸ਼ਾ) ਦੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸਨ।'¹

ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਇਤਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਰਜਕਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜਿਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੇਸਕਾ ਕਰੀ ਕਿਛਾਨੁ ਵੈ ਠਾਨੇ।²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥਨਾਂ ਸੰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਨੇਕਕ ਦੀ ਅਨੇਕਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਥਨਾਂ ਸੰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ

1. ਹਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟਿਵੇਰੀ, 'ਕਬੀਰ', ਪੰਨਾ 158.

2. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰੀਬ', ਪੰਨਾ 772.

ਖਾਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਖੁਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਕਸੇਟੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਖਾਪਣੇ ਮੂਠ ਖਾਧਾਰ ਖਰਬਾਤ 'ਵਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

I ਪੰਜਾਬੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਇਨ੍ਹੇ ਇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਸਮਿਕਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਨਿਖਿੱਛ ਗਿਆ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

- 1) ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
- 11) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
- 111) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ
- 1v) ਆਪਭ੍ਰਿਸ਼
- v) ਖੜਕੀ ਬੋਲੀ
- v1) ਫ਼ਾਰਸੀ
- v11) ਉਰਦੂ
- v111) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਬਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਝਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਸਰ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਨਰਤਰ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦੁਤੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਠ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਖਿੱਛ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਬੱਠ ਸੋ ਜਾਨ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਵਾਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪਾਣਿਨੀ' ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਜਿਹੇ ਜੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਆਲੋਕ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਿਕਾਂ ਦੀ ਨਿਖਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਕਾਂ' ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਨੇਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖਾਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ

ਦੁੱਖੇ ਸ਼ਿਕੋਰੀ ਸ਼ਿਕੋਰੀ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਉਝਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿਪੀ ਆਲਾ, ਪੰਨਾ 31.

1) General Cunningham, Inscriptions of Ashoka, p. 17.

2) Dr K.P. Jayaswal, Hindu Polity, p. 28.

3) Dr Gune, An Introduction to Comparative Philology, p. 71.

ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਣੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਗਾਰਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਠੱਠ ਤੋਂ ਠੱਠ ਸਿਖਰ ਫੇਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਰੱਠ ਦੀ ਡਵਾਹੀ ਵਿੱਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਲਈ ਖਨੀਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਿਹਣ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨ ਕੀਮ ਠਿਕਾ। ਜਿੱਥੇ ਠੱਠ ਪਈ ਉੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਖੋਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਖਨੀਕ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਹਣ ਕੀਤੇ। ਇੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਖੜੁਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਉੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਉਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਨਬਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਨਹਿੰਦੀ, ਮਠਵਈ, ਦੁਆਬੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਕ੍ਰਿਥ (ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਨੀ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1) ਧੁਨੀ ਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਧੁਨੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ ਸਰਨੀਕਰਣ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖਨੀਕ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤਰਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਧੁਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਦੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਜੋਤੀ^ੲ— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਜਯੋਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ 'ਜੋਤੀ'। ਆਮ ਚੋਖ-ਚਾਠ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜੋਤ' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਦੱਖੇ: ੳ) ਠਨਿਠ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ, 'ਧੁਨੀ ਬੋਰ ਸੰਗੀਤ', ਪੰਨਾ 104.
 ਖ) 'ਭਾਰਤੀ ਆਰਯ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਰ ਹਿੰਦੀ' (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁ: ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੇਟਰਜੀ), ਪੰਨਾ 114.
 ੲ) W.S. Allen, *Phonetics in Ancient India*, p. 52.
 ਸ) K.L. Pike, *Phonetics*, p. 8.
 2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 25.

ਸੁਖਾਮੀ¹— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸੁਖਾਮੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ਟ²— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਕੋਸ਼ਠੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰਨ ਰੂਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਧ³— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਵਾਧੁ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਵਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਖ) ਵਿਪਰੀਤ ਧੁਨੀ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਖ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਰੰਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨਟਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਕ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਜੋਤਕੀ⁴— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਜੋਤਿਸ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤੀਕਰਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੋਖਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਡੰਡਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਯ' ਦਾ ਨੋਪ ਕੇ 'ਯੁ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਕ' ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਧੁਨੀ ਸੁਸਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਬਰੀ— ਅਰਬੀ ਦੇ 'ਪ੍ਰੀਤਬਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਪਰੀਤੀਕਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਖੁਧ' (ਸੰ. ਖਧਿ), 'ਸਹਸ' (ਸੰ. ਸਹਸੁ), 'ਮਾਨਕ' (ਖ. ਮਾਨਿਕ), 'ਸਿਰਦਾਰ' (ਰਾ. ਸਰਦਾਰ) ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤੀਕਰਣ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰ ਨਾ 8.

ਇਸੇ 'ਸੁਖਾਮੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ 'ਸਾਈ' ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 100.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 405.

ਵਾਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ 'ਬਾਧੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ 'ਵਾਧੁ' ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬਾਧੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਵਾਧ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਮੂਲਕ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 767.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 767.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਬਨੈਰ ਉਦਾਹਰਣ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਬਰਣ ਨਈਂ ਇਥੇ ਸਿੱਧੇ ਮਾੜ੍ਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2) ਵਿਯਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਯਕਰਣ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। 'ਪਾਣਿਨੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਖਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਵਿਯਕਰਣ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਨਈਂ ਵਿਯਕਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਰਚਨਾ² ਵਿਯਕਰਣ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹ ਡੱਠ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਨਈਂ ਵਿਯਕਰਣ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੋਲਣ ਨਾਨ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਨਾਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵਿਯਕਰਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਫੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਯਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਯਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਯਕਰਣ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਚੁਰਜੇ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਯਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੋਖ ਨਾਨ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਨਈਂ ਵਿਯਕਰਣ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਯਕਰਣਿਕ ਸੁਬਦ ਖੰਡਾਂ (ਕਾਰਜ, ਉਪਸਰਗ, ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਆਦਿ) ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਵਿਯਕਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1. 'ਪਾਣਿਨੀ ਸਿਖਸ਼ਾ' (ਸੀਪ. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸ਼ੇਖਰ), ਪੰਨਾ 2.

2. ਦੇਖੋ: ਓ) ਡਾ. ਯੀਰੋਂਦਰ ਵਰਮਾ, 'ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 7.

*) Z. S. Harris, Methods of Structural Linguistics, p. 5.

3. ਦੇਖੋ: a) W. D. Whims, The Life and Growth of Language, p. 7.

b) H. C. Wylde, Historical Study of the Mother Tongue, p. 3.

c) E. Sapir, Language, p. 21.

ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:¹

- ੳ) ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ,
- ਅ) ਕ੍ਰਿਕਾ ਸੰਰਚਨਾ,
- ੲ) ਹੋਰ ਭੁਟਕਨ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਖਾਦਿ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਖਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ੳ) ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੁਠੇਸ਼ੁਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਕੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

i) ਸੰਰਿਕਾ (ਨਾਵ) ਰੂਪ

ii) ਕ੍ਰਿਕਾ (ਧਾਤੁ) ਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਰਿਕਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਾਤੁ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਮੁਠ ਧਾਤੁਕ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਰਿਕਾ ਸ਼ਬਦ ਖਪਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਾਗੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਖਾਰਣ ਦਾ ਰੋਖਾ ਭਾਰ ਸੰਰਿਕਾ ਰੂਪਾਂ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਰਿਕਾ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਕੀ² ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਚਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਕਾ ਬਾਰੇ ਖਕਸਰ ਮੱਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪਾਣਿਨੀ' ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਚੱਠ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਠ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚੱਠ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਖਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਠੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰੂਪ ਦੁਹਰਾਏ ਕਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਵੇਖੋ: a) H. E. Palmer, The Principles of Language Study, p. 21.

b) S. K. Belvalkar, An Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar, p. 15.

c) F. Boas, Handbook of American Indian Languages, p. 11.

2. ਵੇਖੋ: ੳ) ਡਾ. ਉਦੈ ਨਾਰਾਇਣ ਤਿਵਾਗੀ, 'ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ', ਪੰਨਾ 18.

ਅ) ਕਾਮਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੁਰੂ, 'ਹਿੰਦੀ ਵਿਖਾਰਣ', ਪੰਨਾ 14.

ੲ) L. Bloomfield, Language, p. 80.

ਸ) L. E. Hockett, A Course in Modern Linguistics, p. 51.

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਠੀ ਯਾਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੈਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੇ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੱਟ ਤੋਂ ਬੱਟ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਰਿਖਾਨੀ ਯਾਧੁਨਿਕ ਯਾਰਸ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੈਠ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹

- 1) ਯਦਿਕਾਰੀ ਕਾਰਕ (ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡਾ),
- 11) ਵਿਕਾਰੀ ਕਾਰਕ (ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡੇ, ਮੁੰਡਿਆਂ)।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। 'ਯਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਕ੍ਰਿਥ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਰਿਖਾ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ 'ਯਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਇਸ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ (ਕੋਕੜ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ 'ਯਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਵਾਂਗ ਕੋਕੜ ਨਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਭਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਕੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਇਕ ਵਚਨ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਰਾਮ' ਸੁਬਦ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕੀ ਇਕ ਵਚਨੀ ਰੂਪ 'ਰਾਮ:' ਸੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਯਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਓ' ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮੇ'। ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ 'ਓ' ਨੂੰ 'ਕੋਕੜ' ਦੀ ਯਾਵਾਜ਼ ਠਾਨ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ਭਈ। 'ਰਾਮੇ' ਦਾ 'ਰਾਮੁ' ਰੂਪ ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ² ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯਾਖਰੀ 'ਕੋਕੜ' ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਠਹੀਂ ਯਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ 'ਯਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕੀ ਇਕ-ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਭ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਕੋਕੜ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਪ੍ਰਭ' ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਧੁ' ਨੂੰ 'ਸਾਧ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਕ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ 'ਕੋਕੜ' ਠਾਨ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

1. ਦੇਖੋ: 6) ਡਾ. ਡੇਲਾ ਠਾਥ ਤਿਵਾਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਰਿਖਾਨਾਂ, ਪੰਨਾ 65.

ਅ) R. Jacobson and Halle, Elementals of Language, p. 56.

2. ਦੇਖੋ: 6) ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਠਾਥ ਸ਼ਰਮਾ, 'ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨਾ 14.

ਅ) Dr Tagore, Historical Grammar of Apbhraṃsh, p. 14.

ਕਾਠੁ: ਫਿਰ ਕਾਠੁ ਠਾ ਖਾਏ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

ਭੋਜਨੁ: ਕਹਾ ਭੋਜਨੁ ਖਾਏ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

‘ਮਿਹਮਾਣੁ’ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ‘ਮਹਿਮਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ
ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੇ ਉਦਾਸ ਜਾਣੈ ਮਿਹਮਾਣੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ:

ਖਤੀਤੁ (ਸੰ. ਖਤੀਤਮਓ), ਖਪੀਤ (ਸੰ. ਖਪੀਤਮਓ)

(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 219)

(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 219)

ਸਉਟੁ (ਸੰ. ਸਉਟਮਓ)

(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 229)

ਕਰਤਾ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਕ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪਰਸਰਸ਼(‘ਨੇ’ ਖਾਦਿ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਰਤਾ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਨੇ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ;
ਜਿਵੇਂ:

ਜਿਨ ਸਿਰਜੀ ਤਿਨ ਹੀ ਕੁਨਿ ਠੋਈ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ‘ਜਿਨ’, ‘ਤਿਨ’ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਿਸਨੇ’ ਅਤੇ ‘ਉਹਨੇ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ
ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ‘ਨੇ’ ਪਰਸਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਇਸ ਕੀ ਕਤਿ ਮਿਤਿ ਕਿਨੀ ਨਾ ਜਾਨੀ।²

ਠਾਠਕ ਜਿਨਿ ਵਸਿ ਕੀਯ।³

ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ‘ਨੇ’ ਪਰਸਰਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਠਾਠਕ ਬਿਰਠੈ ਕਿਨੈ ਖਛਾਠਾ।⁴

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 231.

2. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 102.

3. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 30.

4. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 28.

ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ 'ਹੁ' ਠਾਠ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਣਹੁ ਸਿਧਹੁ'
(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 127) ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਮਓ = ਹੁ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕੀ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਲਈ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਰਕੀ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ 'ਹੁ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ
ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਯੋਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਮੈਂ ਕਿਹਾ',
'ਉਸ ਕਿਹਾ', 'ਤੂੰ ਕਿਹਾ'। ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੋਣ ਇਥੇ 'ਠੇ' ਪਰਸਰਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- 11) ਕਰਮ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਮ: ਕੰ, ਕੇ, ਠੁੰ ਅਤੇ ਨੇ): ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਲਈ 'ਕੰ',
'ਕੇ', 'ਠੁੰ' ਅਤੇ 'ਨੇ' ਪਰਸਰਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਰਮਕਾਰਕੀ ਪਰਸਰਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਹੋਈ ਹੈ:

ਕੰ - ਜੇਕ ਜੁਕਤਿ ਕੇਉ ਚੀਨਤੈ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 100)

ਕੇ - ਜਜਰ ਜਰੇ ਆਹੁ ਕੇ ਰਹੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 225)

ਠੁੰ - ਖਸੀਂ ਕੁਰੁ ਕਿਸ ਠੁੰ ਕਰੀਹੇ? (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. 718)

ਨੇ - ਇਕਤੁ ਮਠੀਠ ਕੁਰੁ ਬੇਠਾ ਹੈ ਉਸੀ ਨੇ ਕਰਹੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 718)

- 111) ਖਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਮ: ਸਿਉ, ਤੇ): ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਖਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ 'ਖਪਾਦਾਨ'
ਕਾਰਕ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਜੁਦਾਈ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ 'ਦਰਖੰਤ ਤੇ
ਧੰਤੇ ਕਿਰਦੇ ਹਨ'। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਦਰਖੰਤ ਤੇ ਧੰਤਿਆਂ ਦੀ ਜੁਦਾਈ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਥੇ ਖਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ
ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਚਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਖਪੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਟਦੀ
ਗਈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ ਟੋਕੁਠ ਉਦਾਠਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿ ਠਦੇ ਹਨ:

ਸਿਉ - ਸਕਠ ਰੋਮ ਸਿਉ ਹਰਿ ਕੁਠ ਭਾਖੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 419)

ਤੇ - ਤੀਠਿ ਠਾ ਤੇ ਦੁਰਿ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 16)

- 112) ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਮ: ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ; ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ; ਚਾ, ਚੇ, ਚੀ): ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ
ਫੇਵਾਂ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਸੀ। ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਸ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ;
ਜਿਵੇਂ 'ਉਸ ਦਾ ਖਰ'। ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ

ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ, ਨੂੰ ਕਾਰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਰਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਕਾ', 'ਕੇ', 'ਕੀ'। ਇਹ ਪਰਸਰਗ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਪਰਸਰਗ ਹਨ।

'ਕੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ', 'ਕੁਰੂ ਕਾ ਠੰਗਰ' ਅਤੇ 'ਕੁਰੂ ਕਾ ਬਾਰ੍ਹ' ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਮਿਆਰੀ (standard) ਪਰਸਰਗ 'ਦਾ', 'ਦੇ', 'ਦੀ' ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕੀ ਰੂਪ 'ਠਾ', 'ਰੇ', 'ਰੀ' ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕੀ - ਪ੍ਰਥਮੇ ਭਉਣ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਨੀਜੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 94)

ਵਿਸੁ ਸੀਰੇ ਵਿਸੁ ਕੀ ਸਭ ਵਾੜੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

ਕੇ - ਉਘਾ ਕੇ ਚਰਨ ਠਾਠਕ ਜਨ ਸੇਵੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 20)

ਦਾ², ਦੇ, ਦੀ - ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਠ ਜੀ ਦੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 45)

ਰਾ (ਤੁਮਾਰਾ) - ਕਵਨ ਤੁਮਾਰਾ ਮਤਾ ਮਸੂਰਤ ਰਹੇ ਕਵਨ ਕ੍ਰਿਹ ਮਾਹੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 159)

ਰੇ (ਮੇਰੇ) - ਜਾਤ ਅਸੀਖ ਐਤ ਨਹੀ ਮੇਰੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 441)

ਰੀ (ਤੁਮਾਰੀ) - ਦੇਖੀ ਤੁਮਾਰੀ ਸੂਰਤਿ ਆਛੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 159)

V) ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਗ: ਸੰਗਿਆਇ, ਸੰਗਿਆਮਹਿ): ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਕਾਰਕ ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਠਾਉਂ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਇ' ਨਾ ਕੇ ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ: ਤਖਤਿ, ਹੰਬ, ਮਹਿ ਆਦਿ।

1. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ', ਪੰਨਾ 13.

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਥਿ (ਠਥਮਇ) - ਜਥ ਰਤਨ ਹਥਿ ਰਥਿਯਾ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 60)

ਮਹਿ (ਮਠਮਇ) - ਪੰਦਰਠ ਲਉ ਮਹਿ ਕੀਨ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 69)

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ (ਕੁਰਬਾਣੀ) ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪਰਸਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਝੁਕਾ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਫਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਰਕਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- ਖ) ਕ੍ਰਿਯਾ (ਧਾਤੂ) ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਯਾ (ਧਾਤੂ) ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਚਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਉਚਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਜਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹ ਇਹੋ ਫਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸੁਬਟ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਤਾਂ 'ਸੰਰਿਯਾ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਿਯਾ' ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ

ਪੰਜਾਬੀ ਆਧੁਨਿਕ ਆਚਾਰਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਪਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਲਿਡ (ਸੀ) > ਟੰਚ (ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼) > ਠੰਚ (ਪੰਜਾਬੀ)

> ਠਾਰ(ਹਿੰਦੀ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਮੂਠ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ $\sqrt{\text{ਚਿੱਠ}}$, $\sqrt{\text{ਜਾਣ}}$, $\sqrt{\text{ਖਾਣ}}$ ਆਦਿ
- 11) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤਟਭਵ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖ, ਵੇਖ, ਹਸ, ਠੰਚ, ਸੋ ਆਦਿ।
- 1) ਦੇਸ਼ਜ - ਜਿਹੜੇ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ; ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਪ ਮੁਥਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਚਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਜ ਧਾਤੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਪਿਟ, ਖੱਟ, ਰਿਜ਼ਰ ਆਦਿ।

1. ਦੇਖੋ: 6) ਡਾ. ਸਹਾਯ, 'ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕੀ ਫਾਰਨ ਰਚਨਾ', 'ਫਵੈਸ਼ਟਾ', ਪੰਨੇ 35-38.

ਖ) H. Sweet, The History of Language, p. 30.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਧਾਤੂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂਦਾਤਰ ਧਾਤੂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੋਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਏ ਕਏ ਹਨ। ਦੇਸੁਜ ਧਾਤੂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਮੂਠ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇਤਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ (mood) ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ੨) ਕਾਠ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਰਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਾਠ (ਕੁਤ, ਭਵਿਖਤ, ਵਰਤਮਾਨ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ ਨੂੰ ਯਾਤ੍ਰਿਕਾਵਾਚੀ ਠਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਯਾਤ੍ਰਿਕਾਵਾਚੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ: ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ ਦੇ ਯਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਯਾਤ੍ਰਿਕ ਵਾਂਗੋ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ ਗਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ 'ਧਾਤੁ+ਥ' - ਇਸ ਨਿਸ਼ਮ ਠਾਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਬੁਝਾਵੈ (ਬੁਝ+ਯਾ+ਥੈ) - ਯਮ ਪੰਚ ਬੁਝਾਵੈ ਜੋ ਕੋਈ।¹

ਜਾਣੈ (ਜਾ+ਠ+ਥੈ) - ਇਹ ਮਤੰਤ ਜਾਣੈ ਜੋ ਕੋਈ।²

ਰਹੈ (ਰਹ+ਥੈ) - ਸਰਵਠ ਧਿਯਾਠ ਰਹੈ ਨਿਕ ਲਾਈ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਖੀਹ ਬੁਧਿ ਠਾਠ ਕੁਠੈ।

ਪਉਣ ਪਹਾੜ ਉ ਕੁਝਾਵੈ।

ਧਰਤੀ ਟਿਕੈ ਠਾਂ ਹੀ।

ਅਠਾਸੁ ਖੁੜੇਵੈ ਠਾਂ ਹੀ।⁴

ਯਾਤ੍ਰਿਕਾਵਾਚੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ: ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਠ ਵਿਚ ਯਾਤ੍ਰਿਕਾਵਾਚਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਕਏ ਹਨ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 715.

2. ਉਥੀ. ਪੰਨਾ

3. ਉਥੀ.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 717.

ਮੂਠ ਧਾਤੁ+ਹੁ, ਹੇ (ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ)

ਮੂਠ ਧਾਤੁ+ਉ

ਮੂਠ ਧਾਤੁ+ਏ

ਮੂਠ ਧਾਤੁ+ਐ

ਹੁ, ਉ:

ਕਰਹੁ (ਕਰ+ਹੁ) - ਭਾਵਤ ਪੁਰਖ ਕਉ ਕਰਹੁ ਖਦੇਸੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 102)

ਸੁਣਹੁ (ਸੁਣ+ਹੁ)--ਸੁਣਹੁ ਸਿਧਹੁ ਸੰਚੁ ਠਾਠਕਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 127)

ਸੁਣਹੇ (ਸੁਣ+ਹੇ) - ਸੁਣਹੇ ਜੋਗੀ ਜੋਗ ਕੀ ਚਾਲਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 129)

ਉ:

ਰਹਉ (ਰਹ+ਉ) - ਰੁਠ ਕੀ ਖਰਿਖਾ ਤਿਕੁ ਰਹਿ ਰਹਉ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 312)

ਜਾਣੁ (ਜਾਣ+ਉ) - ਠਾਠਕ ਰਹਿਉਦਾਸੀ ਜਾਣੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 212)

ਐ:

ਜਏ (ਜਪ+ਐ) - ਖਨਦਿਠ ਜਏ ਸਦਾ ਪਦ ਰੁਹਜਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 8)

ਪਾਈਐ (ਪਾਈ+ਐ) - ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਠੈ ਰੁਹਜ ਖਰੁ ਪਾਈਐ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 11)

ਕੁਵਾਈਐ (ਕੁਵਾਈ+ਐ) - ਰਤਨ ਜਨਮ ਬਿਰਥਾ ਨਾ ਕੁਵਾਈਐ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 11)

ਸਾਮਾਠਯ ਭੁਤ ਫਾਠ (ਪੁਨਿੰਡ): ਮੂਠ ਧਾਤੁ ਤੋਂ ਸਾਮਾਠਯ ਭੁਤਫਾਠ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਧਾਤੁ+ਯ' - ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਪੁਨਿੰਡ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਕੀਯ (ਕੀ+ਯ) - ਖਪਣੈ ਰੂਪ ਏਰਾਠ ਕੀਯ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 716)

ਹੁਯ (ਹੁ+ਯ) -- ਕਉਨ ਧਿਯਾਨ ਤੇ ਰਾਰ ਹੁਯ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 716)

ਯਯਾ (ਯਯ+ਯ) - ਰਕਨਪੁਰੀ ਤੇ ਰਕਾ ਯਯਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 715)

ਸਿਧਾਯਾ (ਸਿਧਾਯ+ਯ) - ਗਠੇ ਕਉ ਪ੍ਰਭੁ ਰਕਨ ਸਿਧਾਯਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 715)

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਾਮਾਠਯ ਭੁਤਫਾਠ (ਪੁਨਿੰਡ) ਦੇ ਰੂਪ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣੇ ਹਨ।

ਸਾਮਾਨਸ ਫੁਤ ਕਾਠ (ਇਸਤ੍ਰੀ ਠਿੰਗ): ਇਸਤ੍ਰੀ ਠਿੰਗੀ ਸਾਮਾਨਸ ਫੁਤਕਾਠ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਮੂਠ ਧਾਤੁ+'
ਈ। - ਇਹ ਨਿਸ਼ਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
ਕਾਮ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਪਾਈ (ਪਾਈ) - ਠੀਚਾ ਹੀ ਤੇ ਠੀਚ ਹੋਈ ਪਛੀ ਨੀਚ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 313)

ਭਵਿਖਤ ਕਾਠ: ਭਵਿਖਤ ਕਾਠ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਮ ਨੀਮ ਫਲਦੇ ਫਿਸਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਧਾਤੁ+ਸਿ

ਧਾਤੁ+ਕਾ, ਕੇ, ਗੀ

ਧਾਤੁ+ ਠਾ, ਠੁ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਵਿਖਤ ਕਾਠ ਦੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਸਿ:

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸਿ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਵਿਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਭੁਰਬਾਣੀ
ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਸੀ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਾਨਸ ਭਵਿਖਤ ਕਾਠ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਸ ਦੇ
ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਥਾਵਸਿ (ਥਾਵ+ਸਿ) - ਭਰਮਤ ਸਾਂਤਿ ਨਾ ਥਾਵਸਿ ਥੀਥਾ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 217)

ਕਾ, ਕੇ, ਗੀ:

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਦਾ ਭਵਿਖਵਾਚੀ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਾਮ
ਹੋਈ ਹੈ:

ਜਾਈਰੇ (ਜਾਈ+ਰੇ; ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ) - ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਮਠਿਰੇ ਰਾਜੇ। ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਮੰਦਰ ਫਾਜੇ॥
ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਬੇਦ ਪੜ੍ਹਿਰੇ। ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਕਰਮ ਕਰੰਡੇ॥¹

ਜਾਈਗੀ (ਜਾਈ+ਗੀ; ਇਸਤ੍ਰੀ ਠਿੰਗੀ ਰੂਪ) - ਖਪ ਜਾਈਗੀ ਟੇਹ ਤੁਮਾਰੀ।²

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 634.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 634.

ii) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਯਾ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਧਾਤੂਆਂ 'ਰਿਹਾ', 'ਚਾਹੀਏ', 'ਕਰਿ', 'ਕੇ', 'ਲਾਭ', ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਰਹੀ, ਪੁਛੀ ਚਾਹੀਏ, ਨੈ ਕਰਿ, ਬਨਾਈ ਕੇ, ਭਵਾਯ ਕੇ, ਲਾਭਾ ਪੁਛਣ ਚਾਹਿ।

ਅਪੁਰਣ ਕ੍ਰਿਯਾ: ਕ੍ਰਿਯਾ ਦੀ ਅਪੁਰਣ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਧਾਤੂ+ਇ' ਅਤੇ 'ਧਾਤੂ+ਕਰਿ' ਚਾਹਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਖੇਜਿ (ਖੇਜ+ਇ) - ਖੇਜ ਅਧਯਾਤਮ ਆਰੰਭਿ ਯਾਵੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 111)

ਧਾਰਿ (ਧਾਰ+ਇ) - ਪੁਛ ਵੀਜੇ ਚਿਰਪਾ ਧਾਰਿ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 314)

ਕਰਿ (ਕਰ+ਇ) - ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੇ ਕਰੇ ਕਰਾਵੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 316)

ੲ) ਹੋਰ ਦੁਟਕਨ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦ: ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਧਰ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਧਰ ਸੁੱਧ ਕਿਟਤੀ ਠਾਠ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੁਬਦ ਇਹ ਹਨ:

ਇਕ: ਇਹ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦ ਅਕਾਨਪੁਰਖ ਦੀ ਅਭੂਤਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 'ੴ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ੴ' ਤੋਂ ਛੁੱਟ 'ਇਕ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਨਾਭਿ ਨਿਕਟ ਇਕ ਹਾਟ ਬਨਾਯ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ 29 ਹਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਹਾਟ ਅਰਥਾਤ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਯਮੇ: ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਿਯਮੇ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਪ੍ਰਿਯਮੇ ਜੁਗਤਿ ਮਹਾਨਿਰਥਾਟ।²

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 29.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 51.

‘ਇਕ’ ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰਥਮੇ’ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਮਕ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰਥਮੇ’ ਆਦਿ ਸੁਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ‘ਇਕ ਸੁਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਇਕ’ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ।

ਦੁਤਿਯਾ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਦੁਤਿਯਾ’ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ:

ਦੁਤਿਯਾ ਜੁਗਤਿ ਅਭਯ ਸੰਗ ਬਨੀ।¹

ਤੁਤਿਯਾ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਤਸਮ ਸੁਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ:

ਤੁਤਿਯਾ ਦਵਾਰਾ ਮੁਖ ਕ੍ਰਿਯਾ।²

ਕਈ ਵਾਰੀ ‘ਤੀਜੀ’ ਅਤੇ ‘ਤੀਸਰੀ’ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਮ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਦਭਵ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਅਸ਼ਟਮ ਨਾਮਿ ਕੋਈ ਜਨ ਜਾਨੀ।³

ਅਸ਼ਟਵੰ: ਅਸ਼ਟਮ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅਸ਼ਟਵੰ’ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਅਸ਼ਟਵੰ ਸੁੰਨ ਸੁਬਦ ਕਉ ਰਹੀ।⁴

ਨੌ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਵਮ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਗੋਰ ਦੇ ਨੌ ਦਰਵਾਰਿਯ ਦਾ ਅਰਸਰ ਉੱਨੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਨਾਵਾ ਹਾਟ ਰੱਖਿਯ ਕਰਿ ਰੁਭਨਾ।⁵

ਨਾਵੀ ਨਾਮਿ ਮਹਿ ਸਭ ਜੋਤੀ।⁶

ਦਸਵਾ, ਦਸਵੰ, ਦਸਵੀ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਦਸ਼’ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹਨ। ‘ਦਸਵਾ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਦਸਵਾ ਹਾਟ ਰਸਨਾ ਕਰਿ ਧਰਿਯਾ।⁷

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 51.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 641.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.

ਕੋਠ ਸੁੰਨਸ ਵਾਨੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਕੰਦਰਨੀਆਂ ਨਾਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 72 ਅਤੇ 68 ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਵਾਨੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਬਹੁਰਿ ਕ੍ਰੋਢੀ ਪਵਣੁ ਉਪਾਸਾ।¹

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਉਣਵੀਜਾ ਕ੍ਰੋਢ, ਸੈਨਾ ਕ੍ਰੋਢ ਅਤੇ ਠੋ ਕ੍ਰੋਢ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸੇਨਹ ਕ੍ਰੋਢੀ ਜਠ ਬਿੰਬ ਉਠਾਸਾ।²

ਸਾਢੇ ਉਣਵੀਜਹ ਕ੍ਰੋਢੀ ਖਾਕ।³

ਠੋ ਕ੍ਰੋਢ ਖਾਤਸੁ ਹੈ ਕੀਨੀ।⁴

ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਉੱਚੁ ਅਸੀਖ, ਅਠਿਤਾਨੀ, ਪਦਮ, ਅਠਿਤਾਨੀ, ਠੀਨ, ਯੁੰਤੀਸ ਖਰਬ, ਉਨਹਤਿਰਿ ਖਰਬ, ਸਰਾਠਵੇਂ ਕ੍ਰੋਢ, ਪੰਚੀਸ ਠਾਖ, ਪਚਾਠਵੇਂ ਸਹੀਸਰ, ਪਚਾਸ ਜੋਜਨ ਧਰਤੀ ਖਰਾਸੁ ਕਾ ਬੰਤਰਾ ਹੈ।⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ 84 ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਇਕ ਕ੍ਰੋਢ, ਬਹੁੰਤਰ ਠਾਖ, ਅਠਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਠੰਦ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਵੀਜਾ ਨੰਬ, ਚੁਰਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਠਿਰੀਕਾਰ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚ ਚਾਰਾਂ ਜੁਰਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕੁਠ ਜੋੜ ਤਿਰਾਠੀਹ ਨੰਬ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁶

ਕੰਧੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਸਵਾ ਹਾਬ ਸਿਫ ਕਾ ਪਾਟ।⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਕਿਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨਈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 26.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688.

6. ਲੇਖ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 822-827.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.

ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪਰਿਪੱਕਾ ਖਨੁਸਾਰ ਪੁਰੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਿਖਰ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਮਕ ਟੋਕਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੀ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਤਨੇ ਵਿਖਾਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ।

3) ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ

ਹਰ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖਾਪਣੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਸਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਕ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰਨਰਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਪਣੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਸੋਖਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ' ਦੀਆਂ ਇਹ ਉੱਲੀਆਂ ਉਪਠਬਧ ਹਨ:

- 1) ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਲੀ
- 11) ਪੰਜਾਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਉੱਲੀ
- 111) ਪੰਜਾਬੀ-ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਉੱਲੀ
- 1iv) ਪੰਜਾਬੀ - ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਉੱਲੀ

ੳ) ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਿਲਕੋਠਾ² ਰੂਪ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਨਾਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਲੀ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰੀਂ ਧੰਦਾ ਹੈ:

1. ਟੋਪੋ: a) Dr Collin, Bibliographical Guide to Etymology, p. 14.
b) Dr O. Gurne, A Grammar of the English Language, Vol. I, p. 31.

2. ਤੁਠਨਾਂ ਲਈ ਟੋਪੋ:

a) F. Egerston, English Hybrid Sanskrit Grammar, pp. 3-6.
b) Dr S.K. De, Eng. Sankh Literature, pp. 7-15.
c) Ernest Trumpp, Adi Granth, pp. 8-9 (Introduction)

ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਧਿਖਾਣੀ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਰਿਖਾਣੀ॥
 ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਸੇਵਾ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਦੇਵਾ॥
 ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਪੁਜਾ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਦੁਜਾ॥
 ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਮੰਤਰੀ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਤੰਤ੍ਰੀ॥¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਵਾਰਣਯੋਗ

ਹਨ:

ਬਿਠਿਰਬਾਤਿ ਜਾਠ ਬਾਠੇ ਸਜਤੋ ਮੇਯਾ ਬਠੰ।
 ਇਸਾਟਿ ਸੁਖਾਠ ਸਸੇ ਪਰ ਭਰਮ ਠੇ ਕੋਧੁ ਠਬਿਤ ਬਾਧਿਕੇ।
 ਬਿਠ ਭੁਰਮੁਖੀ ਤੁੰਟੋ ਮੁਠੇ ਪੇਰ ਤੇ ਠਕੋਠੇ ਫਠੇ ਖਠੇਰ ਸਮਸੀਏ ਠਮਥ।
 ਮਿਠੀ ਏਖੰਤੀ ਬਧਿਕਥ। ਪੁਹਾਰਠੰ ਠਖੁ ਖਠੁਧ।
 ਜਿਸ ਰਖਤੇ ਰਣ ਮੁਖੀ ਦੇਵਾ, ਠਾਠਕ ਰੋਮ ਠ ਛਿਜਤਿਠਿ²

ਇਸੇ ਉੱਲੀ ਵਿਚ 'ਠਿਹਕਾਮੀ', 'ਠਾਮੀ', 'ਠਿਧਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਠਿਸੁਰਾਮੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਵਰਤੇ ਕਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਠੇਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ:

1. ਕਰੰਤਾ - ਨਾਨਾ ਚਾਰ ਬਿਚਾਰ ਕਰੰਤਾ...। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 621)
2. ਉਚਰੰਤਾ - ਖਰਮ ਠਿਰਮ ਬਾਣੀ ਉਚਰੰਤਾ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 621)
3. ਤੁਰੰਤਾ - ਇਥ ਮਠੁ ਤੋਰੀ ਤੋਰ ਤੁਰੰਤਾ...। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 632)
4. ਰਹੰਤਾ - ਠਾਠਕ ਕਵਠ ਜੁਰਤ ਨਿਰਠੇਪਠਠੰਤਾ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 632)
5. ਕਰੰਤੋ - ਜੰਰ ਦਾਠ ਖਚਾਰ ਕਰੰਤੋ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 665)
6. ਤੁਰੰਤੋ - ਪਰ ਠਾਗੀ ਸਿਉ ਹੀ ਤੋਰ ਤੁਰੰਤੋ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 669)
7. ਪਵੰਤੋ - ਠਾਠਕ ਤੇ ਠਰ ਦੇਖਹੁ ਠਰਕ ਪਵੰਤੋ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 669)
8. ਠਰਮੰਤੋ - ਨਾਂ ਪੁਰੁ ਗੀਠੇ ਤੀਰਥ ਠਰਮੰਤੋ...। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 17
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 630.
3. ਦੇਖੋ: ਓ) 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੀਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 202.
 ਖ) ਰਿਚਰਡ ਪਿਸ਼ੁਠ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਓ ਕਾ ਵਿਖਾਰਣ' (ਯਨੁ. ਰੋਮ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ), ਪੰਨੇ 8-9.
 ਏ) H.G. Pansse, Linguistic Peculiarities of Gyaneshwari, pp. 10-11.

9. ਰਹਿੰਦੇ - ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਰੀਏ ਬਨਬਾਸ ਰਹਿੰਦੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)
10. ਰਾਜੀ - ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਰੀਏ ਕੀਏ ਰਾਜੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)
11. ਬਿਰਾਜੀ - ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਰੀਏ ਜੋ ਡਰੀਤਿ ਬਿਰਾਜੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁਨੇਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾਵ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਹ ਧੌਰੇਡੀ ਲਿਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਰ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਠਮ ਨੇ ਕੇ ਹੀ ਘਪਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖ) ਪੰਜਾਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਘੋਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਨਿਰਖਤ ਬੁਧਿ ਚਿਤੁ ਮਠਨਾਨਾ, ਨਿਰਾਨੰਬ ਫਲਤਾਨਾ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਬੁਧਿ', 'ਚਿਤੁ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਾਨੰਬ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। 'ਮਠਨਾਨਾ' ਮਠਨ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਿਰਖਤ' ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਦਭਵ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 'ਫਲਤਾਨਾ' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ 'ਫਲਤਾਨ' ਹੈ। ਤੁਕ ਦੀ ਰਚਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਦੀਰਘ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਜਿੰਦੁ ਸੀਏ ਤਿੰਦੁ ਬਿਪਤਿ ਪਛਾਨੇ, ਬੇਗਮ ਮਹਿਨ ਨਬਾਵੇ।²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਜਿੰਦੁ', 'ਤਿੰਦੁ' ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ (ਖੜਕੀ ਬੋਲੀ) ਦੇ ਭਨ ਅਤੇ 'ਬਿਪਤਿ' ਤੋਂ/ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ 'ਬੇਗਮ ਮਹਿਨ' (ਤੁਨਨਾ ਬੇਗਮਪੁਰਾ) ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਠਿਕ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਨਬਾਵੇ' ਦੇਸ਼ਜ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲਾਭ ਨਹਾਉਣਾ, ਯਾਨੰਦ ਮਾਨਣਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਤਨ ਮਹਿੰ ਮਨੁਖਾ ਜੋ ਠਹਿਰਾਵੇ।

ਜੰਮਣ ਮਰਣ ਤਿਸੁਰ ਘਰੁ ਦੇਰੁਖ ਤਾਂ ਕੇ ਨਿਕਟ ਨਾ ਘਾਵੇ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 15.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.

ਇਸ ਟੁਕ ਵਿਚ 'ਤਨ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਮਨ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਤੋਂ ਤਦਭਵ 'ਮਨੁਖ' ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜੀਮਣ', 'ਮਰਣ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਂ ਕੇ' ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਬਹਿਸ਼ਤ' (ਫ਼ਾਰਸੀ) ਦਾ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ 'ਭਿਸ਼ਤ' ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ 'ਦੇਰੁਖ' ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ੲ) ਪੰਜਾਬੀ-ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਉੱਠੀ: ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਦਾ ਇਹ ਰਲਵਾ ਮਿਲਵਾ ਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਜਾਂ ਕੀ ਚੇਰੀ ਮੁਕਤਿ ਸੁਰਤੁ ਖਡਵਾਨੀ, ਕੇਸਾ ਜਾਪੁ ਜਪੀਜੀ।

ਜਾਂ ਕੇ ਮਾਯਾ ਦਾਸੀ ਨਵਨਿਧਿ ਸੇਵਾਕਾਰੀ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਚਰਨ ਠਗੀਜੀ॥²

'ਕੀ' ਸੰਬੰਧਕਾਰਕੀ ਪਰਸਰਫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕੇਸਾ' ਪੜਨਾਵ ਵੀ ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ 'ਜਪੀਜੀ', 'ਠਗੀਜੀ' - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਹਨ।³

ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਦਾ ਰਲਵਾ ਮਿਲਵਾ ਰੂਪ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਤਹਾਂ ਪੁਰੀਯਾ ਸਤ ਉਪਰਿ ਕਉਲਾਸੁ।⁴

'ਤਹਾਂ' ਅਤੇ 'ਉਪਰਿ' ਖੜੀ ਬੋਠੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਸਤ' ਅਤੇ 'ਪੁਰੀਯਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਸ) ਪੰਜਾਬੀ - ਉਪਠਾਸ਼ਾ ਉੱਠੀ

1. ਤੁਕਨਾਂ ਲਈ ਲੇਖ:

ੳ) ਡਾ. ਬਿੰਦੂ ਮਾਯਾਵ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਨੀ ਕਾ ਡਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 15-21.

ਅ) ਡਾ. ਡਰਵੇਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਬੇ, 'ਕਬੀਰ ਕਾਵਿਯ ਕਾ ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨੇ 51-56.

ੲ) ਡਾ. ਮਹੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, 'ਕਬੀਰ ਕੀ ਡਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 7-12.

ਸ) ਰਿਚਰਡ ਪਿਸ਼ਨ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਡਾਸ਼ਾਓ ਕਾ ਵਿਖਾਕਰਣ', (ਅਨੁ: ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ), ਪੰਨੇ 7-12.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14.

3. ਲੇਖ: ੳ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਕ੍ਰਿਹ' (ਸੀਪਾ. ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ), ਪੰਨੇ 2-8.

ਅ) 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਧੰਡਨਮ', ਪੰਨੇ 102, 106.

ੲ) Dr. D. D. Sharma, Syllabic Structure of Hindi and Punjabi,

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 278.

pp. 7-9.

ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰਨਕਤ ਰੂਪ¹ ਜਿਵੇਂ 'ਬੋਠੀਆਂ', 'ਖਾਖਿਰਸ', 'ਲਾਕਾ ਪੁਛਣ' ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੋਠੀਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਲਿਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹਨ:

1. ਬੀਆਂ - ਸਭ ਮਹਿ ਜਾਨਿਆ ਖਾਤਮਾ ਤਦ ਸੁਖੁ ਬੀਆਂ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
- ਝਾਨੁ ਬੀਆਂ ਸਭ ਰੇਣ ਬਿਹਾਣੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)
2. ਬੀਵਸੀ - ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਾ ਬੀਵਸੀ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 611)
3. ਚਨਸੀ - ਆਰ ਨਾ ਚਨਸੀ ਕੋਈ ਉਪਾਉ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ

ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ।² ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ 'ਮਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

1. ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਦੇਖੋ:

- ੳ) ਡਾ. ਬਿੰਦੂ ਮਾਧਵ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਵਲੀ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 15-21.
- ਬ) ਡਾ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਬੇ, 'ਕਬੀਰ ਕਾਵਿਯ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨੇ 51-56.
- ੲ) ਡਾ. ਮਹੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, 'ਕਬੀਰ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 7-12.
- ਸ) ਰਿਚਰਡ ਪਿਸ਼ਨ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਾ ਵਿਕਾਸ', (ਐਨ. ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ), ਪੰਨੇ 7-12.

2. ਦੇਖੋ:

- a) Dr S.K. Chatterjee, The Origin and Development of Bengali Language, Vol. I, pp. 21-31.
- b) Dr . Jha, The Formation of Maithili Language, pp. 7-10.
- c) Bailey, T.O., A History of Urdu Literature, pp. 8-12.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਟਿੱਪਣੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਖਾਪਿ ਉਪਾਏ ਮਨਸਾ ਪੁਛ ਧਾਰੀ। ਖਿਯਾਨ ਖਨੁਨ ਕਰਿ ਖਨਕ ਸਵਾਰੀ॥
ਸਾਝੇ ਉਣਵੀਜਹ ਕੋਕੀ ਖਾਕ। ਮਨ ਮਹਿ ਸੋਧਿ ਦਿਸੁਟਿ ਕਰਿ ਪਾਕ।

ਨੋ ਕੋਕ ਖਾਤਿਸੁ ਹੈ ਕੀਨੀ...।

ਖਾਬ ਖਾਕ ਖਾਤਿਸੁ ਰੋਵਾਯਾ....।

ਸਿਖਾਹ ਸਪੇਦ ਖਬਰੁ ਸੁਰਖਾਈ। ਰਿਰਦ ਕਟੋਰੀ ਖਾਖਿ ਬਨਾਈ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਖਿਯਾਨ', 'ਖਨੁਨ', 'ਖਨਕ', 'ਖਾਤਿਸੁ', 'ਪਾਕ', 'ਖਾਕ', 'ਸਿਖਾਹ', 'ਸਪੇਦ' ਅਤੇ 'ਸੁਰਖ' ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਅਤੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਖੁਸ਼ਬੁਈ ਰਸ ਛਾਪਨੇ, ਸੁਰਾ ਡਲਾ ਬੁਧਿ ਦੀਨ।
ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਸੁੰਘ ਕੇ, ਸੁਮਿਰਤ ਸਿਰਜਨਹਾਰ॥²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੁ ਦੀ ਤਦਭਵ ਰੂਪ 'ਖੁਸ਼ਬੁਈ' ਅਤੇ 'ਖੁਸ਼ਬੋਈ' ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਸੁਮਾਰ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 273), ਮੁਸ਼ਤਾਕ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 276), ਦਰਗਾਹ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 280) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ:

1. ਮਾਠਿੰਦ - ਵੈਸੀ ਮਾਠਿੰਦ ਮਨ ਕੀ ਜਾਨੇ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 604)
2. ਖਮਦ ਰਫਰੁ - ਖਮ ਰਫਰ ਤਾਏ ਮਿਟਿ ਜਾਹੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 605)
3. ਤਹਕੀਕ - ਤਹਕੀਕ ਜਾਨਹੁ ਸਮਝਹੁ ਕਰਿ ਵੈਸੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 610)
4. ਸ਼ਾਦੀ ਕਮੀ - ਸ਼ਾਦੀ ਕਮੀ ਕੁੰ ਮਨ ਨਹੀ ਜਾਨੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 612)
5. ਇਲਾਜ - ਡਸਨੇ ਕਾ ਕਿਛੁ ਕਰਹੁ ਇਲਾਜ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)
6. ਹਾਸਨ ਹੁਕਮ - ਹਾਸਨ ਹੁਕਮ ਡਾ ਪਰਾਯਾ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)
7. ਤੁਰਕ - ਤੁਰਕ ਤਕਬਰ ਮਹਜੁ ਹਰਾਮ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
8. ਮਿਹਰ - ਮਿਹਰ ਤਵਜਹ ਜਪਿ ਨੈ ਨਾਮ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)

9. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੀਏ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 28

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.

9. ਸੁਭੀਖਤ - ਸੁਭੀਖਤ ਰੋਜ਼ਾ ਨਿਮਾਜ਼ ਕਮਾਵੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
10. ਹਕੀਕਤ - ਹਕੀਕਤ ਤਰੀਕਤਿ ਮੀਂਝ ਸਮਾਵੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
11. ਮਾਰਫਤ - ਮਾਰਫਤਿ ਬੁਕੀਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਗਾਈ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
12. ਮੁਸਨਮਾਨ - ਮੁਸਨਮਾਨੁ ਮਸਨਮੁ ਹੋਏ ਬਹੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
13. ਪੀਰ - ਪੀਰਹੋਏ ਪਹਿਚਾਣੈ ਰਾਹੁ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
14. ਦਰਵੇਸ਼ - ਦਰਵੇਸ਼ੁ ਸੋਈ ਜੋ ਦਰੁ ਖਾਣਾਈ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. 657)
15. ਫਕੀਰ - ਫਕੀਰੁ ਸੋਈ ਜਿਸੁ ਸਹਜਿ ਫਕੀਰੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 658)
16. ਜੁਹਦ - ਸਿਰ ਪਰ ਜਾਏ ਜੁਹਦੁ ਚਹੀਰੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 658)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਖ਼ਾਲਿਕ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਸੁਬਹਾਨੁ (ਪ੍ਰ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਰਹਿਮਾਨ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਪਾਰ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਸਬਰੁ ਕਨਾਤਾਂ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਸਮਥਾਨਾ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਅਸਮਾਨ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਮੁਜਰੇ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਪਰੀਖਾਂ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਉਖ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 815), ਮਸ਼ਾਇਕ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 815), ਚੋਨੀਏ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 815), ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸ਼ਤਰਾ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 817), ਫ਼ਕਰ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 713), ਸੁਨਤਾਠ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. 713) ਆਦਿ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਕ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ 'ਜੋਤਿਸ਼' ਜਾਂ 'ਰਮਨ' ਦੇ ਕ੍ਰੀੜਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਬਵਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਚੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖੜੀ ਬੋਲੀ

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਿੱਲੀ, ਖਾੜਕਾ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਠਾਨ ਨਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਯਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਯਾ।

ਯਾਏ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜੰਮੁ ਕਰਿ ਮੁਕਨ ਚੜਾਇਯਾ॥²

(ਯਾਸਾ ਮ. ੧)

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਕੀਯਾ', 'ਡਰਾਇਯਾ', 'ਚੜਾਇਯਾ' ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸ ਤੋਰ ਤੇ ਪਕਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਕਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: 'ਤੇਰਾ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 91), 'ਤੁਮ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 95), 'ਬੁਮਾਰਾ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 95), 'ਤੇਰੀ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 91) ਆਦਿ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਕਾ, ਕੀ, ਕੇ ਵੀ ਖਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਸਚੁ ਸੁਬਦੁ ਕੀ ਸਚੀ ਜਛਟ, ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਉਦਾਸੀ ਲਛਟੁ।³

ਕੁਰ ਕੇ ਸੁਬਦਿ ਰਚੇ ਤੇ ਭਾਈ।⁴

ਤਿਨ ਕੇ ਬਜਬਰ ਜੜੇ ਕਪਾਟ।⁵

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣ ਲਈ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਬੰਡਾਨ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਘਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵਾਂ ਹੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਬੋਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਿਹਣ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੁਧ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਸ਼ਿਰਿ ਕੰਠ ਮਿਸਰ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਕਾ ਬਿੰਨਾ, ਪੰਨੇ 1-9.

ੲ) R. L. Turner, Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages, (Kharī Boli).

2. 'ਕਾਦਿ ਕੁਬ' ਪੰਨਾ

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਘ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 220.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 224.

ਨਿਖਤਾ ਉੱਤੇ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤਕ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਚੋਲੀ ਦੇ ਖਨੇਕ ਸੁਬਦ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਖੜੇ ਖੜੀ ਚੋਲੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ

ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੰਧ ਖੜੇ ਭਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ।¹ ਪਿੱਛਤ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖਧਿਭਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੇ ਖਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਖਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਬਦ ਖੜੇ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਕਰਨ ਮੇਂ ਬਾਨੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ, ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਨ ਜਨਕ ਮੇਤੀ।
ਧੁਪੁ ਮਨਯਾਨਨੇ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ, ਸਕਨ ਬਨਰਾਇ ਫੁਨੰਤ ਜੋਤੀ॥³

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਸਕਨ', 'ਬਨਰਾਇ', 'ਕਰਨ ਮੇ', 'ਮਨਯਾਨਨੇ' ਖੜਿ ਸੁਬਦ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਦੀ ਰਈ। ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਏ 'ਖੜਿ ਕੁੰਥ' ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਕੁਰੂ ਨੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਖੜੇ ਖਾਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਨੇਕ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਖੜੇ ਚੌਠ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਖੜੇ ਦਸਵੇਂ ਕੁਰੂਆਂ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਖੜੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬੇਜ ਖੜੇ ਪੜ੍ਹੇਠ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਯਾ।

ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਕੁਜਰਾਤੀ ਖੜੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਬੰਗਾਲੀ ਦੀ ਇਕ ਕਾਵਿ ਸੁਨੀ 'ਬੁਝੁਬੁਨੀ' ਨਾਂ ਨਾਨ ਖੜੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਏਥੇ: 6) ਡਾ. ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, 'ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਬਦ ਤੇਸ਼' ਪੰਨੇ 7-9 (ਭੁਮਿਕਾ).

ਖ) Griens n, Linguistic Survey of India, Vol. III (Braj Bhasha).

ੲ) A. L. Turner, A Comparative Dictionary of Indo-Aryan

2. ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, 'ਸੰਰਚਨਾ' ਪੰਨਾ 7.

3. 'ਖੜਿ ਕੁੰਥ', ਪੰਨਾ 663.

ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਾ ਖੇ ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਲਣਾ ਮਿਲਣਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਖੇ ਉਸਦੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: 'ਜੇਤੇ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601), 'ਤੇਸੇ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601), 'ਤੁਝ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 603)। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਉਰਝਾਯਾ - ਜਬ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਯਾ ਤਬ ਹੀ ਉਰਝਾਯਾ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
2. ਭੁਯੇ - ਇਹ ਸਹਸਾ ਮਨ ਮਹਿ ਭੁਯੇ ਹੀ ਭਾਰੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
3. ਕਰਹੁ - ਦੁਰ ਕਰਹੁ ਇਸ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
4. ਚੀਨੀ - ਕੈਸੀ ਬਿਧਿ ਤੇ ਕਿਉ ਕਰਿ ਚੀਨੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 603)
5. ਦੁਰੇ - ਬਹੁ ਰੂਪੀ ਹੋਈ ਇਹੁ ਮਨ ਦੁਰੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 603)
6. ਖਾਖਾਵੇ - ਰਿਖਾਨ ਸਪੁਰਨ ਜੇ ਖਾਖਾਵੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨੇ 604, 611, 657)

ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਖਾਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨਈਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਈ ਹੈ ਸਗੋਂ ਝੁਜ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਖਾਕਰਣਿਕ ਵਾਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਖਾਪਣੇ ਸੁਰ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਨੇਮਣੀ ਧੋਰ ਤੱਤ ਹੈ - ਉਦਾਰਤਾ। ਡਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਠਾਠ ਰਿਸੇ ਵੀ ਡਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਖੇ ਉਸਦਾ ਬੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਕਾਰਨ ਖਨੇਕ ਡਾਸ਼ਾਈ ਸੋਮਿਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਬਦ ਕ੍ਰਿਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਖੇ ਖਨੇਕ ਡਾਸ਼ਾਈ ਸੋਮਿਖਾਂ ਤੋਂ ਵੁਕਵੀਂ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਨੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਡਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਡਾਸ਼ਾ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਖੋਬ ਇਕ ਖਦੁੰਤੀ ਮਿਸਾਠ ਯੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1. ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਦੇਖੋ:

Dr S. Sen, Beihai Literature.

ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਖਪੜੀਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਖਾਪਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਖਪੜੀਸ ਦੇ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਖਾਫ਼ਾਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰ ਧਨੁਸ਼ ਵਾਂਗ ਬਹੁ-ਰੰਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਮਤਕਾਰ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪਾਠਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਨੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪਾਠਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੇਖਰ ਦੀ ਖਸਮਰਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖਾਪਣੇ ਮੂਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੇਵਨ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਰਨਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਬਨੇਕ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹਯਾਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਰਕੀਆਂ/ਹਨ ਉਥੇ ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਮਹਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਜਰਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੁੰਝਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਮ ਨੇਕਾਂ ਤਕ ਸਰਨਤਾ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਭਾਸ਼ਾ ਨਈਂ ਉਸਦੀ ਸਰਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਉਦਾਰ ਨੀਤੀ ਇਕ ਨੇਕੀਂਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਖਾਰਣਿਕ ਸ਼ੁਕੰਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਇਏ ਜਿਹੀ ਨੇਕਪ੍ਰਿਯ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਖਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਰ ਖਾਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਖਧਿਯਤਮ ਵੱਠ ਲਾਉਣਾ ਸੀ।

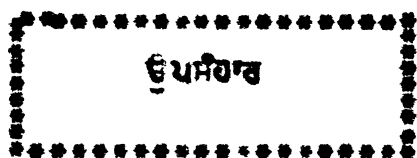
ਜੇਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਰਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮਤਿਵ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਿਤਵ ਦੇ ਅਨੇਕ-ਦੁਆਨੇ ਇਕ ਠਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈ ਉਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਣਾਇਆ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਠ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਧਿਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉਲੰਖਿਯੋਕ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਪਨਥਯੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਸੰਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਇਕ ਵਿਵਾਦ-ਕੁਸਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਭੁਲੇਖੇ ਵੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਠਜਿੰਠਣ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਾਵੋਂਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਵਿਵਾਦ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਖ ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਨਾਂ, ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ-ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ/ਉਤਾਰਾਕਾਰਾਂ (*Scribe*) ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਖਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਿਕੂ ਵ ਨਾਨ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਖੰਗੀਵੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੰਪੂਰਣਿ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ।

- 2) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਖਾਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਠੇਖਰ 'ਬਾਣੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

- ੳ) ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ,
- ਅ) ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ,
- ੲ) ਖਰੀਮ ਬਾਣੀ,
- ੳ) ਅਚਰਜ ਬਾਣੀ।

‘ਬਾਣੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਖਯੋਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੱਸਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੇਰਨ ਪੁਰਾਣ, ਬਿਓਕਮ ਬਾਣੀ, ਜੁਠਾਵਲੀ, ਰਿਯਾਨ ਸਬੋਦੈ ਆਦਿ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਾਇਕ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤੰਕੁਮੰਕੂ, ਭੁਤ-ਖੰਡ, ਰਸਾਇਣੀ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਆਧੁਰਵੈਦ ਦੇ ਖਯੋਕ ਨੁਸਖਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਖੰਭ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਖੰਭ ਗਮੇਸ਼ਾ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਭਾਰਤੀ ਆਧਿਕਾਰਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਧਿਕਾਰਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਧਿਕਾਰਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- 1) ਰਾਜ ਧੋਰ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
- 11) ਹਠ ਧੋਰ
- 111) ਡਕਤੀ

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਆਧਿਕਾਰਤਮਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਰਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਰਾਜ ਧੋਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਨਾਕੀ-ਚਕਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾਂ, ਆਸਣਾਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਕਤੀ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਜੇਰ ਡਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਡਕਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੈਕ ਵਿਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧਿਕਾਰਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਆਧਾਰ ਵੇਰਾਰ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

- 4) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸੁੱਧ-ਕਾਵਿ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਤੇਸ਼ਟਿ ,
- 11) ਚੰਦੀਰਾ ,
- 111) ਬਾਵਨ ਖੰਭਰੀ ,

- 1v) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ,
- ੭) ਸਹੈਸਰਠਾਮਾ,
- v1) ਵਾਰ,
- v11) ਮਾਦਾ,
- v111) ਰਵਿਯਾ ਖੇ
- 1x) ਖਰਤੀ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪੌਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਯਤਨ ਬਹੁਤਾ ਸਰਲ ਠਹਿਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

5) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ 'ਕਾਵਿ' ਨਾਲ ਹੀ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ 'ਕਲਾ' ਨਾਲ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਖੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤੌਰ-ਫੰਦੇ, ਸੰਗੀਤ ਖੜੇਕਾਰ, ਰਸ ਖਾਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਝਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰਾਂ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਰੂਝਾ ਪਰਿਚਯ ਠਹਿਰੀ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਫੰਦੇ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਫੰਦੇ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤਰੁਟੀਖਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੇਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪੜ ਹੀ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਾਰਮਿਕ। ਰਸ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਖੜੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਠਹਿਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਧ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕਈ ਹੈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਧ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

6) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਯੋਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੋਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਖਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖੜੀ ਬੋਠੀ, ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਖੜੇ ਮਰਾਠੀ ਖਾਦਿ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦਿਖਾਈ ਟਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੋਜਾਬ ਦੀਖਾ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੂਝਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਠਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਠਹਿਰੀ ਦਾ। ਸੁਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਸਕਿਤ, ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਖਪੜੀਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਬਦ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰਬੀ, ਵਾਰਸੀ ਦੇ ਤਰਸਮ ਖੜੇ ਰਦਕ ਸੁਬਦ ਵੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਵਿਖਾਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤੀ ਸੁੱਧ ਠਹਿਰੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵੇਠੇ ਵਿਖਾਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਠਹਿਰੀ ਸੀ।

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਖੜੇ ‘ਖਾਦਿ ਕ੍ਰਿਬ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਲੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਇਕ ਇੰਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੀਨਾਰਾਗੀ ਤਾਂ ਠਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੁਣ (ਅਰਥਾਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਧੁੰਬੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੜੇ ਇਕੋ ਇਕ ਕਸਵੱਟੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਰ ਭਾਵ ਖੜੇ ਵਿਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋਣ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਡਰੁਟੀਆਂ ਖਾਨੋਚਰ ਨੂੰ ਖੜੇ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨੀਆਂ ਧੜਗੀਆਂ ਖੜੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬੇਸੁਖਾਵਾ ਖੁਟ ਡਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਕਨਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖੁਟ ਡਈ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਕਠਿਯਣ ਠਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਖੜੇ ਅਧਿਕਾਰਮਕਤਾ ਦਾ ਮੇਠ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਯਾ ਹੈ ਖੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਖੜੇ ਉਪਯੋਗੀ ਗਿਯਾਠ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਖੜੇ ਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਿਯਾ ਗਿਯਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਤਕ

—————

ਕਵਿਤਾ 1 : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ

<u>ਕ੍ਰਮ ਨੰ.</u>	<u>ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ</u>	<u>ਪ੍ਰਸ਼ਪਿਕਾ</u>	<u>ਪੰਨੇ</u>
1.	ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਨਮਠਿ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿ ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸ਼ਮੇ ਕਵਿਤਾ ॥ 1 ॥	1-7
2.	ਕਵਿਤਾ ਪਰਮਤੱਤ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਮਲ ਤੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਤੱਤ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਦੂਸਰਾ ਕਵਿਤਾ ਸੰਪੂਰਣਮ ॥ 2 ॥	7-16
3.	ਪ੍ਰਾਣਪੀਠ ਕੀ ਮਿਹਨਤ - ਕਨਥੁਤ ਕੀ ਮਿਹਨਤ - ਪ੍ਰਾਣਪੀਠ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਸੁੰਨ ਤੇ ਹੋਈ - ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਠਮਾ, ਚੰਦ੍ਰ ਜੁਠਤੀ ਕਾ ਤੇਦ - ਓਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿ ਪ੍ਰਾਣਪੀਠ ਕਨਥੁਤ ਮਿਹਨਤ, ਚਾਰ ਜੁਠਤੀ ਤੇਦ ਕਵਿ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਤੀਸਰੇ ਕਵਿਤਾ ॥ 3 ॥	16-27
4.	ਧਿਆਇ ਹਾਟ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿ ਬਠਾਹਠ ਹਾਟ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਚਤੁਰਥੇ ਕਵਿਤਾ ॥ 4 ॥	28-45

ਨਕੀ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪ੍ਰਸ਼ੰਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
5.	ਅਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਧਿਅੰ - ਠੋ ਨਾਮੀ, ਦਸ ਦਵਾਰ, ਚਾਰ ਜੁਗਤੀ, ਚਾਰ ਸਮਾਧੀ, ਚਾਰ ਝਾਰੀਆਂ ਕਾ - ਫੁਰਜੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਦੀ - ਸਰੀਰ ਕਾ ਈਯ ਪੰਜਵਾਂ ਧਿਅੰ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਨਾਮੀ ਯਾਦਿ ਕਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁਯਾ ॥ 5 ॥	45-77
6.	ਅਠ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਛੇਵਾਂ ਧਿਅੰ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਦਾ ਬੇਨਣਾ ਇਤਯਾਦਿ ਅਰਮ ਬਾਣੀ ਬੇਨ ਉਠਿਯਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਛੇਵੇਂ ਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 6 ॥	78-100
7.	ਜਾਂ ਛੇਵਾਂ ਧਿਅੰ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਰਾਜੇ ਸਿਠਾਠ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਕੇਰਖ ਨਾਥ ਜੀ ਤਬਾ ਭਰਬਰੀ ਨਾਥ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ ਨਾਠ ਯਾਦਿ ਪਹੁੰਚਯਾ, ਯਾਦੇਸ਼ ਯਾਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਬਾਥੇ ਡੀ ਯਾਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਕੇ ਯਾਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ... ਰਾਜੇ ਵਠ ਤੇ ਨਾਥ ਜੀ ਵਠ ਦੇਖ ਕਰ ਸਤਵਾਂ ਧਿਅੰ ਅੰਮਿ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦੋ ਬੇਨਿਯਾ। ਏਸੁਟ ਸਿਧਾਂ ਨਾਨ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਮਾਰਗ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਪੁਰਾਸ਼ ਸਿਧ ਏਸੁਟਿ ਵਰਣਨ ਸਪਤਮੋ ਧਿਅੰ ਸਮਾਪਤ ॥ 7 ॥	100-175
8.	ਜਾਂ ਏਹੁ ਸਤਮਾਂ (ਸਪਤਮ) ਧਿਅੰ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਸਾਥੇ ਸੁਣਾਯਾ - ਤਾਂ ਕੇਰਖ ਨਾਥ ਜੀ ਤੇ ਭਰਬਰੀ ਨਾਥ ਬਹੁਤ ਬਿਸਮੇ ਕ੍ਰਿਤਯ ਕ੍ਰਿਤਯ ਹੋਏ... ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕਰਿ ਸੁਸੰਬਿਦ ਰੰਗਮਾਲਾ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਯਾਦਿ ਧਿਅੰ ਅਰਮ ਬਾਣੀ ਬੇਨ ਉਠਿਯਾ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਰੰਗਮਾਲਾ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਨਾਮ ਅਸੁਟਮੋ ਅਧਿਆਇ ॥ 8 ॥	176-188
9.	ਜਾਂ ਯਾਠਵਾਂ ਧਿਅੰ ਬਾਥੇ ਸੁਣਾਇਯਾ, ਤਾਂ ਗੁਪਤ ਸਿਧ ਯਾਗਸ ਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਯਾਦਿ ਨਿਕੰਠਿਯਾ; ਯਾਦੇਸ਼ ਯਾਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੇਨ ਭਏ... ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਥੇ ਜੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਯਾਗਸ ਪ੍ਰਬੋਧ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਓਗਾਰ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਨਵਮੋ ਅਧਿਆਇ ॥ 9 ॥	189-207

ਕ੍ਰਮ ਨੰ.	ਖੰਡਿਕਾਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
	ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਕਰ "ਭਾਤਮ ਪ੍ਰਬੋਧ ਬਾਣੀ" ਸੁਸੰਬਿਦ ਉਕਾਰ ਬੈਠ ਉਠਿਯਾ॥ ਧਿਯਾਉ ਨੋਵਾ॥		
10.	ਜਾਂ ਨਾਵਾਂ ਧਿਯਾਇ ਬਕਾ ਓਕਾਰ, ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਯਾ; ਤਾਂ ਤੁਪਤ ਸਿਧ ਗੱਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ... ਧਿਯਾਉ ਦਸਵਾਂ ਸੁਸੰਬਿਦ ਖਰਮ ਬਾਣੀ (ਵਾਹ ਵਾਹ ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ) ਨਿਰਬਾਣ ਕਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸਵਸਬੇਦ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ ਦਸਮੇ ਧਿਯਾਉ॥ 10॥	208-215
11.	ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਦਸਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਾ ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾ ਸੁਣਾਯਾ, ਤਾਂ ਸਿਧਾਂ ਖਧਿਯਾ ਹੋ ਕੁਰੂ ਜੀ! ਤੇਰੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਠਿਹਾਰ ਜਾਈਏ ਜੀ... ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਪੁੰਡਿਕਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੁਹਜ ਬਾਣੀ ਖਰਮ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ ਧਿਯਾਉ ਰਿਖਾਰਵਾਂ, ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਜੀ ਕਾ ਉਦਾਸ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵੇਰਾਡ ਜੁਕਤ ਜਤਨ ਰਿਸਮਯ ਬਾਣੀ ਬੈਠ ਉਠਿਯਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਉਦਾਸ ਜੋਗ ਵੇਰਾਡ ਕਰਮ ਜੁਕਤੀਜਤਨ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਯਾਰਵਾਂ ਧਿਯਾਇ॥ 11॥	217-236
12.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜਦ ਇਹ ਧਿਯਾਉ ਯਾਰਵਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਜੋ ਹੈ, ਚੇਤਾ ਰਾਜਾ ਸਿਧਨਾਡ, ਸੋ ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਮਠ ਪਵਨਾ ਇਸਖਿਤ ਭਏ... ਤਾਂ ਫੇਰ ਰਿਖਾਰਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਸੁਣ ਕਰ ਰਾਜਮੰਦਰ ਮੇਂ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਰ ਬੈਠੇ ਹੁਏ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੇ ਸਨਮੁਖ ਸ੍ਰੀ ਚੇਰਖਨਾਡ ਜੀ ਬੈਠੇ॥ ਖੰਡਿਕਾਇ ਯਾਰਵਾਂ॥ 12॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸੰਗਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਦੂਦਸਮੇ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 12॥	237-243
	* ਖਰਮ ਨਿਰਮ ਸੁਸੰਬਿਦ ਖਰਮ ਬਾਣੀ ਬੈਠੇ। ਯੋਗ ਵੇਰਾਡ ਸੰਗਲੀ ਕੀ ਜੁ ਤ ਬਾਣੀ ਉਪਮਾ ਸਚਦਾਨੰਦ ਕੀ।		

ਨੁਕਤਾ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸਤਿਕਾ	ਪੰਨੇ
13.	ਕੋਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਠੰਦ ਜੀ ਠਾਨ ਹੋਈ॥ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਮਾਲਾ ਮਰਨਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਮਾਰਰ ਬ੍ਰਿਹਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਮਾਲਾ ਵਰਨਣੰ ਨਾਮ ਤਰਸੋ ਧਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣੰ॥13॥	243-254
14.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਏਜਦ ਤੇਹਰਵਾ ਧਿਖਉ ਸੁਨਾਸਾ ਤਾ.. ਧਿਖਉ ਹੋਵਾ ਸੁੰਨ - ਤੇ - ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ - ਵਿਸਮਾਦ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਣ ਕੀਤੀਬਸ, ਸੁਸੰਬਿਦ ਬੇਠਨਾ ਸ੍ਰੀ ਬਾਏ ਜੀ ਕਾ । ਉਨਮੁਨ ਸੁੰਨ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ ਬੰਧਿਜ ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਉਨਮੁਨ ਸੁੰਨ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਬੰਧਿਜ ਨਾਮ ਰੋਧਸੋ ਧਿਖਉ॥14॥	256-272
15.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਏ ਜਦ ਰੋਧਵਾ ਧਿਖਉ ਸੁਣਾਇਯਾ ਤਾ ਰਾਜਾ ਖਣੇ ਠਾਠ ਜੀ ਜਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ, ਜੋ ਕਹਿਣੇ ਵਿਚ ਠਹੀ ਖਾਵਦਾ ... ਜਾ ਰਾਜੇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਪੰਦਰਵਾ ਧਿਖਉ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਜੀ ਕਾ ਸੁਣਾਵਣੇ ਠਠੇ। ਸੁਸੰਬਿਦ ਖਰਮਬਾਣੀ ਪਰਮ ਜੋਤ ਕਾ ਧਿਖਉ ਚਰਿਯਾ। ੴ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਪੰਦਰਸਮੋ ਧਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 15॥	272-284
16.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਏ ਜੀ ਜਾ ਪੰਦਰਵਾ ਧਿਖਉ ਸੁਣਾਇਯਾ ਤਾ ਰਾਜੇ ਸੁਵਠਾਠ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ... ਜਾ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਿਯਾ ਤਾ ਸਦਾ ਦਿਖਾਠ ਪੁਰਸੁ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਵਰ ਜੀ ਪਰਮਤਤਵ ਕਾ ਧਿਖਾਠ ਬੇਠੇ - ਕਾਨ ਬਠ ਨਿਰਜੋਰ ਡਰਤੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਪਰਮ ਤਤਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਧਯਾਠ ਵਰਨਣੰ ਨਾਮ ਵੇੜਸਮੋ ਧਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥16॥	284-297
17.	... ਜਾ ਰਾਜੇ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾ ਸ੍ਰੀ ਡਰਵਾਠ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਡਰਤਬਤਸਠ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਜੀ ਜੀ ਸਤਾਹਰਵਾ ਧਿਖਉ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਜੀ ਕਾ ਬੇਠਤੇ ਠਠੇ। ਕਰਾਵਤੀ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ:	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਧਿਖਉ ਸਰਾਰਵਾ ਸੰਪੂਰਣ॥17॥	297-314

ਠੀਕੀ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪ੍ਰਮਾਣ	ਪੰਨੇ
	ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।		
18.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇ ਕਰ ਅਠਾਰਵਾਂ ਧਿਆਉਂ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਕੀਰਤੀ ਜੀ ਕਾ ਰੁਚਿ ਜ ਬਾਣੀ ਨਿਰਜੋਗ ਭਰਤ ਸੋਚਿ ਖੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਰ ਨਿਧਾਨ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਰਨਨ ਕਰਤੇ ਭਈ - ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਧਿਆਉ ਅਠਾਰਵਾਂ ਪ੍ਰਣ ਸੰਕੀਰਤੀ ਕਾ ਗੁਰ ਸੰਬੰਧ ਸੰਪੂਰਣ॥ 18॥	315-323
19.	... ਜਾਂ ਨਾਥ ਜੀ ਫੇਰ ਅਖਿਯਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਕੀਰਤੀ ਜੀ ਕਾ ਉਨੀਸਵਾਂ ਧਿਆਉ ਯਾਰੰਡ ਕੀਤਾ - ਸੁਸੰਬਿਦ ਰਤਨਮਾਲਾ ਛੋਟੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਕੀਰਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਏ ਰਤਨਮਾਲਾ ਨਿਧੀ (ਰਤਨਮਾਲਾ) ਉਨੀਸਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 19॥	323-329
20.	...ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਯੋਗ ਸਮੁੰਦਰ ਰਤਨਮਾਲਾ ਯੋਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਯਤਨ ਰਿਖਾਨ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਬਿਬੇਕ- ਸਾਰ ਧਿਆਉ ਬੀਸਵਾਂ ਬੜੀ ਰਤਨਮਾਲਾ ਸੁਸੰਬਿਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਕੀਰਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਏ ਬੁਦ ਰਤਨਮਾਲਾ ਯੋਗ ਸਮੁੰਦਰ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਬੀਸਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 20॥	329-337
	।।। ਜੋਗ ਰਤਨਮਾਲਾ॥		
	(ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਯਤਨ - ਅਰਠਿ ਪ੍ਰਚੰਡ- ਬਾਬੇ ਕਾ ਰਿਖਾਨ)		
21.	.. ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਇਉਂ ਅਖਿਯਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬੰਦਰ ਕੀ ਜਾਣ ਕਰ ਇਕੀਵਾਂ ਧਿਆਉ ਖੇਨੇ - ਜੀਵ ਕੀ ਨਸੀਹਤ ਕੇ ਨਾਇਕ ਨਿਜੋਗ ਭਗਤਿ ਸੁਸੰਬਿਦ॥	ਅਧਿਆਇ ਸੰਪੂਰਣ॥ 21॥	337-343
22.	ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕੀਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੁਣਾਯਾ ਤਾਂ ਭਰਬਰੀ ਬਹੁਤ ਹਰਸਮਾਨ ਹੋਯਾ... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਦਭੁਤ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕਰਨੇ ਲਗੇ - ਸੁਸੰਬਿਦੇ - ਅਧਿਆਇ ਬਾਈਵਾਂ - ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ ਪ੍ਰਸਾਸ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਕੀਰਤੀ ਬਾਈਸਵਾਂ ਅਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 22॥	343-348

ਨੰਬਰ	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
23.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਜਾਂ ਬਾਈਸਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਸੁਣਾਯਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਖਾਖਿਖਾ ਰੁਹੂ ਜੀ ਖਾਮ ਪੁਬੇਧ ਸੁਣਾਵੇ। ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਖਾਮ ਪੁਬੇਧ ਸੁਣਾਵਨ ਠੀ॥ ਖਾਮ ਪੁਬੇਧ ਠਿਰੰਤਰ ਕਥਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਖਾਮ ਪੁਬੇਧ ਵਰਨਨ ਠਾਮ ਤੇਈਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸਪੁਰਣ॥ 23॥	348-360
24.	ਅਰਰਜ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕਾ ਸੁਸ਼ਿਏ - ਸਹੀਸਰਠਾਮ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸਹਿਸਰ ਠਾਮ ਵਰਨਨ ਤੇਈਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸਪੁਰਣ॥ 24॥	361-367
25.	ਬਿਹੰਗਮ ਬਰਨ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸਿਰਡ ਪੁਕਾਵ ਬਰਨਨ ਠਾਮ ਪਚੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ। ਸਪੁਰਣ॥	367-371
26.	... ਤਾਂ ਦਿਖਾਨ ਹੋ ਕੇ ਠਿਹੰਸਸਣੀ ਨਾਮ ਛਬੀਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਚੋਠੇ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਯੋਰ ਕਣਾ ਰਾਗਮਾਠੀ ਕਉੜੀ ਠਿਹੰਸਸਣੀ ਮਰਠਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਠਿਹੰਸਸਯਪਦ ਵਰਨਨ ਠਾਮ ਛਬੀਸਵੇ ਧਿਯਾਉ ਸਪੁਰਣ॥ 26॥	371-373
27.	... ਜਾਂ ਇਉਂ ਬੇਠਤੀ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਕਰਠਾਵਨੀ ਯੋਰ ਮਾਰਡ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ ਵਿਚਾਰ ਖਾਖਣ ਠੀ - ਮਹਲਾ ੧ - ਕਰਠਾਵਨੀ - ਸਠੇਕ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਵਿਧਾਨ ਵਰਨਨ ਠਾਮ ਸਤਾਈਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸਪੁਰਣ॥ 27॥	373-377
28.	... ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਇਸ ਪੁਕਾਰ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦਸ ਖਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਸ਼ਿਏ ਵਰਨਨ ਕਰਣ ਠੀ - ਧਿਯਾਉ ਖਾਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਦਸ ਖਵਤਾਰ ਵਰਨਨ ਠਾਮ ਠਾਈਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸਪੁਰਣ॥ 28॥	378-391
29.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਖਰੋਚਰ ਵਸਤੂ, ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ, ਜੋਗ ਰਿਖਾਠ ਕਾ ਵਰਤਰ ਖਾਖਏ ਕਏ ਤੇ ਸੀਰਾਂ, ਕਉ, ਸਉ ਤਿੰਨੋ ਜੋ ਪਰਮ ਸਿੰ ਥੇ ਸੋ ਠਿਖਏ ਕਏ ਸੋ ਧਿ ਯਉ ਕ੍ਰਿਰਿਖਾ ਸਾਰ ਜੋਗ ਕਾ ਠਿਖਿਖਾ - ਰਾਰ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧ - ਕ੍ਰਿਰਿਖਾ ਸਾਰ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਰਿਖਾਠ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਹੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਕ੍ਰਿਰਿਖਾ ਸਾਰ ਜੋਗ ਪੁਕਾਸ ਵਰਨਨ ਠਾਮ ਉਟਤੀਸਵੇ ਧਿਯਾਉ ਸਪੁਰਣ॥ 29॥	391-397

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ.	ਬਹਿਰਾਣਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
30.	... ਜਦ ਡਰਬਰੀ ਇਉਂ ਬਾਖਿਯਾ ਤਾਂ ਤਿਸ ਕੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੁ ਬਾਬੇ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਜੋਰ ਨਿਯ ਬਿਰਹ ਕੇ ਖਰ ਬੋਠਿਯਾ -	ਇਤਿ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਯੋਗਨਿਯ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੋਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥30॥	397-403
31.	... ਜਾਂ ਸੁੰ ਠਾਥ ਜੀ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸੁੰ ਸਤਕੁਰੁ ਪੰਚਤਤ ਪਰੀਸ ਪੁੰਕਰਤ ਕਾ ਵਰਨਨ ਕਰਨੇ ਠਰੇ।	ਇਤਿ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਪੰਚ ਤਤਵ ਪੁੰਕਰਤ ਸਿਯ ਖਸੁਟਾਂਠ ਠਾਥਾਨ ਕਰਮ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਇਤਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥31॥	403-417
32.	... ਤਾਂ ਸੁੰ ਸਤਿਕੁਰੁ ਖਾਤਮ ਪੁੰਥੇਯ ਕਾ ਧਿਯਾਉ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਠਰੇ - ਸਤ ਉਪਦੇਸੁ - ਖਰਾਧ ਕਥਾ - ਖਰਮਮਹਨ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜੋਰ ਜਤਨ ਕਾ ਮੁਠ ਸਰ ਖਸਥਾਨ ਕਾ ਡੇਦ ਸੁਸੰਬਿਦ -	ਇਤਿ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਖਾਤਮ ਪੁੰਥੇਯ ਜੋਰ ਕ੍ਰਿਯਾ ਮਨ ਬੁਧ ਕ੍ਰਿਤ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥32॥	417-421
33.	... ਜਾਂ ਇਤਨੇ ਪੁੰਸਿਠ ਮੰਰਿਠ ਠਾਥ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸੁੰ ਸਤਿਕੁਰੁ ਜੀ ਤਿਸ ਕਾ ਉੱਤਰ ਖਾਖਣ ਠਰੇ ਖਨਠੁ ਪੁਰਾਸ -	ਇਤਿ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਖਨਠੇ ਪੁਰਾਸ ਚਤੁਰਾਸਨ - ਬਿੰਦੁਸਬੰਠ ਚਤੁਰ ਸਮਾਧ ਚਕਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੋਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥33॥	421-426
34.	... ਜਾਂ ਠਾਥ ਜੀ ਕੀਸੇ ਕਹਿਯਾ, ਤਾਂ ਸੁੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੇ ਮਹਨ ਖਸੁਟਾਂਠ ਯੋਰ ਸਬਰਾਠ ਵਰਨਨ ਕਰਨ ਠਰੇ - ਖਸੁਟਾਂਠ ਜੋਰ ਖਾਸਾ ਮਹਨਾ ੧	ਇਤਿ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਖਸੁਟਾਂਠ ਯੋਰ ਸਬਰਾਠ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੋਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥34॥	426-437
35.	ਦੱਖਣੀ ਉੱਖਾਰਾ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਾ ਪ੍ਰਵਾਹ -	ਇਤਿ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਬਾਵਨ ਵਰਨ ਉੱਕਾਰਾਦਿ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਧਿਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥35॥	439-448
36.	ਰਾਗ ਰਉਂਕੀ ਪੁਰਬੀ ਬਾਵਨ ਖਖਰੀ ਮਹਨਾ ੧	ਇਤਿ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁ ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਬਾਵਨ ਬਰਨ ਡੇਦ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਖਤੀਸਮੋ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥36॥	448-461

ਨੁਕਤਾ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ	ਪੰਨੇ
37.	... ਜਦ ਪੰਡਤ ਇਉਂ ਖਾਖਿਯਾ ਤਸਤਿਰੁਰੁ ਬੰਤਰਜਾਮੀ ਬੰਤਰ ਕੀ ਸਮਝ ਕਰ ਸੁਸੰਦਿ ਸੰਤ ਉਪਮਾ ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਵਰਤਨ ਵਰਨਨ ਕਰਨ ਨਕੇ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੰਤ ਜਨ ਮਹਿਮਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਸੰਤੋਸ਼ੀਐ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 37॥	461-464
38.	... ਜਦ ਠਾਥ ਜੀ ਇਉਂ ਖਾਖਿਯਾ, ਤਾ ਸਤਿਰੁਰੁਪ ਘਟਾਧ ਪੁਰਸੁ ਬਿਠੰਗਮ ਬਾਣੀ ਬੋਠਿਯਾ। ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾ ਧਿਖਉ ਸੁਸੰਦਿ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰ ਪੁਰਾਸ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਨਤੋਸ਼ੀਐ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥38॥	464-471
39.	... ਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਰੁਰੁ ਪਰਮ ਜੋਗੀਸਵਰ ਜੀ ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੁਣਾਵਨ ਨਕੇ। ਸੁਸੰਦਿ ਧੋਰ ਮਾਥਰ॥ ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ - ਧੋਰ ਚਾਰੰਡ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ ਕ੍ਰਿਥੇ ਪੁਰੋਧਨ ਨਾਮ ਉਨਤਾਠੀਸਵੈ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥39॥	471-478
40.	... ਸ੍ਰੀ ਭਾਥਾ ਜੀ ਮਿਹਰ ਏ ਖਰਿ ਦਸਾਨ ਪੁਰਖ ਸੁਸੰਦਿ ਬਾਣੀ ਬੋਠਿਯਾ - ਧੋਰ ਰਤਨਾਵਨੀ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰਰਤਨਾਵਨੀ ਭਰਤਿਪਰਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਚਾਠੀਸਵੈ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥40॥	478-483
41.	... ਜਦ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾ ਸਤਿਰੁਰੁ ਪੁਰਵ ਪੁਰਸੁ ਚਾਤਮਯੋਰ ਕਾ ਹਿਖਉ ਸੁਣਾਵਨ ਨਕੇ। ਏਰ ਸਰੁਪ ਕਾ ਹਿਖਉ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸਾਰੇ ਚਾਤਮਯੋਰ ਘਵਸਥਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 41ਸੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥41॥	483-495
42.	... ਸ੍ਰੀ ਭਾਥਾ ਜੀ ਇਉਂ ਖਾਖ ਕੇ ਚਤਮ ਪੰਥ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਦਿ ਖਾਖਣ ਨਕਾ - ਹਿਖਉ ਚਾਤਮ ਪੁਰਾਸ (ਪ੍ਰਿਮ ਪ੍ਰੀਤਕਾ)	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਚਾਤਮ ਪੁਰਾਸ ਕ੍ਰਿਥੇ ਚਾਤਮਵਾਨ ਪੁਰੋਧ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਤਾਠੀਸੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥42॥	601-612
43.	... ਜਾ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਭਠਵਾਨ ਜੀ ਰੁਹਜ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵਨ ਨਕੇ। ਵੀਸ ਪੁਰਾਸ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੁਸੰਦਿ ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਕਾ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕ੍ਰਿਥੇ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤਿਰਤਾਠੀਸੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥43॥	613-621

<u>ਨਕ਼ੀ ਨੰ.</u>	<u>ਬਧਿਕਾਇ ਦਾ ਸਿਰਨੇਖ</u>	<u>ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ</u>	<u>ਪੰਨੇ</u>
44.	ਰਾਰ ਰਾਮਕਨੀ - ਬੜੀ ਰਫ਼ਾ ਨਿਖੀ ਮਠਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਬੀਰ ਵਿਦਿਕਾ ਸਰਵ ਰਫ਼ਾ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਚੋਤਾਨੀਸਵੇਂ ਧਿਕਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥44॥	622-625
45.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਖਰਿ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬੋਠਿਕਾ:- ਰਾਰ ਰਾਮਕਨੀ ਸਿਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਮਠਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਮਵੰਦਰ ਸਿਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਧੋਤਾਨੀਸਮੇਂ ਧਿਕਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥45॥	625-628
46.	... ਜਾਂ ਠਾਥ ਜੀ ਬਰਨ ਸਿਫ਼ਤ ਕੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੀ ਚੁਠੇ ਥਰ ਜੋਰ ਕ੍ਰਿਦ ਕ੍ਰਿਥ ਸੁਨਾਵਨ ਠੀਕੇ - ਰਾਰ ਰਾਮਕਨੀ - ਧਿਕਾਉ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਨੀ ਕਾ ਮਠਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰਬੁਦ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਫਿਕਾਠੀਸਵੇਂ ਧਿਕਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥46॥	628,630
47.	ਧਿਕਾਉ ਕਰਮਯੋਰ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਕਰਮਯੋਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਸੋਤਾਨੀਸਮੇਂ ਧਿਕਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥47॥	630-633
48.	... ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸਮਰਥ ਰੁਰ ਮਨਪ੍ਰਬੋਧ ਕ੍ਰਿਥ ਸੁਨਾਵਨ ਠੀਕੇ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਮਨਪ੍ਰਬੋਧ ਕ੍ਰਿਥ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਠਤਾਨੀਸਵੇਂ ਧਿਕਾਉ॥48॥	633-638
49.	ਨਿਰਝਾਣ ਕੋਰ-ਸਿਧ ਰੋਸ਼ਟ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਨਿਰਝਾਣ ਸਿਧ ਰੋਸ਼ਟ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਉਟਜਸਵੇਂ ਧਿਕਾਉ॥49॥	638-643
50.	ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਜੋਰ ਸਿਧਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੋਰ ਨਿਰਾਠੰਬ ਕ੍ਰਿਥ ਬਰਨਨ ਕਰਨ ਠੀਕੇ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਨੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਯੋਰ ਨਿਰਾਠੰਬ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਪਰਾਸਮੇਂ ਧਿਕਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥50॥	643-646

ਨਕੀ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪ੍ਰਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
51.	ਬੰਧ ਮੁਕਤ ਕ੍ਰਿਥ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥੇ ਬੰਧਮੁਕਤਿ ਸਚੀਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਇਕਾਵਨੋ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 51 ॥	647-650
52.	1) .. ਜਾਂ ਮਛੰਦਰਨਾਥ ਖਾਖਿਖਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਸਹਿਤ ਰਿਖਾਠ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਡਰਤਮਾਲਾ ਕੇ ਸੁਨਾਵਣ ਠਕੇ। ਰਾਛ ਰਾਮਕਠੀ ਮਹਠਾ ੧॥ ਵਰਨਮਾਲਾ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਮਾਲਾ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਬਾਵਠ ਧਿਖਾਉ ਪ੍ਰਥਮਾਸ ਸੰਪੂਰਣ॥	650-659
	11) ਧਿਖਾਉ ਰਿਖਾਠਮਾਲਾ ਕਾ ਚਰਿਖਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਰਿਖਾਠਮਾਲਾ ਬਾਵਠ ਧਿਖਾਉ ਕ੍ਰਿਤਿਥ ਚੀਸ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 52 ॥	659-660
	111) ਧਿਖਾਉ ਡਰਤਮਾਲਾ ਕਾ - ਬਾਬਾ ਨਾਠਕ ਬੋਠਿਖਾ॥	ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਬਾਵਠੋ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 52 ॥	660-662
53.	ਪਰਮ ਰਿਖਾਠ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮਰਥਾਠ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਕ੍ਰਿਵੰਜਵੋ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 53 ॥	662-665
54.	ਮਹਾਂ ਰਿਖਾਠ ਕਾ ਧਿਖਾਉ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਮਹਾਂ ਰਿਖਾਠ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਚੇਰੰਜਵੋ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 54 ॥	665-667
55.	ਧਿਖਾਉ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਠ ਕਾ ਰਾਗ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਠ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਪਚਵੰਜਵੋ ਧਿਖਾਉ। ਸੰ: ॥ 55 ॥	667-670
56.	ਬ੍ਰਹਮਯੋਗੇਸ਼ੁਟ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਬ੍ਰਹਮਯੋਗ ਸਿਧਯੇਸ਼ੁਟ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਛਵੰਜਵੋ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ ॥ 56 ॥	670-673

<u>ਕ੍ਰਮ</u>	<u>ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ</u>	<u>ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ</u>	<u>ਪੰਨੇ</u>
57.	ਕੁਮਵਿਭਾਰਯੋਗ ਕਾ ਧਿਖਾਉ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਮਵਿਭਾਰ ਯੋਗੇ ਨਾਮ ਸਤਵੰਜਵੇਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥57॥	673-677
58.	...ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੁਸੰਬਿਠ ਖਾਦਿ ਕੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਵਰਨਣ ਕਰਣ ਠੀ:-	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਬੁਧਿਮੰਤ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਅਠਵੰਜਵੇਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥58॥	677-685
59.	ਸੁਭੇਂਡ ਪੁਰਾਣ- ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਡੋਰਨਪੁਰਾਣ ਸਮਾਪਤੰ ਸੰਪੂਰਣ - ਸਮਾਪਤਿ॥59॥	686-689
60.	ਧਿਖਾਉ ਸਰਬ ਕੁਟੀ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਅਸੁਟਾਦਸਪੁਰਾਣ ਮਤ ਵਰਨਣ ਸਰਬਕੁਟੀ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥60॥	689-696
61.	ਹੈਰਾਜਾ ਜੀ! ਅਬ ਪ੍ਰੇਮ ਖਛਰੀ ਸੁਣ ਜੇ ਏ ਵਿਸਵੈ ਜਪ ਕਾ ਕਰਨ ਹੇ :-	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਖਛਰੀ ਜਪ ਵਿਠੇਲ੍ਹਤਾ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਇਕਾਸਠਯੋ ਧਿਖਾਉ॥61॥	696-698
62.	ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੋਵਾਰ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦਸ ਖਵਤਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਬਾਸਠੇ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥62॥	698-705
63.	... ਖਛਰੀ, ਤੇਦਕੀ, ਫਾਰਕੀ, ਰੋਪਣੀ, ਧੁਣੀ ਇਸ ਤੇ ਖਾਦਿ ਨੈ ਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਵੈ ਜੀ। ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇ ਕਰ ਸੁਸੰਬਿਠ ਖਾਣੀ ਉਚਰੀ:- ਮਾਤਰਾ ਤੇਸੇ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਰੂਪ ਮਾਤਰਾ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਤ੍ਰੇਸਠਵੇਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥63॥	705-706
64.	॥ ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤਰਾ ਮਹਲਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਖਿੰਘ ਵਰਨਣ॥64॥	706-708

<u>ਕ੍ਰਮ ਨੰ.</u>	<u>ਵਿਥਾਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ</u>	<u>ਪ੍ਰਸ਼ੰਪਿਕਾ</u>	<u>ਪੰਨੇ</u>
65.	ਬਬ ਰਭਿਤਮਾਤਰਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਰਭਿਤਮਾਤਰਾ ਯੋਗ ਤਿਲਕ ਵਰਨਣ ਨਾਮ	708-709
66.	ਬਬ ਯੋਗਮਣੀ ਮਾਤਰਾ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸਿਧਯੋਗ ਚਕਰਮਾਤਰਾ ਵਰਨਣ	709-710
67.	... ਇਉਂ ਖਾਖ ਠੇ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਵਾਦਸ ਮਾਤਰਾ ਖਰਾਧਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਰਨਣ ਕਰਨੇ ਠਕੇ। ਸੀਹਿ, ਮੀਹੋਂ, ਥੇੜੁ ਠਿਖੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਰਖ ਨਾਥ ਰੋਸ਼ਟ	710-711
68.	1) ਧਿਖਾਉਂ ਬਿਹੰਗਮ ਠਾ ਰਠਿਯਾ - (ਤਬ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਿਹੰਗਮ ਗੁਪ ਬਾ ਠੀ ਸਰੁਪ)	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ 68ਵੇਂ ਧਿਖਾਉਂ ਪ੍ਰਥਮਾਸ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਯਾ (੧)	711-713
	11) ... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਬੋਠਿਯਾ - ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਬਰ ਖਨਹਟ ਬਾਣੀ ਉਚਰਣੇ ਠਕਾ: - ਵਾਹਗੁਰੂ ਕੇ ਮਥੰਤ ਕਾ ਵੀਚਾਰ। ਰਾਠ ਰਾਮਕਲੀ ਬਿਹੰਗਮ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਬਿਹੰਗਮ ਮੰਡਰ ਰਾਜ ਵੀਚਾਰ ਵਰਨਣ ਨਾਮ 68ਵੇਂ ਧਿਖਾਉਂ ਸੰਪੂਰਣ॥	715-717
69.	॥ ਸਾਖੀ ਬਾਬੇ ਠਾਠਕ ਗੁਰੂ ਕੀ॥ ਰਾਠ ਰਾਮਕਲੀ ਬਿਹੰਗਮ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਠ ਵਰਨਣ ਨਾਮ 69ਵੇਂ ਧਿਖਾਉਂ॥	717-719
70.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੋਵਾਰ - ਧਿਖਾਉਂ ਬਿਹੰਗਮ ਕਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੰਬਾਏ ਗੁਹਜਾਰਥ ਕਥਾ ਵਰਨਣ ਸ੍ਰੀ ਬਿਹੰਗਮ ਕਿਰੰਚਿ ਨਾਮ 70ਵੇਂ ਧਿਖਾਉਂ॥ ਸੰਪੂਰਣ॥	719-750
71.	ਖਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰੋਸ਼ਟ ਫੇਰੀ ਕਾ ਬੀਚਾਰ॥ ਮਹਲਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਠੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਬਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨੋਤਰਮਾਨਾ (ਬੈਟ ਸਦਾਏ) ਨਾਮ ਧਿਖਾਉਂ ਸੰਪੂਰਣ॥71॥	751-765

ਨਕੀ ਨੰ.	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸਤਿਕਾ	ਪੰਨੇ
72.	ਥਾਥ ਪਚਾਰ ਖਾਰਤੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸ੍ਰੀ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਪਚਾਰ ਖਾਰਤੀ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 72ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥	765-769
73.	ਜਦ ਇਹ ਖਾਰਤੀ ਸ੍ਰੀ ਰੋਰਖ ਠਾਥ ਜੀ ਤਥਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਠਾਡ ਸੁਣੀ ਸਭੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਮੈ ਭਈ। ਥਰ ਬਾਬਾ ਬਹੁਰ ਬੋਠਿਥ :- ਧਿਖਾਉ ਸੋਰਠ ਕੀ ਬਾਣੀ ਮਹਲਾ ੧	ਵਾਰੁ ਪੁਰੀ ਹੋਈ। ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸ੍ਰੀ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਕੇ ਪਿੰਡੀ ਦੇਵਾਸੁਰ ਸੰਗਰਾਮ॥73॥	770-776
74.	ਵਾਰ ਮਾਠ ਕੋਸ ਕੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਪਰਮ ਬੁਠਮ ਉਸਤਤਿ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਧਿਖਾਉ॥74॥	776-781
75.	੧੪ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਕਾਲ ਸੰਗਾਦ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 75ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥	782-783
76.	ਰਿਖਾਠ ਸਰੋਟੇ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸਰੋਟੇ ਤੇਦ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥76॥	783-792
77.	ਰਸਾਇਣ ਕੀ ਬਾਣੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਕ੍ਰਿ ਰਠਪਮਾਨਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 77ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ	793-812
78.	1) ਤਿਠੰਡ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮਪੁਰਸ਼ ਧਿਖਾਠ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਮੇਸ ਧਿਖਾਉ॥ ਸੰਪੂਰਣ॥	813-819
	11) ਰਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸਰਖੰਡ ਦਰਬਾਰ ਬਿਠੁਤੀ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਧਿਖਾਉ॥78॥	819-822

ਕਾਵੀ ਨੰ.	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
79.	ਜੁਗਵਨੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰ ਕ੍ਰਿਥੇ ਜੁਗਵਨੀ ਵਾਹੁਰੁ ਕੀ ਮਿਤ ਵਾਹੁਰੁ ਵੀਚਾਰ ॥79॥	822-829
80.	... ਤਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਕੁਰੁ ਯਜਪਾ ਜਾਪ ਸੁਖਸੁਮ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣੇ ਡੈ। ਮੇਠਰ ਕੀ ਨਚੁਰ ਸੇ - ਰਾਰ ਯਾਸਾਵਰੀ ਮਹਨਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਯਕਮਬਾਣੀ ਉਪਸੁਮ ਯਜਪਾ ਜਾਪ ਸਹੰਸਰਕੁਹਜ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਟ ਕੁਰੁ ਉਪੰਕ ਯਾਸਾਵਰੀ ਧਿਯਉ ਸੰਪੁਰਨ ..... ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਡ ਪੁਰਿਸੁਟਾ ਵਰਨਨ ਸੰਗਲਾ ਦੀਪ ਸਾਖੀ ਸੰਪੁਰਨ ॥80॥	829-832

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਰਿਯਾਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਠਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਕੀਤਕਾ 2: ਸਿੱਖ ਮਾਠਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਠੀਅਣ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਚਨ ਕੁਰੁ ਯਕ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਠੀਅਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਠੀਅਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ੧ੳ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੀ ਬਾਂ ੧ੳ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 21 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੁ ਯਕ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ: 16, 17, 35, 39, 40, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66 ਅਤੇ 76.

ਖ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਠਣੀ 'ਰੁਰੂ' ਕ੍ਰਿਬ' ਸੁਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖਧਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ 'ਰੁਰੂ' ਕ੍ਰਿਬ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ: 1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80.

ਬੀਤਕਾ 3: 'ਬਾਣੀ' ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੌਖਕ ਨੌਖਾਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਣੀ' ਸਿਰਨੇਖ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਹੋ ਖਰੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਮੁਖ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਹਨ:

ਨੰਬਰ	ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਨੇਖ	ਖਧਿਕਾਇ
1.	ਸੁਸੰਘਿਠ ਬਾਣੀ	6, 7, 8, 9, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 32, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 58, 63, 66, 67.
2.	ਥਰਜ ਬਾਣੀ	24
3.	ਥਰਮ ਮਹਠ ਕੀ ਬਾਣੀ	32
4.	ਸੋਚੀ ਬਾਣੀ	36
5.	ਥਰਾਧ ਬਾਣੀ	67
6.	ਥਰਮ ਬਾਣੀ	15
7.	ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ	10
8.	ਥਰ ਬਾਣੀ	12
9.	ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਕੇ ਥਰ	45, 68
10.	ਉਚੇ ਥਰ	46
11.	ਮਿਹਰ ਕੇ ਥਰ	40

ਨੁਕਤਾ ਨੰ.	ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਖਧਿਆਇ
12.	ਬ੍ਰਿਹ ਕੇ ਖਰ	30

ਬਿੰਦੂ 4: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ

ਨੁਕਤਾ ਨੰ.	ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦਾ ਵਰਣ	ਉਲੇਖਣੀ ਧੋਰ ਤੱਥ
1.	ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10, ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਯੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਬੰਮਲਸਰ.	<p>ੳ) ਖਾਰੰਡ ਇਕ 'ਸ਼ੁਨੇਕ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਵਯੰਹ ਵਯੰਹ ਜਿਨ ਸਿਮਰਿਯਾ, ਸੋ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਡਏ। ਠਾਠਕ ਸੱਚੀ ਸਿਫਤ ਸਿੰਦੁ ਕਹਰ ਰੰਡੀਰ ਰਹੇ।</p> <p>ਖ) ਉਥਾਠਿਕਾਵਾ ਖਤੇ ਪੁਸ਼ੁਪਿਕਾਵਾ ਦਾ ਖਾਡਾਵ ੲ) 'ਸੁੰ ਸਰਿਕੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਮੁਖਵਾਕਾ' ਖਾਦਿ ਸਿਰਲੇਖ ਧੋਰਾ ਨੰ. 99, 104, 107, 109, 111, 114, 115 ਖਾਦਿ ਤੇ ਦਰਜ ਹਨ।</p> <p>ਸ) 'ਕੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਖਤੇ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਹੀ ਮਿਲਦਾ।</p> <p>ਹ) ਕੁਠ ਧੋਰੇ 248; ਖਧਿਆਵਾ ਦੀ ਕੁਮ ਸੰਖਿਯਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।</p>
2.	ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ. 750 ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਯੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਬੰਮਲਸਰ.	<p>ੳ) ਖਾਰੰਡ: ਰਾਤ ਰਾਮਕਨੀ ਧਿਯਾਉ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਾ, ਮਹਨੁ ੳ.</p> <p>ਖ) ਖਧਿਆਵਾ ਦੇ ਠਾ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਨੁਸਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਤ ਮਾਨ ਕਉਸ ਧਿਯਾਉ ਮਹਨਾ ੳ' (ਧੋਰਾ 289) 'ਰਾਤ ਕਉੜੀ ਬਾਵਨ ਖੋਰੀ ਸੁੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ' (ਧੋਰਾ 314)</p>

ਨਕੀ ਨੰ.

ਹੱਥ ਨਿਖਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਉਲੇਖਣੀ ਧੋਰ ਤੱਥ

3. ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 6116
ਸਿੱਖ ਰੇਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.
- ੲ) ਪੱਤਰੇ 388, ਖਧਿਯਾਇ 35.
- ੳ) ਖਧਿਯਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਨੇਖ ਧੋਰ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ
ਠਲੇ ਤਿੰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਖਾਰੇ ਜੁਫਤੀ
ਚਨਾਖਾਂ (ਪੱਤਰਾਂ 45), ਖਾਰੇ ਕੁੰਝੀ ਚਨੇ
(ਪੱਤਰਾਂ 47), ਰਾਰੁ ਸੂਰੀ ਤਤਚਨੇ
(ਪੱਤਰਾਂ 70) ਖਾਰੇ ਚਨੇ ਚਨਿਤੁ ਖਨਿਤਾਂ
(ਪੱਤਰਾਂ 75) ਖਾਇ
- ੴ) ਪੱਤਰਾਂ 496, ਖਧਿਯਾਇ 47
4. ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1002
ਰੁਰੁ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਪੁਠੀਵਰਸਿਟੀ
ਠਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.
- ੳ) ਨਿਖਾਰੀ: ਰੁਰਥਖੁਸ਼ ਵਕੀਰ
- ੴ) ਪਚੀਸੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਰੇਸ਼ਟੀ ਬਾਏ ਠਾਠਕ
ਕੀ ਰਬੋਰ ਨਾਠ ਖਾਇ ਸਿਰਨੇਖ ਇਸ ਵਿਚ
ਮਿਠਦੇ ਹਨ।
- ੲ) ਪੱਤਰੇ 388 (ਤਿੰਨ ਸੋ ਛਪੀਆਂ)
5. ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 5002
ਰੁਰੁ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਪੁਠੀਵਰਸਿਟੀ ਠਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,
ਥੀਮਤਸਰ.
- ਪੱਤਰੇ 338, ਖਧਿਯਾਇ 31.
6. ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 511
ਰੁਰੁ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਪੁਠੀਵਰਸਿਟੀ ਠਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
ਥੀਮਤਸਰ.
- ੳ) ਪੱਤਰੇ 257, ਖਧਿਯਾਇ 31.
- ੴ) ਤਰਕਰਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਰਿਖਾ।
7. ਹੱਥ ਨਿਖਤ ਨੰ. 1240
ਸਿੱਖ ਰੇਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,
ਥੀਮਤਸਰ.
- ਪੱਤਰੇ 134, ਖਧਿਯਾਇ 13.

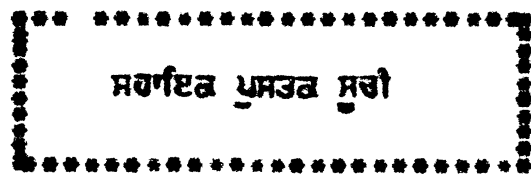
ਠੀਕੀ ਨੰ.	ਹੋਂਸ ਨਿਖਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ	ਉੱਪਣਿਥਿਕ ਤੱਥ
8.	<p>ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਵੇਦਿਕ) ਹੋਂਸ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 2201 ਤੋਂ 2210 ਤੱਕ ਵੇਦਿਕ ਪਬਲਿਕ ਠਾਇਬੁਕੀ, ਪਟਿਆਲਾ।</p>	<p>ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ(ਵੇਦਿਕ) 10 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਘ) ਹਰ ਜਿਲਦ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇਬੱਧ ਇਹ ਇਕ ਸਿਰਨੈਖ ਦਰਜ ਹਨ:</p>
		<p>1) ਵੇਦਕ 11) ਵੇਦਕ ਸੁਬਦਕੋਸ਼ (ਖ - ਕੇਵਲ) 111) ਫੀਲ ਚਿਕਤਸਾ 17) ਜੋਕ ਸਤਿ, ਏਦ ਮਨੋਰਥ ੲ) ਸਾਨ ਹੋਤਰ ਵੇਦਕ ੲ1) ਸਾਨ ਹੋਤਰ ਵੇਦਕ ੲ11) ਸਾਨ ਹੋਤਰ ਵੇਦਕ ੲ111) ਖੋਸ ਕੰਦੁਰਨ 1x) ਬੁਧਿ ਪੁਨਾਸੁ x) ਰਾਕ ਰਤਨਾਕਰ ਏ) ਵੇਦਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਖਜਿਨਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਏਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਹੋਂਸ-ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਉੱਪਣਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ) ਨਿਖਟ ਕਾਲ ਦੀ ਸੁਚਨਾ 1856 ਬਿਦੁਮੀ ਸੰਮਤ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।</p>

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

=====

ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ

- 1) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 6116, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 2) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 7240, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 3) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 5039-42, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 4) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 10, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 5) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 750, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 6) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 5002, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 7) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1002, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 8) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1053, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 9) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 610, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 10) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1298, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.
- 11) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 643, ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ.
- 12) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 2201 ਤੋਂ 2210 ਤਕ, ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ.

(ਦਸ ਜਿਠਦਾਂ ਵਿਚ)

ਪੰਜਾਬੀ

'ਖਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ.

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ: ਭਾਈ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬਚਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ', ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1969.

ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਿਰ, 'ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ', ਟ੍ਰਸਟ ਸ਼੍ਰੀਮਾਠ 108 ਸਿਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਕਟੜਾ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1954.

_____ 'ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਬੰਧ', ਪੰਥਕ ਪ੍ਰੈਸ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1930.

_____ 'ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਬੰਧ', ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਗੋਰਾ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ, 1913.

- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, 'ਤੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਠੰਘ', ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਚ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1960.
- 'ਸਾਡਾ ਹੱਥ-ਨਿੱਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਮੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਸੈਕ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.
- ਸਾਂਤੀ ਨਾਮ ਰੁਪਤਾ, ਡਾ., 'ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ', ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟਬੁੱਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974.
- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਪੁਰਾਣਨ ਜਨਮਸਾਖੀ', ਖੋਜ-ਪੱਠਰ, ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972.
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਤੁਰਵੰਦ ਵਿਵਾਕਰ', ਨਾਡਾ ਦਰਬਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1924.
- _____ 'ਤੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ (ਦੋ ਭਾਗ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਖੇਟੀ, ਡਾ., 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
- _____ 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਠਵੀਂ ਟਿੱਲੀ.
- ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- 'ਤੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ: ਖੰਡਕਠ' (ਸੰਪਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕਸੰਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਖੋਜ ਪੱਠਰ' (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1979.
- 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਬਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ.), ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968.
- 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.
- ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.
- ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੀਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.
- 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਸਾਠਾ', (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975.
- 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰਿਪਚਾ' (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਤੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ', ਖਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਬੰਡ ਸੰਨਚ, ਖਠਾਰਕਠੀ, ਨਾਏਰ, 1945.
- _____ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967.
- _____ 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਸਮਿਤੀ ਵਿਖਾਖਿਯਾਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1966-67.
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਤੁਰੂ ਪੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,

ਬੰਮੁਤਸਰ, 1963.

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ', ਫੁਕੀਰ ਸਿੰਘ ਬੰਡ ਸੰਸਠ,

ਬੰਮੁਤਸਰ, 1968.

— 'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ', ਨਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਹਿਖਣਾ, 1973.

'ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ' (ਸੰਪਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ.) ਠੰਡਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਠਿੱਠੀ, 1971.

'ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ' (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ,

ਨੁਹਿਖਣਾ, 1969.

'ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

'ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਝੋਰ), ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ.

'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਝੋਰ), ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1953.

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਰਿਖਾਣੀ, 'ਗੁਰੂਗੋਲ ਡਿਨਾਸਰੀ', ਜਵਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੰਮੁਤਸਰ, 1963.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ) ਜਿਠਦ ਪਹਿਲੀ, ਡਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੰਦ, ਤਰਨਤਾਰਨ,

ਸੰਸਕਰਣ ਦੂਜਾ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ), ਜਿਠਦ ਦੂਜੀ, ਡਾਈ ਮੋਹਨਸਿੰਘ ਵੰਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ,

ਸੰਸਕਰਣ ਦੂਜਾ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ), ਜਿਠਦ ਤੀਜੀ, ਡਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੰਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ,

ਸੰਸਕਰਣ ਪਹਿਲਾ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਰਯਾਨ ਹਰੀ), ਡਾਈ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾ ਵਾਨੇ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ,

ਬੰਮੁਤਸਰ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ), ਬੈਠਵੀਡੀਯਰ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਇਨਾਹਾਬਾਦ,

1912-1913.

ਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ ਬੇਟ), 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੂਚੀ', ਡਾਫ ਪਹਿਲਾ, ਰਿਖਾਣੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਮੁਤਸਰ.

'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾਫੀ), ਖਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਬੰਮੁਤਸਰ, 1980.

ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਠ, 'ਬੋਕਮਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ', ਬੇਜ-ਪੱਤਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬੰਮੁਤਸਰ.

ਸ਼ਿਹਰਬਾਨ ਸੇਵੀ, 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', ਡਾਫ ਪਹਿਲਾ (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ.),

ਖਾਨਸਾ ਕਾਨਜ, ਬੰਮੁਤਸਰ, 1962.

— 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', ਡਾਫ ਦੂਜਾ (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲਸਿੰਘ, ਡਾ.),

ਖਾਨਸਾ ਕਾਨਜ, ਬੰਮੁਤਸਰ, 1969.

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਵੀਥਾਨਾ, ਡਾ., 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਛੰਦਾਈਦੀ', ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਨਾਹੌਰ, 1957.

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੌਗੀ, ਡਾ., 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਏਪਸ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977.

— 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ', ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.

— 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ', ਨਵਸੂਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਦਨੀ ਰੋਡ, ਦਿੱਲੀ, 1966.

— 'ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰਿਤਵ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਦਿੱਲੀ, 1974.

— 'ਸਾਹਿਤ ਸੈਰਭਾ', ਏਪਸ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.

ਰਾਠ ਸਿੰਘ ਰਿਖਾਣੀ, 'ਤੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਕ੍ਰਿਹ', ਤੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੀਮਤਸਰ, 1953.

'ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕੁਰਦੁਖਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਬੀਮਤਸਰ, 1952.

'ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ' (ਸੰਪਾ. ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ: ਰਿਖਾਣੀ ਰਚਾਰਾ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਠ ਬਾਚਾਰ, ਬੀਮਤਸਰ.

'ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਠਾਠਕ ਚਮਤਕਾਰ' (ਭਾਰ ਦੂਜਾ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਠ ਬਾਚਾਰ, ਬੀਮਤਸਰ, 1955.

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਉਮਾ ਮਿਸ਼੍ਰ, ਡਾ., 'ਕਾਵਯ ਕੋਰ ਸੰਕੀਰਤ ਕਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ', ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਾਠਯ, ਚੰਨੋ ਰੋਡ, ਦਿੱਲੀ, 1962.

'ਅਠਨੀ ਪੁਰਾਣ', ਅਠੰਦ ਖਾਸਰਮ, ਪੁਣਾ, 1957.

ਸਤ ਦੇਵ ਚੋਧਰੀ, 'ਅਠੰਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ', ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ.

ਸਾਰੰਦ ਦੇਵ, 'ਸੰਕੀਰਤ ਰਤਨਾਕਰ', ਅਧਯਾਰ ਨਾਇਏਰੀ, ਮਦਰਾਸ, 1953.

'ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭੰਕਤ ਸੂਤ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਡੇਰਖਪੁਰ, 2012 ਬਿ.

ਸ਼੍ਰੀਰੰਗ ਕੰਠ ਮਿਸ਼੍ਰ, 'ਅਠੰਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ', ਡਾਕਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ, 1950.

'ਸਿੰਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ', ਠਿਰਣਯ ਸਾਰਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1936.

ਸ਼੍ਰੀ ਠੰਡਲ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਡਾ., 'ਸਾਹਿਤਕ ਛੰਦੋ ਕਾ ਵਿਕਾਸ', ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ, 1964.

'ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਰਵਦ ਗੀਤਾ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਡੇਰਖਪੁਰ, 2012 ਬਿ.

- ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀਕਸ਼ਿਤ, 'ਭਰਤ: ਭਾਰਤੀਯ ਨਾਟਕ ਕਠਾ', ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ.
- 'ਸੁਵੇਤਾਸੁਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' (ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਡਾਸੁਯ ਸਹਿਤ), ਡੀਤਾ ਪ੍ਰੇਸ, ਡੇਰਖਪੁਰ, 1019 ਬਿ.
ਸੁਖੰਤੂ, 'ਪਦੁਮ ਚਰਿਤੁ' (ਸੀਪ. ਡਾਯਾਣੀ, ਡਾ.), ਤੁਛਰਾਤ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਹਿਮਦਾਬਾਦ, 1953.
- 'ਹਠ ਯੋਭ ਪੁਟੀਪਿਕਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਠ ਪ੍ਰੇਸ, ਬੰਬਈ, 1951.
- 'ਹਠ ਯੋਭ ਪੁਟੀਪਿਕਾ', (ਹਿੰਦੀ ਖਨੁ. ਪੰਚਮ ਸਿਨਹ), ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, ਸੁਕਤੀ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ, 1979.
- ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਿਵੇਦੀ, 'ਕਬੀਰ', ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰੀਬ ਰਤਨਾਕਰ ਕਾਰਯਾਨਯ, ਬੰਬਈ, 1964.
- ਹੋਮ ਚੰਦਰ, 'ਕਾਵਯ ਖਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ', ਮਹਾਵੀਰ ਜੀਨ ਵਿਦਿਯਾਨਯ, ਬੰਬਈ, 1938.
- 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੀਪ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ) ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1978.
- ਕਾਨੀ ਦਾਸ, 'ਰਘੁਵੰਸ਼', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਠ ਪ੍ਰੇਸ, ਬੰਬਈ, 1926.
- ਕੁਮਾਰ ਵਿਮਲ, ਡਾ., 'ਸੋਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', 'ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਡਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ.
- ਕੁਨਾਬ ਰਾਏ, 'ਕਾਵਯ ਕੇ ਰੂਪ', ਖਾਤਮਾ ਰਾਮ ਬੰਡ ਸੰਨਯ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕੇਟ, ਦਿੱਲੀ, 1954.
- ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਚਜ, ਡਾ., ਤਾਤਰਿਕ ਵਾਕੁਮਯ ਮੇਂ ਸੁਕਤ ਦਿਸ਼ਟਿ', ਬਨਾਰਸ, 1958.
- 'ਕੋਰਖ ਸਤਕ' ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਠ ਪ੍ਰੇਸ, ਬੰਬਈ.
- 'ਕੋਰਖ ਸੀਹਤਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਠ ਪ੍ਰੇਸ, ਬੰਬਈ, 1940.
- 'ਕੋਰਖਬਾਣੀ' (ਸੀਪ. ਪੀਤਾਬਰ ਟੱਤ ਬਕਬਵਾਨ, ਡਾ.), ਹਿੰਦ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਸਠਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 2017 ਬਿ.
- ਕਨਸ਼ਾਮ ਦਾਸ ਰਤਨ ਮਨ ਮਨਕਾਨੀ, 'ਵੇਦਾਤ ਰਿਯਾਨ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਮਯਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰੀਬ ਖਕਾਦਮੀ, ਡੋਪਾਨ, 1973.
- 'ਕੇਰੀਭ ਸੀਹਤਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਠ ਪ੍ਰੇਸ, ਬੰਬਈ, 1935.
- 'ਕੇਰੀਭ ਸੀਹਤਾ', (ਖਨੁ. ਵਾਸੁ ਸਰਿਸਾ ਚੰਦ), ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, ਸੁਕਤੀ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ, 1979.
- ਚੰਦ੍ਰਯਰ ਸ਼ਰਮਾ ਕੁਨੈਰੀ, 'ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ', ਨਾਫਰੀ ਪੁਰਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ, 2005 ਬਿ.
- ਚਮਨ ਲਾਲ ਕੋਤਮ, ਡਾ., 'ਖਸ਼ਟਾਭ ਯੋਭ ਰਹਸਯ', ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਠਾਨ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਰਬ, ਬਰੋਨੀ, 1974.
- ਜਰਨਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੰਗਯਰ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਠ ਪ੍ਰੇਸ, ਬੰਬਈ, 1939.
- ਜਰਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾਨੁ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੁਰਣਿਮਾ ਦੇਵੀ ਜਰਨਨਾਥ ਪ੍ਰਿੰਟਿਰ ਪ੍ਰੇਸ, ਬਿਨਾਸਪੁਰ, 1960.
- ਜਯ ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, 'ਕਾਵਯ ਕਨਾ ਤਥਾ ਖਨੁਸ਼ ਨਿਬੰਧ', ਡਾਰਤੀ ਡੰਡਾਰ, ਪਰਯਾਰ.
- ਟੇਨਰ, ਈ. 'ਤਤਵ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਹਿੰਦੀ ਸਮਿਤਿ ਸੁਰਨਾ ਵਿਭਾਭ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਨਖਨਕੁੰ, 1967.
- ਠਕੋਦ, ਡਾ., 'ਖਰਸਤੁ ਕਾ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਹਿੰਦੀ ਖਨੁਸ਼ਯਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਦਿੱਲੀ.
- _____ 'ਰਬੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਭੁਮਿਕਾ', ਠੇਸ਼ਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿਰ ਹਾਉਸ, ਦਿੱਲੀ, 1959.

- ਠਾਕਰ, 'ਸੰਤੀਤ ਮਕਰੰਦ', ਡਿਰੈਕਟਰ ਰਿਜ਼ੋਲਟ ਰਿਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਪੁਨਾ, 1920.
- ਠਿਕਸਾਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ., 'ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ', ਸਾਹਿਤਯ ਸਦਨ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ.
- ਤਾਸੀ, 'ਹਿੰਦੁਈ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਛਨੁ. ਠਕਸ਼ਮੀ ਸਾਰਥ ਵਾਰਸਣੇ), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸਮਿਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1951.
- ਯਰਮੇਂਦੁ ਬੁਠਮਚਾਰੀ, ਡਾ., 'ਸੰਤ ਮੰਤ ਕਾ ਸਰਭੰਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ', ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ, 1951.
- ਯਨੰਜਯ, 'ਦਸੁ ਰੁਪਕ', ਠਿਰਣਯ ਸਾਰਥ ਯੂਸ, ਬੰਬਈ, 1941.
- _____ (ਹਿੰਦੀ ਛਨੁ. ਯਚਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, ਡਾ.), ਰਾਜ ਕਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1960.
- ਯੀਰੇਂਦੁ ਵਰਮਾ, ਡਾ., 'ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸਮਿਲਨ, ਪਰਯਾਗ.
- ਯਸੁਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, 'ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਡਾਰਤੀ ਡਿਫਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 2008 ਬਿ.
- ਯਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਪ੍ਰੋ., 'ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਕਲ-ਪੀਪੁਸ਼' ਰੀਜ਼ੋਲਟ ਸੁਕ ਡਿਪੋ, ਰੁਯੇਵਾਨ, ਦਿੱਲੀ, 1951.
- 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਫੰਟ ਛਨੁਸ਼ਾਸਨ' (ਸੰਪਾ. ਵੇਨੰਗਰ, ਡਾ.) ਡਾਰਤੀਯ ਵਿਦਯਾ ਡਵਨ, ਬੰਬਈ, 1961.
- 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਧੰਤਨਮ' (ਸੰਪਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਚੋਸ਼, ਡਾ.), ਰਾਯਠ ਏਸ਼ਿਯਾਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਕਨਕੜਾ, 1909.
- 'ਪ੍ਰਾਇਨੀ ਸਿਕਸ਼ਾ' (ਸੰਪਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਚੋਸ਼, ਡਾ.) ਰਾਯਠ ਏਸ਼ਿਯਾਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਕਨਕੜਾ, 1938.
- 'ਪਾਤੰਜਲ ਯੋਗ ਟਰਸ਼ਨਮ' (ਸੰਪਾ. ਰਾਮ ਸ਼ੰਕਰ ਡੋਟਾਚਾਰਯ), ਡਾਰਤੀਯ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1963.
- ਪਿੰਡਠ ਮੁਨੀ, 'ਇੰਦੁ ਸੁਤ੍ਰ', ਠਿਰਣਯ ਸਾਰਥ ਯੂਸ, ਬੰਬਈ.
- 'ਪੁਰਾਤਠ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਕ੍ਰਿਠ' (ਸੰਪਾ. ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ), ਸਿੰਘੀ ਸੀਰੀਜ਼ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਕਨਕੜਾ.
- 'ਬੁਠਮ ਸੁਤ੍ਰ', ਡੀਤਾ ਯੂਸ, ਰੋਰਖਪੁਰ, 2009 ਬਿ.
- ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਯਾਯ, 'ਡਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਡਾਕ ਪਹਿਨਾ, ਨਾਰਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ.
- ਡਰਤ ਮੁਨਿ, 'ਠਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਸੰਪਾ. ਛੇਸ਼ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ), ਸਿੰਟਰਨ ਠਾਇਥੇਰੀ, ਬੜੇਲਾ, 1926.
- ਡੋਜ, 'ਸਰਸਵਤੀ ਠੰਠਾਡਰਣ', ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਠਾ ਕਾਰਯਾਠਯ, ਪਟਨਾ.
- ਡੋਜ, 'ਸੁੰਡਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਛਨੁ. ਰਾਯਵਨ, ਡਾ.), ਕ੍ਰਿਸ਼ਠਾ ਰਾਮ ਸਟ੍ਰੀਟ, ਮਦਰਾਸ, 1963.
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਕਨ, ਡਾ., 'ਤੁਰੁ ਕ੍ਰਿਠ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਸਾਸਕ੍ਰਿਠਿਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ', ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਰ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਠਾਠਾ, 1971.
- _____ 'ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਰਣ ਦਾਰਸ਼ਿਠਿਕ ਵਿਸ਼ੁਲੇ', ਡਾਰਤੋਂਦੁ ਡਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966.
- ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਡਿਰੈਕਟਰ ਰਿਜ਼ੋਲਟ ਰਿਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਪੁਨਾ, 1933.
- 'ਮਠੁ ਸਮਿਤੀ' (ਟੀਕਾ. ਛਠੀਂਸ਼ੁਯਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ), ਸ਼ਿਯਾਮ ਠਾਠ ਗੀਰਾ ਠਾਠ, ਸ਼ਿਯਾਮ ਕਾਸੀ ਯੂਸ, ਮਠੁਰਾ.
- ਮਹੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਡਾ. 'ਕਬੀਰ ਕੀ ਡਾਸ਼ਾ', ਦਿੱਲੀ ਯੂਠੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 1966.
- ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ, 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੁਜਰਾਤੀ', ਰੁਰਜਰ ਸਭਾ, ਛਰਿਮਦਾਠਾਦ, 1930.

- 'ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਸਮਿਤੀ' (ਸੰਪਾ. ਠਾਕਰਾਥਣ ਰਾਮ), ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਈਥਈ, 1949.
- 'ਯੋਗ ਸੂਤ੍ਰ', ਗੋਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਡੇਰਾਖਪੁਰ, 1945.
- 'ਯੋਗ ਤਾਪਿਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਕਨਕੋਟਾ, 1905.
- 'ਯੋਗ ਪੀਠ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਈਥਈ, 1921.
- ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ, 'ਕਾਵਯ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਡਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਪਟਨਾ.
- ਰਾਜ ਕੁਰੂ, ਡਾ., 'ਕੁਰੂਮੁਖੀ ਨਿਖੀ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਕੱਦ', ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1966.
- _____ 'ਕੋਸ਼ਟਿ ਕੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ', ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.
- ਰਾਹੁਲ, 'ਦਖਣੀ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ', ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸਮਿਠਨ, ਪਰਯਾਰ, 1959.
- ਰਾਮ ਚੰਦ ਸੁਕਨ, 'ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਠਾਕਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ, 2006 ਬਿ.
- ਰਾਮ ਦਰਿਹਨ ਮਿਸ਼੍ਰ, 'ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ', ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਾਠਾ ਡਾਰਸਾਨਯ, ਪਟਨਾ, 1955.
- 'ਰਿਗ ਵੇਦ', ਵੈਦਿਕ ਸੰਸ਼ਠ ਮੰਡਲ, ਪੁਠਾ.
- 'ਰਿਗ ਵੇਦ (ਹਿੰਦੀ) ਡਿਕੀਠ ਪ੍ਰੈਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਨਿਮਿਟੇ, ਪੁਠਾ, 1954.
- ਰਿਚਰਡ ਪਿਠਨ, 'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਡਾਸ਼ਾਓ ਕਾ ਵਿਕਾਸਰਣ' (ਸੰਪਾ. ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ), ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਡਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਪਟਨਾ, 1956.
- ਨਕਸ਼ਮੀਧਰ, 'ਸੁਠ ਡਾਸ਼ਾ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਈਥਈ, 1916.
- ਵਿਲੁਵ ਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਹਿੰਦੀ ਖਣੁ: ਲਾਨਿਕ੍ਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਠਖਣੁ.
- ਵਿਲੁਵੇਸ਼ੁਵਰ, 'ਹਿੰਦੀ ਖੰਡਣ ਡਰਤੀ' ਹਿੰਦੀ ਖਣੁਸੰਠ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ.

ENGLISH

- Allen, W.S., Phonetics in Ancient India, Oxford University Press, London, 1924.
- Atreya, B.L. Dr., The Philosophy of Yoga Vasistha, The Theosophical Publishing House, Adyar, 1936.
- Atsa Bodh. (Ed. Nishilananda Swami), Rama Krishna Matha, Madras.
- Aurobindo, The Synthesis of Yoga, Sri Aurobindo Ashram, Pondicheri, 1971.
- _____ Life Divine, Vol. I, Sri Aurobindo Library, New York, 1949.

- Avalon, Arthur, The Serpent Power, Ganesh and Co. Ltd. Madras, 1953.
- Beams, J., Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages in India, Delhi, 1936.
- Belvalkar, S.K., History of Indian Philosophy, Vol. II, Silva Kumja Publishing House, Poona, 1927.
- An Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1916.
- Bloomfield, L., Language, Motilal Banarasidass, Delhi, 1964.
- Boas, F., Handbook of American Indian Languages, Washington, 1911.
- Chatterjee, S.K., Dr., The Origin and Development of Bengali Language, Calcutta University, Calcutta, 1933.
- Cunningham, Inscriptions of Ashoka, Asiatic Society Calcutta, 1926.
- Dasgupta, S.N., Dr., History of Indian Philosophy, Vol. III, University Press, Cambridge, 1932.
- Yoga as Philosophy and Religion, Motilal Banarasidass, Delhi, 1973.
- Yoga Philosophy in Relation to other systems of Indian Thought, Motilal Banarasidass, Delhi, 1974.
- Date, V.H., Vedanta Explained, Vol. I & II, Munshi Ram Anohar Lal, New Delhi, 1973.
- De, S.K., Braj Buli Literature, Calcutta, University, Calcutta, 1927.
- History of Sanskrit Poetics, by S.L. Mukhopadhyaya, Calcutta, 1953.
- Dewan Singh, Dr., Guru Nanak and the Indian Mystic Tradition, Lahore Book Shop, Ludhiana, 1981.

- Divatia, N.B., Gujrati Language and Literature, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1921.
- Edgerton, F., Budhist Hybrid Sanskrit Grammar, Yale University, U.S.A., 1953.
- Freud, S., Outline of Psycho-Analysis, Hogarth Press, London, 1940.
- George Feuerstein, The Yoga-utra of Patanjali, Arnold-Heinemanna Publishers (India), Pvt. Ltd., AB/9, 1st. Enclave, New Delhi, 1979.
- Gheranda Samhita (Translated by Vasu, Srissa Chandra), Sri Satguru Publications, Shakti Nagar, Delhi, 1979.
- Grierson, Linguistic Survey of India, Vol. I, Vishveshvaransid Institute, Hoshiarpur, 1972.
- Gune, P.D., Dr., An Introduction to Comparative Philology, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1932.
- Harris, J.S., Methods of Structural Linguistics, University of Chicago, 1955.
- Hatha Yoga Pradipika (Trans. by Pancham Singh), Sri Satguru Publications, Shakti Nagar, Delhi, 1979.
- Hymns of the Rigveda, Vol. II, (ed. Ralph T.H. Griffith), Chowkhamba, Varanasi, 1963.
- Iyengar, K.S., Light on Yoga, George Allen and Unwin Ltd., London, 1970.
- Kane, P.V., History of Dharmashastra, Vol. I, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1968.
- _____ History of Sanskrit Poetics, Motilal Banarasidass, Varanasi, 1961.
- Keith, A.B., History of Sanskrit Literature, Oxford University Press, London, 1963.

- Kohli, Surinder Singh, Dr., A Critical Study of Adi Granth, Punjabi Writers' Co-operative Industrial Society Ltd, New Delhi, 1961.
- Max Muller, F., Indian Philosophy (Vedanta and Purva Mimansa), Vol. II, Anil Gupta, Calcutta, 1952.
- Misra, Vachaspati, Dhamati, (Brahm Sutra), Varanasi, 1950.
- Mohan Singh, History of Panjabi Literature.
- Pandeya, K.C., Comparative Aesthetics, Vol. I, The Chowkhamba Sanskrit Series, Vidya Vilas Press, Banaras, 1950.
- Pike, K.L., Phonetics, University of Michigan, 1961.
- Proceedings of Third Oriental Conference, Madras, 1924.
- Radhakrishnan, S. Dr., History of Indian Philosophy, Vol. I, Allen & Unwin Ltd., London, 1940.
- _____ Hindu View of Life, Oxford University Press, London, 1921.
- Raghvan V., Dr., Number of Rasas, Adyar Library, Adyar, 1940.
- Ranade, R.D., Dr., A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy, Oriental Book Agency, Poona, 1926.
- _____ The Culmination of Indian Thought, Bharatiya Vidya Bhawan, Bombay, 1970.
- Ross, Karen, The New Manual of Yoga, W. Paulshan & Co. Ltd., London, 1973.
- Sankaran, A., Therics of Asa and Bhawan, University of Madras, 1929.
- Sarasvati, S.P., Bani, Paatanjala Haaja Yoga, S. Chand & Co. Pvt. Ltd., New Delhi, 1975.
- Shankar Vijay, Vol. XXXIV (Ed. and Trans. by Thibant), Oxford University Press, London, 1925.
- Sharma, D.D. Dr., Syllabic Structure of Hindi and Panjabi, Panjab University, Chandigarh.

- Sharma, H.L., The Psycho Dynamics of Yoga, G.D.K. Publishers, Delhi, 1981.
- _____ Yoga Technique and Psycho Therapy, Delhi, 1982.
- Shastri, Kailashwar, An Introduction to Advaita Philosophy, Calcutta University, Calcutta, 1924.
- Dagore, G.V., Dr., Historical Grammar of Apabhraṃsha, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938.
- The Basis of Indian Culture (Ed. Majumdar, A.K.) Calcutta, 1971.
- Trumpp, R., The Adi Granth, W. H. Allen & Co., S.W., London, 1877.
- _____ The Adi Granth, Munshi Ram Manohar Lal, New Delhi, 1970.
- Tylor, E.B., Primitive Culture, Vol. I, John Murray, London, 1920.
- Vedanta Lear (Trans. by Jacob, G.A.), London, 1904.
- Vivekananda, Swami, Hinduism, Sri Rama Krishna Matha, Mylapore, Madras, 1900.
- Webb, C.C.J., History of Philosophy, Oxford University Press, London, 1947.
- Whitney, W.D., The Life and Growth of Language, California University, California, 1926.
- Woods, James Haughton, The Yoga System of Patanjali, Harvard Oriental Series, USA., 1940.
- Winter, Nitz, Ancient Indian History of Sanskrit Literature, Calcutta University, Calcutta, 1933.
- Wylid, H.C. Historical Study of the Mother Tongue, Oxford University Press, London, 1906.
- W. Zorn, Yogi, Yoga for the Mind, Pelham Books Ltd., London, 1970.

ਬੋਨਸਾਈਡਨੋਪੀਡੀਆ/ਤਿਕਸ਼ਨਰੀਆ

'ਤੁਰ ਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' (ਸੀਪ. ਰਾਠੀ ਸਿੰਘ, ਡਾਈ), ਡਾਝਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
1974.

'ਤੁਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼' (ਸੀਪ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼' ਡਾਕ ਪਹਿਲਾ (ਸੀਪ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਰਨੀ, ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ.

'ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼' ਡਾਕ ਦੂਜਾ (1962), ਡਾਕ 4 (1971), ਡਾਝਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ.

'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼', ਡਾਕ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.

'ਬੁੱਧ ਡਾਝਾ ਸੁਬਦ ਕੋਸ਼' (ਸੀਪ. ਧਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਪੁਸ਼ਾਰ, 1951.

Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages (ed. Turner, R.L.),
London, 1962.

Almaansa-Kosh, Anand Ashran, Poona, 1952.

Sanskrit English Dictionary (ed. Apte), Poona, 1959.

Sanskrit English Dictionary, (ed. Monier Williams), Motilal Banarasidass,
Delhi.

Yoga Vedanta Dictionary (ed. Shivanand Jami), Shivananda Nagar,
Rishikesh.

Cassels' Encyclopaedia of Literature (Ed. Steinberg, C.H.), London,
1953.

Encyclopaedia Britannica, Vol. XXIV.

Encyclopaedia of Religion and Ethics (ed. Hastings J.) E. & T. Clark,
Edinburgh, 1925-1962.

ਪੜ੍ਹਾਈ

ਪੰਜਾਬੀ

- 'ਘੋਰਨਾ', ਲੁਧਿਆਣਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਂਕ, 1969.
- 'ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਜ', ਦਿੱਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਂਕ, ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1969.
- 'ਬੇਜ ਦਰਪਣ', ਬੀਮਤਸਰ, ਜਨਵਰੀ, 1979.
- 'ਬੇਜ ਪੜ੍ਹਾਈ', ਪਟਿਆਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੈਂਕ ਅਤੇ 1967-68 ਬੈਂਕ.
- 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਫ਼ਾ', ਬੀਮਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਂਕ, ਅਕਤੂਬਰ, 1971.
- 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੜ੍ਹਾਈ', ਪਟਿਆਲਾ, ਦਸੰਬਰ 1973 ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1974.
- 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ', ਪਟਿਆਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਂਕ, ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1969.
- 'ਪੰਚਵਟੀ ਸੰਦੇਸ਼', ਦੇਹਰਾ ਦੁਠ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1980.
- 'ਰਤਿਹ ਵੀਕਲੀ', ਦਿੱਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਂਕ, 1960.

ਹਿੰਦੀ

- 'ਕਲਿਆਣ' ਕੋਰਪੁਰ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬੈਂਕ, 1954.
- 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ' ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਯੋਗ ਬੈਂਕ .
- 'ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਪੜ੍ਹਾਈ', ਪਟਨਾ, ਜੂਨ 1970.
- 'ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ', ਸਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤ ਨ, ਖੰਡ 3, ਬੈਂਕ 4, 1944

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

- The Journal of Sikh Philosophy, Sikh Studies Foundation, Patiala, June, 1969.
- Journal of Sikh Studies, Guru Nanak Dev University, Amritsar, February, 1974.

The Journal of Bombay University, Vol. IV.

The Panjab Past and Present, Vol. III, Punjabi University, Patiala,
1969.